

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

З ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ВИПУСК 15

Затвердила до друку Вчена рада
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УДК 94(477.8)(091)
3 11

З історії західноукраїнських земель / [наук. редактор і упорядник Ірина Орлевич]:
Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН
України. – Львів, 2019. – Вип. 15. – 166 с.

До чергового випуску збірника ввійшли статті та матеріали, автори яких обрали
об'єктами своєї дослідницької уваги проблеми культурно-релігійного й політичного життя
на західноукраїнських землях ранньомодерної та модерної доби. Показано організаційну
роль Греко-католицької церкви в суспільній мобілізації галицького селянства, охаракте-
ризовано погляди митрополита Андрея Шептицького на внесок української світської та
духовної інтелігенції у процесах становлення української нації в Галичині наприкінці
XIX – початку XX ст. Розглянуто окремі аспекти інтелектуальної діяльності галицьких
українців у середині XIX – першій половині XX ст. і, зокрема, вплив духовенства на
польсько-українському пограниччі напередодні Першої світової війни.

Для істориків, краєзнавців і всіх, хто цікавиться історією України.

From the history of Western Ukraine / Edited and compiled by Iryna Orlevych:
National Academy of Sciences of Ukraine, I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies. –
Lviv, 2019. – Vol. 15. – 166 p.

The next issue includes articles and materials, the authors of which have chosen as the
objects of their research attention the problems of cultural, religious and political life in the
Western Ukrainian lands of the early modern and modern times. The organizational role of the
Greek Catholic Church in the social mobilization of the Galician peasantry is shown. The views
of Metropolitan Andrei Sheptytsky on the contribution of the Ukrainian secular and spiritual intel-
ligentsia in the processes of formation of the Ukrainian nation in Galicia in the late 19th – early
20th centuries are characterized. Some aspects of the intellectual activity of Galician Ukrainians
in the middle of the 19th – first half of the 20th century are considered, in particular, the influence
of the clergy on the Polish-Ukrainian border on the eve of the First World War.

For historians, local historians and anyone interested in the history of Ukraine.

Редакційна колегія: Володимир Александрович, Леонтій Войтович, Ерікс Єскабсонс,
Наталія Колб (секретар), Микола Литвин, Марта Надрага, Ірина Орлевич (наук. редактор
і упорядник), Іван Патер, Томаш Пудлоцькі, Остап Серета, Олександр Ситник

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ № 19969–9769Р від 17.05.2013 р.

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019

ISSN 0536-079X

Марта ОНИСЬКІВ

кандидатка історичних наук

молодша наукова співробітниця відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4484-7548>

e-mail: MartaMn9@gmail.com

ФОРМУЛЯР КОРОЛІВСЬКИХ УНІВЕРСАЛІВ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ РЕЛЯЦІЙНИХ КНИГ ГРОДІВ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА)

Формуляр документів Нового Часу є малодослідженим. Він відмінний від звичного середньовічного, адже повинен був відповідати на потреби ранньомодерного суспільства. Зокрема, населення Речі Посполитої Нового Часу мало «інформаційний голод». На це відреагував королівський двір, пропонуючи документи зі «своєю» інформацією. Серед них були й монарші універсали, які інтенсивно видавали в другій половині XVII ст. В першу чергу вони повинні були донести офіційні відомості значній частині суспільства. Останнє вплинуло на форму цього документа. У статті опрацьовано монарші універсали, які протягом останньої третини XVII ст. приносили до гродів Руського воєводства (а саме до Львівського, Перемишльського, Сяноцького, Галицького, Тереховельського, Жидачівського та Холмського). Вони відклалися у їх реляційних (чистових) книгах. В процесі дослідження зроблено висновок, що королівський універсал зберіг більшість складових класичного формуляру, необхідних для сприйняття його документом. Проте, значну його частину займали наратива (з причинами видачі документа) та диспозиція (з конкретним розпорядженням, яке оголошували універсалом). Крім того, була в цього документа й незвична клаузула – кінцева публікація з вимогою якнайшвидшого поширення змісту універсалу серед значної частини суспільства. Такі особливості формуляру цього документа відображають прагнення королівського двору відповісти та задовольнити одну із потреб (а саме – інформаційну), яку мало суспільство тогочасної Речі Посполитої.

Ключові слова: королівський універсал, формуляр, клаузула, кінцева публікація, інформаційні запити, документ.

Переважає більшість праць українських та польських істориків, у яких досліджують формуляр документа, присвячена середньовічним актам та їхній формі з класичними клаузулами. Натомість, мало дослідників беруться за опрацювання структури документів, які видавали у ранньомодерній Речі Посполитій.

Серед останніх варто звернути увагу на праці сучасного польського історика Вальдемара Хоронжичевського (Waldemar Chorażyczewski)¹. Цікаво, що автор не намагається відтворити якусь структуру чи систему документації Речі Посполитої досліджуваного періоду. Радше він розглядає специфіку документів, їхню варіативність відповідно до суспільних змін Нового Часу. Як представник новітньої історичної школи, В. Хоронжичевський популяризує думку про те, що документ потрібно розглядати й досліджувати, зважаючи на час його існування і, відповідно, запити до нього зі сторони тогочасного суспільства.

Безпосередньо про формуляр ранньомодерного королівського універсалу пишуть у своїх дослідженнях польські історики Анджей Гліва (Andrzej Gliwa) та Януш Лосовський (Janusz Łosowski). Перший є сучасним дослідником воєнної історії. У статті², присвяченій військовим універсалам XVII ст., А. Гліва робить висновок, що універсал містив основні формули, необхідні для того, щоб вважатися документом. Вказує автор і на розлогість формулярів тих військових універсалів, які адресували шляхті. На його думку, це свідчить про пропагандистську функцію цих документів.

Я. Лосовський у своїх дослідженнях³ розглядає монарший універсал з точки зору комунікації королівського двору з населенням, за посередництвом гродських урядів на місцях. А формуляр цього документа він детально опрацьовує на прикладі тих універсалів, за допомогою яких монарший двір готувався до воєнних дій.

Зважаючи на малу кількість досліджень документів Нового Часу та велику джерельну базу, в статті проаналізовано формуляр королівських універсалів останньої третини XVII ст. Збереглися вони у реляційних (чистових) актових книгах гродів, адже сюди їх приносили з Коронної канцелярії. Для дослідження опрацьовано монарші універсали, які містяться у книгах гродів Руського воєводства, а саме Львівського, Перемишльського, Сяноцького, Холмського, Галицького, Теробовельського та Жидачівського.

У дослідженні, в першу чергу, розглянуто запити суспільства ранньомодерної Речі Посполитої, на які міг відповісти цей документ. Також порівняно форму монаршого універсалу з класичним формуляром середньовічних документів та проаналізовано клаузули, їхні особливості, відповідно до часу видачі королівських універсалів.

¹ Chorażyczewski W. Formuły narracyjne dokumentów królewskich w XIV-XVIII wieku. *Formuła Archetyp Koncepcja w źródle historycznym (Materiały IX sympozjum nauk dających poznać źródła historyczne)* (Kazimierz Dolny, 14–15 grudnia 2000 r.). Lublin; Radzyń Podlaski; Siedlce, 2006. S. 115–131; Chorażyczewski W. Nowożytny dokument królewski. Możliwości badawcze. *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych. Między władzą a społeczeństwem (Materiały konferencji naukowej)* (Toruń, 18 kwietnia 2002 roku). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2003. S. 27–88.

² Gliwa A. Uniwersały królewskie, hetmańskie i innych urzędników centralnych oraz ziemskich jako element przygotowań obronnych przed najazdami tatrskimi na Ruś Czerwoną w XVII wieku. *Inter maiestatem ac libertatem*. Kraków, 2010. S. 31–59.

³ Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. 444 s.; Łosowski J. Uniwersały królewskie i ich rola w procesie przygotowania działań wojennych na szczeblu powiatu w XVII wieku. *Studia archiwalne*. Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. T. II. S. 73–94.

Інформаційні запити суспільства ранньомодерної Речі Посполитої були досить значними як серед шляхти⁴, так і серед інших суспільних верств⁵. Це вплинуло на вигляд і будову тогочасного документа – коли він містив повідомлення, то інформаційна складова займала значну його частину. Така тенденція не оминула й королівський універсал, який інтенсивно видавали у другій половині XVII ст. Першочерговою метою цього документа було повідомити населення про прийняті рішення. Загалом, монарший універсал використовували для: публікації змісту окремих сеймових конституцій та різноманітних дипломів; оголошення й повідомлення про час і місце проведення сеймиків; скликання «посполитого рушення»; оприлюднення рішень, прийнятих особисто королем у рамках його монарших компетенцій⁶. Це вплинуло на тематику королівських універсалів, серед яких були: сеймиківі, фінансові, локальні, урядничі та релігійні.

Важливо, що назва цього документа «*Litterae universales Sacrae Regiae Maiestatis*» («Листи всезагальні Священного Королівського Маєстату») зверталася до всього суспільства країни. А зміст універсалів на місцях поширювали за посередництвом городських урядів⁷.

Формуляр королівського універсалу містив усі елементи, необхідні для сприйняття його документом⁸. Хоча він є спрощеним, якщо порівнювати з формуляром середньовічних актів⁹. Загалом, монарший універсал складався з таких частин:

протокол

- інтитуляція;
- промульгація / публікація;
- інскрипція;

контекст

- нарація;
- диспозиція;
- санкція (наявна у близько 20% універсалів);
- кінцева промульгація / публікація;
- корроборація;

⁴ Maliszewski K. W kręgu staropolskich wyobrażeń o świecie. Lublin: Wydawnictwo – Fundacja Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej, 2006. S. 58.

⁵ Augustyniak U. Informacja i propaganda w Polsce za Zygmunta III. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981. S. 131.

⁶ Ониськів М. Королівський універсал – інформаційний документ Коронної канцелярії останньої чверті XVII століття (на матеріалах реляційних книг Львівського, Перемишльського, Сяноцького, Галицького та Теревовельського городських урядів). *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2014. Вип. 9. С. 152.

⁷ Onyskiv M. Komunikatywna efektywność uniwersałóv królewskich w ostatnim trzydziestoleciu XVII w. (na podstawie ksiąg relacyjnych grodzkich województwa ruskiego). *Historia Slavorum Occidentis. Czasopismo historyczne*. Toruń, 2017. Nr 3 (14). S. 96–99.

⁸ Gliwa A. Uniwersały królewskie, hetmańskie i innych urzędników centralnych... S. 35.

⁹ Chorążyczewski W. Nowożytny document królewski. Możliwości badawcze... S. 30.

есхатокол

- датація;
- підписи.

Рідко, але зустрічається змінена послідовність клаузул: ще одна коротка наррація після диспозиції¹⁰; поміняні місцями корроборація та кінцева публікація¹¹; санкція, розміщена між кінцевою публікацією й корроборацією¹².

Інтитуляція (оголошення імені, звання й титулів експонента¹³) досліджених монарших універсалів мала такий вигляд: «Michał z Bozey łaski krol Polski, Wielkie Xiąze Litewskie, Ruskie, Pruskie, Mazowieckie, Zmudzkie, Kiiowskie, Wołynhynskie, Podolskie, Podlaskie, Inflantskie, Smolenskie, Sieiwerskie y Czrnichowskie»¹⁴, «Jan Trzeci z Bozey łaski Krol Polski, Wielki Xiąze Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki, Kijowski, Wołynski, Podolski, Podlaski, Inflanski, Smolenski, Siewierski y Czernichowski»¹⁵. Звернуто увагу на те, що клаузула містила й релігійну формулу «z Bozey łaski». Використовували її для підкреслення божественного походження влади, від імені якої видавали документ¹⁶. Наявність цієї побожної формули була даниною середньовічній традиції¹⁷.

В інтитуляції могли змінювати послідовність викладу земель, підвладних королю. Проте терени, що становили основу держави, вказували завжди.

Наприклад, інколи в інтитуляції не має земель Сіверщини¹⁸ та Смоленщини¹⁹. Проте, в той час ці території офіційно не були у складі Речі Посполитої. Адже з січня 1667 р., згідно з Андрусівським договором (перемир'ям), вони відійшли до

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 892–896; Ф. 7. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 1780; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 431. Арк. 1469–1470; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Арк. 1312–1314; Спр. 421. Арк. 254–258; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 1005–1008; Archiwum Państwowe w Lublinie. Akta Grodzkie Chełmskie. Relations, manifestations, oblatæ (далі – APL. Agch. RMO). К. 95. S. 372–377, 1905–1908.

¹¹ ЦДАІЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 176. Арк. 1796–1799; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 422. Арк. 67–69; Спр. 431. Арк. 1547–1550; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 100–103; Спр. 436. Арк. 1424–1428; APL. Agch. RMO. К. 93. S. 1274–1279.

¹² ЦДАІЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 991–993; Спр. 467. Арк. 1867–1870; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 422. Арк. 2560–2564; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 1684–1686.

¹³ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001. S. 449.

¹⁴ ЦДАІЛ України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 407. Арк. 100–103.

¹⁵ ЦДАІЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 456. Арк. 2226–2229.

¹⁶ Nawrocki S. Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku. Poznań: Wydaw. Naukowe UAM, 1998. S. 31.

¹⁷ Dyplomatyka wieków średnich / oprac.: K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1971. S. 23.

¹⁸ ЦДАІЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 672–674, 999–1000; Спр. 433. Арк. 1032–1033; Спр. 435. Арк. 2115–2116; Спр. 467. Арк. 1867–1870.

¹⁹ ЦДАІЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 1032–1033; Спр. 466. Арк. 936–940.

Московської держави на 13,5 років²⁰, а за «вічним миром» 1686 р. – остаточно стали складовою Московського царства²¹.

В період, коли королів тільки обрали, але не встигли коронувати (час між елекційним і коронаційним сеймами), інтитуляція мала додаткове слово «obranу»: «Jan Trzeci z Bożey Łaski obrany Krol Polski, Wielki Xiąże Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki, Kijowski, Wołyński, Podlaski, Podolski, Inflantski, Smolenski, Siewierski y Czerniechowski»²². Серед універсалів Міхала Вишневецького виявили тільки один з такою вставкою. Датований він 9 серпня 1669 р.²³ А от в універсалах Яна III «obranу» зустрічається дуже часто. Зокрема, в усіх цих документах, які видали протягом червня 1674 – листопада 1675 рр.²⁴

Наступна клаузула універсалів – *промульгація чи публікація* (формула, яка оголошує волю експонента²⁵) була характерним елементом цього документа, що відрізняв його від інших королівських актів (зокрема, мандатів): «Wszem wobec y kazdemu z osobna, komu to wiedziec nalezy»²⁶. Клаузула могла мати трохи інше звучання, але це не змінювало змісту: «Wszem wobec y kazdemu, komu na tym będzie należało»²⁷, «Wszem wobec y kazdemu z osobna, komu o tym wiedziec nalezy»²⁸.

Найчастіше промульгацію/публікацію відносять до контекстної частини формуляру. Проте, в досліджених універсалах її доцільніше зарахувати до протоколу. Все через те, що у них вона йде перед інскрипцією (тут вказували адресу; особу/осіб, до яких направляли документ²⁹) чи з'єднується з нею³⁰. Тому промульгаційні вирази: «wiadomo czyniemy»³¹, «do wiadomosci donosiemy»³², «oznaumujemy»³³ опинилися після інскрипції. Інколи їх вживали одразу ж у промульгації.

Набагато рідше в універсалах публікацію подавали у формі: «Oznaumujemy komu wiedziec nalezy»³⁴.

²⁰ Чухліб Т. Гетьмани і монархи: українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в США; Інститут історії України НАНУ; Науково-дослідний інститут козацтва, 2003. С. 105–108.

²¹ Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 356–357.

²² ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 831–833.

²³ ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 1202–1203; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 142–144.

²⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 431. Арк. 1796–1800.

²⁵ Dyplomatyka wieków średnich... S. 23.

²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 436. Арк. 753–754.

²⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 831–833.

²⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 1060–1062.

²⁹ Dyplomatyka wieków średnich... S. 23.

³⁰ Łosowski J. Uniwersały królewskie i ich rola w procesie przygotowania działań wojennych... S. 82.

³¹ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 428. Арк. 831–833.

³² ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 431. Арк. 1295–1298.

³³ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 2311–2314.

³⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 994–998.

Ця клаузула дуже рідко відсутня в документах. Не має промудрації у кількох сеймикових³⁵, військових³⁶, релігійних³⁷ та одному податковому³⁸ універсалах. Як бачимо, її відсутність не була закономірністю й не залежала від тематики монаршого універсалу.

Інскрипція монарших універсалів залежала від змісту й вміщеного у ньому розпорядження. Універсал з порівняно змістовними й розлогими загальнодержавними відомостями та розпорядженнями адресували до шляхти, оскільки та була політично активним суспільним загалом. В основному це були сеймикові універсали, частина військових (якими оголошували загальний збір військ) та фінансових (коли доходи від зібраних податків повинні були йти на забезпечення дипломатичних місій).

Інскрипція мала чітку ієрархію адресатів³⁹: спочатку звертали до сенаторів, як членів вищої палати вального сейму, потім до дигнітаріїв, урядовців та всіх «лицарів» (рядової шляхти): «A mianowicie wielmożnym, wrodzonym senatorom, dignitarzom, wżędnikom u wszytkiemu rycerstwu»⁴⁰.

Відмінності в інскрипціях універсалів, які адресували шляхетському загалу, простежуються тільки при зазначенні адміністративних одиниць. Тут зустрічаються як широко окреслені географічні межі – «województwa Ruskiego»⁴¹, так і досить вузькі – «województwa Ruskiego ziemie Sanockiey»⁴². Інколи така конкретизація взагалі відсутня, натомість є загальнодержавна адресація: «wszytkich in genere woiewodztw, ziem u powiatow koronnych»⁴³.

Універсали адресували не тільки шляхті, а й іншим суспільним верствам: до представників «релігії грецької» всієї Речі Посполитої⁴⁴ чи визначеної території⁴⁵; до усіх військових, не залежно від їхнього рангу⁴⁶.

Інколи адресатом був увесь соціум держави (наприклад, коли оголошували коронацію Яна III)⁴⁷ чи певного регіону (зокрема, коли універсалом попереджали населення, що проживало поблизу Журавна, про можливу небезпеку з боку турецьких і татарських військ)⁴⁸.

³⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 423. Арк. 607–610; Спр. 427. Арк. 1068–1070.

³⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 1202–1203; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 2448–2450; Спр. 430. Арк. 672–674; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 142–144.

³⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 428. Арк. 191–194; Спр. 440. Арк. 177–182; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 2828–2831; APL. Agch. RMO. K. 99. S. 1365.

³⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 469. Арк. 1508–1510.

³⁹ Łosowski J. Uniwersały królewskie i ich rola w procesie przygotowania działań wojennych... S. 82.

⁴⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 1178–1181.

⁴¹ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 440. Арк. 2825–2828.

⁴² ЦДІАЛ України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 1178–1181.

⁴³ ЦДІАЛ України. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 695–698; APL. Agch. RMO. K. 93. S. 657–702.

⁴⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 2311–2314; Спр. 440. Арк. 177–182; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 2828–2831; APL. Agch. RMO. K. 99. S. 1365–1368.

⁴⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 428. Арк. 191–194.

⁴⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 672–674; Спр. 446. Арк. 1781–1784; Спр. 448. Арк. 2207–2209; Спр. 452. Арк. 1814–1816.

⁴⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 431. Арк. 1796–1800.

⁴⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 1032–1033.

Іншою була інскрипція монарших універсалів, які містили тематично вужчі розпорядження. Тут збереглася традиція, властива для мандатів – адресатами були урядовці, котрі відповідали за виконання постанови. Наприклад, коли оголошували збір «вибранецької» піхоти, то універсал адресували її старшим⁴⁹. Коли потрібно було негайно скликати військо, то монарший універсал адресували військовій старшині та ротмістрам (а також «товаришам», тобто воякам-шляхтичам у складі хоругв): «A mianowicie urodzonym rothmistrzom towarzystwu u wszystkiey starszynie woyska naszego polskiego zaciągu»⁵⁰. У згаданому переліку ротмістрів помістили на першому місці, адже вони мали королівські приповідні листи. З їх допомогою солдат збирали до хоругв, надаючи їм певний грошовий завдаток⁵¹.

В час військових дій королівські універсали адресували судовим урядникам, адже ті були відповідальні за збереження законності⁵². В одному з таких універсалів⁵³ Ян III звернувся до каптурових судів. Останні працювали в час безкоролів'я⁵⁴, проте, на момент видачі універсалу – 23 листопада 1674 р. – вони продовжували роботу, адже коронація Яна Собеського ще не відбулася.

Адресація універсалів тим, хто повинен був контролювати виконання розпорядження, є і в інскрипції документів іншої тематики. Таким чином універсали, що стосувалися митної політики, адресували відповідальним за функціонування митного збору: урядам і державцям місць, де існували комори⁵⁵, чи митникам різного рангу⁵⁶. Документи, в яких повідомляли про необхідність сплати податків, які йшли на забезпечення війська, адресували держателям королівських маєтків⁵⁷. Універсали, якими оголошували особливості сплати єврейського поголовного податку, направляли до збирачів цього податку⁵⁸ чи старших євреїв⁵⁹.

Інколи серед адресатів універсалів зустрічалися й ті, кого вони безпосередньо стосувалися: купці (в універсалах з розпорядженням стосовно торгових операцій)⁶⁰

⁴⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 431. Арк. 1469–1470; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Арк. 1312–1314.

⁵⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 431. Арк. 1473–1474.

⁵¹ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / упорядкув. та наук. ред. М. Крикун. Львів: Добра справа, 2004. С. 242; Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku... S. 81.

⁵² ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 1060–1062; Спр. 449. Арк. 182–187.

⁵³ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 1060–1062.

⁵⁴ Sochaniewicz S. Archiwum krajowe aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie. Lwów: [Gubrynowicz i Syn], 1912 (Lwów: drukarnia Wł. Łozińskiego). S. 28.

⁵⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 1343–1345; Спр. 430. Арк. 831–833; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 416. Арк. 1520–1521; Спр. 417. Арк. 2238–2240; Спр. 421. Арк. 844–848.

⁵⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 1343–1345; Спр. 449. Арк. 882–884; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 416. Арк. 1520–1521.

⁵⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 593–594; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 366–368; Спр. 437. Арк. 1757–1760; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 2976–2979; Спр. 432. Арк. 461–462; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 1909–1912; Ф. 17. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 458–459; APL. Agch. RMO. K. 90. S. 338–340; K. 95. S. 1102–1104.

⁵⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 468. Арк. 488–490.

⁵⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 1867–1870.

⁶⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 467. Арк. 2717^{1/2}–2719.

чи митної політики держави⁶¹); вибранецька піхота⁶²; громада, представники якої повинні виконувати покладені на них військові зобов'язання⁶³, чи підпорядковуватися новопризначеному уряднику⁶⁴.

Дуже рідко в монарших універсалах немає інскрипції. Вона відсутня в кількох документах, які зовсім не пов'язані тематично. А отже зміст універсалу на впливав на наявність/відсутність у ньому інскрипції. До того ж, універсали без цієї клаузули містили чітку вимогу до конкретних урядників⁶⁵ чи осіб, що спричинилися до видачі документа⁶⁶, виконати вміщене у ньому розпорядження.

В одному випадку інскрипція подана латиною, а не характерною для універсалів польською мовою. При цьому всі інші клаузули документа написані польською. Можливо це через те, що документ стосувався полку німецької піхоти, яка направлялася до Львова, й містив вимогу не завдавати шкоди містянам, хоча й адресувався міським урядникам: «Nobilibus et spectabilibus proconsuli, consulibus toti[usque] magistratui ciuitatis nostrae Leopoliensis, fideliter nobis dilectis, gratiam nostram regiam»⁶⁷.

Наступна клаузула універсалів – *наррація* (формула з конкретними причинами видачі розпорядження⁶⁸), часто починалася салютаційним вступом (ввічливим привітанням-побажанням): «vrzeumie y wiernie nam miłym łaskę naszą królewską wielmożni vrodzoni vrzeumie y wiernie nam mili»⁶⁹. Як вказує Януш Лосовський, цю особливість універсали перейняли від листів⁷⁰.

Для офіційної документації Нового часу було характерно, що *наррацію* й диспозицію використовували для розповсюдження урядової інформації і, відповідно, проведення державної пропаганди⁷¹. Пропагандистська мета цих клаузул найчастіше проявляється в тих монарших універсалах, які адресували шляхетському загалу. Елементи пропаганди розміщували, в основному, на початку *наррації*.

Дослідники пишуть про те, що *наррація* документів періоду дослідження формалізувалася. Тобто клаузула часто мала сталі складові елементи, які упорядковували певним чином у рамках формули⁷². Інколи *наррація* від цього втрачала індивідуальний зміст⁷³.

⁶¹ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 1343–1345; Спр. 430. Арк. 831–833; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 417. Арк. 2238–2240; Спр. 440. Арк. 2510–2512.

⁶² ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 431. Арк. 1469–1470.

⁶³ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 605–607.

⁶⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 423. Арк. 2490–2493.

⁶⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 1946–1947; Спр. 439. Арк. 388–392; Спр. 460. Арк. 2150–2152; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 436. Арк. 1424–1428; Спр. 457. Арк. 2026–2028.

⁶⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 370–371; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 428. Арк. 591–595; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 436. Арк. 1424–1428.

⁶⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 2585–2587.

⁶⁸ Купчинський О. До питання про характеристику формуляра документів середньовіччя. *Архіви України*. Київ, 1974. № 6. С. 18.

⁶⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 427. Арк. 830–832.

⁷⁰ Łosowski J. Uniwersały królewskie i ich rola w procesie przygotowania działań wojennych... S. 82.

⁷¹ Chorążyczewski W. Nowożytny dokument królewski. Możliwości badawcze... S. 38.

⁷² Ibid. S. 40.

⁷³ Chorążyczewski W. Formuły narracyjne dokumentów królewskich... S. 115.

У монарших універсалах ця клаузула також мала певну формалізацію. Зокрема, можна виділити такі її складові: повідомлення про проблему, яка стала причиною виникнення конкретної правової ситуації; інформація про уже наявну правову підставу до розпорядження (останнє розмістять у диспозиції). Наприклад, в універсалі від 7 липня 1673 р. повідомили про великі видатки Львова через прикордонне розміщення. Из-за цього на останньому сеймі місто звільнили від потреби утримувати послів, які переїжджатимуть через нього⁷⁴.

Інколи просто вказували правову підставу до видачі розпорядження. Наприклад, в універсалі від 20 січня 1671 р. в наративі повторили постанову попереднього варшавського сейму стосовно вибранецьких ланів. Зокрема про те, що податок з них будуть направляти на забезпечення гвардії протягом кількох років. В цьому ж універсалі згадали ще одну конституцію, в якій зазначено розмір вибранецького податку⁷⁵.

Зауважимо, що коли оголошували збір військових, то часто правову підставу змінювали повідомленням про небезпеку для держави.

Свою формалізацію мала наративна сеймикова універсали. Вона містила такі складові: спочатку вказували про зрив або успішне завершення попереднього сейму (коли оголошували про проведення нового сейму чи скликання реляційного сеймика); після описували наявну ситуацію в державі, щоб переконати шляхту в необхідності прибути на сеймик. Рівень інформативності цього опису залежав від часу видачі монаршого універсалу. Так, в період активної військової чи дипломатичної діяльності держави наративна була більш фактографічно наповненою, порівняно з періодом «затишшя». Натомість в час «спокою» клаузула мала багато риторичних пропагандистських елементів⁷⁶. Їх могли брати з готових зразків, оскільки зустрічаються ідентичні частини наративу у різних універсалах. Як от в документах, датованих 18 квітня 1689 р., якими скликали реляційні сеймики у Вишні, Галичі й Львові (для шляхти Подільського воєводства)⁷⁷, та універсалах від 6 червня цього ж року, якими оголошували ще один реляційний сеймик у Вишні⁷⁸. Інколи копіювали не частину, а всю наративну в кількох універсалах: у датованих 26 грудня 1687 р.⁷⁹ та 28 листопада 1692 р.⁸⁰

Цікаво, що у сеймиковах універсалах формалізується й диспозиція. У ній писали про день і місце скликання сеймику, а потім наголошували на необхідності обрати достойних послів (таких, котрі не ставитимуть свої інтереси вище державних)⁸¹.

⁷⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 1708–1712.

⁷⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 593–594; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 366–368; APL. Agch. RMO. K. 90. S. 338–340.

⁷⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 440. Арк. 2825–2828, 3312–3314; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 432. Арк. 2656–2657; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 1411–1413, 1526–1527, 1546–1548.

⁷⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 1397–1399; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 455. Арк. 1140–1142; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 450. Арк. 975–978; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 687–691.

⁷⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 456. Арк. 1383–1386; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 1071–1076.

⁷⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 452. Арк. 3100–3102.

⁸⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 463. Арк. 1941; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 457. Арк. 2728–2729; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 1148–1150.

⁸¹ ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 904–906; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 454. Арк. 2470–2473, 2486–2488; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 1123–1125; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 457. Арк. 2728–2729; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 2192–2194; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 1148–1150.

Незважаючи на те, що формалізація наративу монарших універсалів таки існувала, у більшості випадків це не призводило до позбавлення її індивідуального змісту. Адже описані проблеми, правові підстави, відомості про небезпеки, загальну ситуацію в державі були різноманітними й достатньо інформативними.

Диспозиція (зміст розпорядження⁸²) монарших універсалів була коротшою за наратив. Вона часто конкретизувала правовий акт, розпорядження якого поширювали універсалом. Коли ці документи оголошували положення дипломів, то в диспозиції був виразний наказ щодо їхнього виконання⁸³. Натомість універсали, які були адресовані шляхті, не мали чітко окресленого наказу. Тут радше була спроба переконати адресатів у необхідності виконати розпорядження⁸⁴. Через це в таких універсалах інколи важко розділити наративу й диспозицію⁸⁵. Таку ж особливість мали листи й, очевидно, її універсали перейняли від них⁸⁶.

Зустрічаються випадки, коли після диспозиції знову йде наратив (найчастіше це були риторичні відступи). Робили це для додаткової мотивації, щоб розпорядження таки виконали⁸⁷. Коли ж універсал містив кілька розпоряджень, то, відповідно, наратив та диспозиція склалися з кількох компонентів⁸⁸.

Наступною клаузулою універсалів була *санкція*. Проте зустрічається вона тільки у частини виявлених документів. Частіше санкцію не конкретизували, а просто повідомляли про можливість покарання «під винами, в праві описаними»⁸⁹ чи згідно з військовими артикулами⁹⁰ (коли мова йшла про військовослужбовців). Інколи вказували на інстигатора, як відповідального за здійснення кари⁹¹. Адже саме він вчиняв публічне обвинувачення перед судом у справах загального значення. Зокрема, у випад-

⁸² Купчинський О. До питання про характеристику формуляра документів... С. 18.

⁸³ Łosowski J. Uniwersały królewskie i ich rola w procesie przygotowania działań wojennych... S. 81.

⁸⁴ Ibid. S. 84.

⁸⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 1679–1681; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 1757–1760; Спр. 467. Арк. 2441–2442; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 2976–2979; Спр. 432. Арк. 461–462; Спр. 461. Арк. 2086–2088; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 1909–1912; Спр. 199. Арк. 1624–1627; Ф. 17. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 458–459; APL. Agch. RMO. K. 95. S. 1102–1104.

⁸⁶ Łosowski J. Uniwersały królewskie i ich rola w procesie przygotowania działań wojennych... S. 81.

⁸⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 892–896; Спр. 187. Арк. 45–48; Ф. 7. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 182–187; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 431. Арк. 1469–1470; Спр. 449. Арк. 182–187, 882–884; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Арк. 1312–1314; Спр. 421. Арк. 254–258; Спр. 442. Арк. 391–392; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 1005–1008; APL. Agch. RMO. K. 95. S. 372–377, 1905–1908; K. 107. S. 257–260.

⁸⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 994–998; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Арк. 733–736; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 1699–1700; APL. Agch. RMO. K. 93. S. 1022–1026.

⁸⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 421. Арк. 2037–2038; Спр. 423. Арк. 1112–1115; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 190. Арк. 109–111; APL. Agch. RMO. K. 95. S. 2988–2990.

⁹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 452. Арк. 1814–1816; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 1092–1094; Спр. 417. Арк. 1957–1958; Спр. 419. Арк. 1860–1863.

⁹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 427. Арк. 1956–1958; Спр. 431. Арк. 1471–1472; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 415. Арк. 2522–2526; Спр. 419. Арк. 1307–1310; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 1598–1601.

ках непокори, нехтування адміністративними, судовими чи фінансовими приписами, порушення порядку, громадського спокою, моральних норм тощо⁹².

В одному випадку, тоді розпорядження універсалу стосувалося Львова, відповідальним за призначення й виконання покарання оголосили Львівський град⁹³.

Інколи санкцію описували, конкретизували. Але тільки тоді, коли в дипломі, зміст якого поширювали універсалом, вона також була описана⁹⁴.

Чіткий опис покарання за невиконання розпорядження є в кількох виявлених універсалах: військових-дезертирів вимагали карати на горло (універсал від 11 жовтня 1685 р.)⁹⁵; потрібно було конфіскувати товари, якщо особи не захочуть виконати митні постанови⁹⁶; в деяких випадках карою була конфіскація наданих володінь⁹⁷.

Особливістю формуляру королівського універсалу є наявність у ньому ще однієї промугляційної клаузули, яку вважаємо *кінцевою промугляцією / публікацією*. Вона є однією з головних характеристик універсалу, адже містить вимогу поширювати зміст документа всіма можливими способами. Оскільки кінцева публікація знаходиться у тій частині універсалу, де міститься перелік засобів засвідчення автентичності документа, що говорить про значну роль цієї клаузули в наданні йому юридичної сили. Вигляд кінцевої публікації міг мати як звичну, відносно коротку версію: «Ktory to uniwersał nasz, aby tym prędzey wszytkich wiadomosci dosc mógł, uniwersał ten nasz po grodach, parafiach y mieyscach zwyczajnych publikowac zalecamy»⁹⁸, так і розширену⁹⁹: «żeby do wiadomości wszystkich przyszedł, po wszystkich powiatach, grodach, parafiach, miastach, miasteczkach y rynkach publikować wszelkim mieyskim y wieyskim urzędom, pod surowemi contra negligentes winami rozkazujemy»¹⁰⁰.

Дана клаузула відсутня у 20 % досліджених королівських універсалів. Хоча це не завжди означало, що такі універсали не оголошували й не поширювали серед населення. Підтвердженням цьому є те, що відсутність кінцевої публікації траплялась

⁹² Фелонюк А. Органи влади на території замкової юрисдикції Львова в другій половині XVII–XVIII ст. *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku (Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy, 10–12 września 2007 roku)*. Kraków: Avalon, 2010. S. 287.

⁹³ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 1708–1712.

⁹⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 423. Арк. 2490–2493; Спр. 449. Арк. 882–884.

⁹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 448. Арк. 2207–2209; APL. Agch. RMO. K. 106. S. 2163–2165.

⁹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 612–614; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 991–993; Спр. 446. Арк. 1323–1325; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 422. Арк. 2560–2564; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 1684–1686.

⁹⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 45–48; Ф. 7. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 182–187; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 431. Арк. 1469–1470; Спр. 440. Арк. 177–182; Спр. 449. Арк. 182–187; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 419. Арк. 1312–1314; Спр. 430. Арк. 2828–2831; Спр. 435. Арк. 2242–2243; Спр. 442. Арк. 391–392; APL. Agch. RMO. K. 95. S. 1905–1908; K. 99. S. 1365–1368; K. 107/ S. 257–260.

⁹⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 1148–1150.

⁹⁹ Łosowski J. *Uniwersały królewskie i ich rola w procesie przygotowania działań wojennych...* S. 83.

¹⁰⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 431. Арк. 1547–1550.

і серед сеймикових¹⁰¹ та універсалів-вісі, якими скликали посполите рушення¹⁰². Зауважимо, що зміст цих документів обов'язково повинен був поширюватися. Крім того, вписи кількох таких універсалів все ж містили донесення генерального коронного возного про оголошення змісту документа у визначених багатолюдних місцях¹⁰³.

В *коррборації* монарших універсалів досліджуваного періоду фіксували наявність королівського підпису та печатки, які надавали документу юридичної сили: «ktory dla większej wiary własną podpisawszy ręką pieczęć nasze przycisnąc rozkazaliśmy»¹⁰⁴. Понад 10 % універсалів не мають цієї клаузули. Проте, і королівський підпис, і печатка були на оригіналах цих документів, про що зазначали канцеляристи гродів.

Есхатокол монарших універсалів виглядає досить скромно. *Датація* подавалася згідно з новим календарем, а не літургійним¹⁰⁵ і мала такий вигляд: «Dan w Warszawie dnia XV miesiąca czerwca Roku Panskiego MDCLXXXI. Panowania naszego VIII roku»¹⁰⁶.

Стосовно *підписів* чи *субскрипції* (яку Ю. Шиманський поділяє на підпис експонента та канцелярських урядників¹⁰⁷), то тільки два монарші універсали не були скріплені підписом короля¹⁰⁸. Переважну більшість універсалів підтверджували підписом й канцелярські урядники: «Jan krol. Stanisław Szczuka»¹⁰⁹. Підпис останніх був свідченням відповідності змісту акту з волею адресанта та конкретними правовими приписами¹¹⁰.

Формуляр монаршого універсалу був дуже спрощеним, якщо порівнювати його з середньовічними актами. Проте, він містив усі клаузули, які дозволяють ідентифікувати його ранньомодерним, хоча й специфічним, документом. Найважливішими складовими формуляру королівського універсалу є дуже розлога наратія та диспозиція, а також наявність унікальної клаузули – кінцевої публікації з вимогою якнайширшого оголошення і поширення змісту документа. Це було відповіддю на наявні комунікаційні потреби суспільства Нового Часу. Саме тому з цих клаузул можна було дізнатися про різні аспекти життя держави, а влада активно використовувала їх для своїх пропагандистських цілей. В цей же час більшість формул королівського універсалу (інтитуляція, промультяція, інскрипція, санкція, *коррборація*, *датація*, підписи) були спрощеними й формалізованими.

¹⁰¹ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 427. Арк. 1068–1070; Спр. 430. Арк. 994–998; Спр. 433. Арк. 246–248; Спр. 440. Арк. 3312–3314; Спр. 456. Арк. 2226–2229; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Арк. 733–736; Спр. 432. Арк. 2656–2657; Спр. 434. Арк. 405–409; Спр. 451. Арк. 775–777; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 1699–1700; Спр. 192. Арк. 1526–1527, 1546–1548; APL. Agch. RMO. K. 93. S. 1022–1026.

¹⁰²ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 1202–1203; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 142–144.

¹⁰³ЦДІАЛ України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 405. Арк. 2404–2406; Спр. 406. Арк. 142–144; Спр. 418. Арк. 733–736; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 1699–1700; Спр. 192. Арк. 1526–1527.

¹⁰⁴ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 430. Арк. 831–833.

¹⁰⁵Gliwa A. Uniwersały królewskie, hetmańskie i innych urzędników centralnych... S. 35.

¹⁰⁶ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 1563–1568.

¹⁰⁷Szymański J. Nauki pomocnicze historii... S. 449.

¹⁰⁸ЦДІАЛ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 247–251; Ф. 9. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 2023–2025; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 586–590; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 229–232.

¹⁰⁹ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 936–940.

¹¹⁰Dyplomatyka wieków średnich... S. 24.

REFERENCES

- Augustyniak, U. (1981). Informacja i propaganda w Polsce za Zygmunta III, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
- Bielińska, M., Gąsiorowski, A., Maleczyński, K. (Eds.) (1971). Dyplomatyka wieków średnich, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe [in Polish].
- Chorążyczewski, W. (2006). Formuły narracyjne dokumentów królewskich w XIV–XVIII wieku, *Formuła Archetyp Koncepcja w źródle historycznym* (Materiały IX sympozjum nauk dających poznać źródła historyczne) (Kazimierz Dolny, 14–15 grudnia 2000 r.), 115–131 [in Polish].
- Chorążyczewski, W. (2003). Nowożytny dokument królewski. Możliwości badawcze, *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych. Między władzą a społeczeństwem (Materiały konferencji naukowej) (Toruń, 18 kwietnia 2002 roku)*, 27–88 [in Polish].
- Chukhlib, T. (2003). Het'many i monarkhy: ukraińska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr., Kyiv; Niu-York: Naukove tovarystvo im. Shevchenka v SShA; Instytut istorii Ukrainy NANU; Naukovo-doslidnyi instytut kozatstva [in Ukrainian].
- Chukhlib, T. (2010). Kozaky ta yanychary: Ukraina u khrystyiansko-musulmanskykh viinakh 1500–1700 rr., Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
- Feloniuk, A. (2010). Orhany vlady na terytorii zamkovoï yurysdyktsii Lvova v druhiï polovyni XVII–XVIII st., *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku (Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy, 10–12 września 2007 roku)*, 271–320 [in Ukrainian].
- Gliwa, A. (2010). Uniwersały królewskie, hetmańskie i innych urzędników centralnych oraz ziemskich jako element przygotowań obronnych przed najazdami tatrskimi na Ruś Czerwoną w XVII wieku, *Inter maiestatem ac libertatem*, 31–59 [in Polish].
- Inkin, V. (2004). Silske suspilstvo Halytskoho Prykarpattia u XVI–XVIII stolittiah: istorychni narysy, Lviv: Dobra sprava [in Ukrainian].
- Kupchynskiy, O. (1974). Do pyttannya pro kharakterystyku formuliara dokumentiv serednovichchia, *Arkhivy Ukrainy*, (6), 12–20 [in Ukrainian].
- Łosowski, J. (2004). Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego, Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].
- Łosowski, J. (2006). Uniwersały królewskie i ich rola w procesie przygotowania działań wojennych na szczeblu powiatu w XVII wieku, *Studia archiwalne*, (II), 73–94 [in Polish].
- Maliszewski, K. (2006). W kręgu staropolskich wyobrażeń o świecie, Lublin: Wydawnictwo – Fundacja Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej [in Polish].
- Nawrocki, S. (1998). Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku, Poznań: Wydaw. Naukowe UAM [in Polish].
- Onyskiv, M. (2017). Komunikatywna efektywność uniwersałów królewskich w ostatnim trzydziestoleciu XVII w. (na podstawie ksiąg relacyjnych grodzkich województwa ruskiego), *Historia Slavorum Occidentis. Czasopismo historyczne*, (3 (14), 96–99 [in Polish].
- Onyskiv, M. (2014). Korolivskiy universal – informatsiinyi dokument Koronnoï kantseliarii ostannoï chverti XVII stolittia (na materialakh relatsiinykh knykh Lvivskoho,

Peremyshl'skoho, Sianotskoho, Halytskoho ta Terebovel'skoho grodskykh uriadiv), *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii*, (9), 138–153 [in Ukrainian].

Sochaniewicz, S. (1912). *Archiwum krajowe aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie, Lwów: [Gubrynowicz i Syn], (Lwów: drukarnia Wł. Łozińskiego)* [in Polish].

Szymański, J. (2001). *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].

Marta ONYSKIV. The form of royal universals of the last third of the 17th century (on the materials from relational books of the Rus palatinate grods)

Introduction. The society of early-modern Polish-Lithuanian Commonwealth had great informational requests. The royal court couldn't miss that tendency and began to issue informational documents more intensely. Monarch universals were among them. *The purpose.* The informational requests influenced the form of early-modern documents. It wasn't the form of a medieval document. That's why the monarch universal form wasn't traditional. *Results.* The form of a monarch universal, in comparison to medieval acts, was very simplified. However, it contained all the clauses that allowed it to be identified as a specific early-modern document. The most important components of the universal form are very fragmented narration and disposition. From them, it was possible to learn about various aspects of the life of the state. Apart from that, they were often used for official propaganda. The clause of the final publication of universals is unique and it required the widest announcement and spread of its contents. *Conclusion.* Society influences the behavior of state power, which must meet its needs. The society of early-modern Polish-Lithuanian Commonwealth needed the information. The royal court gave it in the monarch universal. Its form was aimed at meeting communication needs of the state population.

Key words: monarch universal, form, clause, final publication, informational requests, document.

Юлія ШУСТОВА

кандидатка історичних наук,

*доцентка кафедри допоміжних історичних дисциплін і археографії Російського
державного гуманітарного університету,*

*старша наукова співробітниця Науково-дослідницького відділу рідкісних книг
(Музею книги) Російської державної бібліотеки (Москва, Росія)*

ORCID 0000-0002-8909-4976

e-mail: shustova@yandex.ru

НЕВІДОМА «АРИФМЕТИКА» УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО ВАСИЛЯ КОРВІН-КВАСОВСЬКОГО В СКЛАДІ КЕНІГСБЕРЗЬКОГО КАЛЕНДАРЯ НА 1730 РІК

Стаття присвячена невідомій праці з арифметики українського вченого, математика, автора друкованих кирилических календарів Василя Корвін-Квасовського. Він друкував свої календарі в Чернігові і Кенігсберзі. Ці книги містили календарно-хронологічну інформацію на поточний рік, а також включали астрологічні, прогностичні тексти і тексти просвітницької тематики. У власній друкарні в Кенігсберзі Корвін-Квасовський до складу Календаря на 1730 р. включив посібник для навчання арифметики «Арифметика, чи цифірне вчення». Це перший друкований посібник з арифметики українською мовою українського вченого, вихідця з західноукраїнських земель. В статті робиться спроба реконструкції біографії Василя Корвін-Квасовського. Говориться про його навчання в Кенігсберзькій академії і викладання в Краківському і Празькому університетах. Розглядається його діяльність як автора і видавця календарів, зокрема про видання в 1719 р. Календаря, складеного для «Чернігівського меридіану». Останній період життя Корвін-Квасовського був пов'язаний з Кенігсбергом, де він займав ряд поважних посад, отримав привілей на діяльність власної друкарні, в якій видавав календарі. Загалом відомо три Кенігсберзьких видання календарів Корвін Квасовського – на 1727 і два видання на 1730 рр. (гравіроване і набірне). У статті подається детальний опис набірною Календаря на 1730 р., в якому вміщено «Арифметику». Розглядається «Арифметика, чи цифірне вчення», яка уявляє собою першу частину навчального посібника. Вона складається з п'яти розділів. В першому розглядаються цифри і числа, в наступних подаються правила числення чотирьох математичних дій – додавання, віднімання, множення, ділення. В статті робиться порівняння основних понять в «Арифметиках» Корвін-Квасовського і Леонтія Магницького (Москва, 1703 р.). На підставі аналізу наведених пояснень і прикладів робиться висновок про Василя Корвіна-Квасовського як талановитого педагога, який втілював свій викладацький досвід в підручнику з арифметики. В додатку до статті вперше повністю публікується текст першої друкованої «Арифметики», написаній українською мовою вченим з Дрогобича Василем Корвін-Квасовським.

Ключові слова: Василь Корвін-Квасовський, календарі, історія математики, арифметика, українські стародруки, кирилическа друкарня в Кенігсберзі.

Українська друкована книжкова спадщина починається з виданої у Римі в 1483 р. книги вченого з Дрогобича Юрія Котермака, якого також в документах називають Юрій зі Львова, Юрій з Русі. Будучи професором Болонського університету, де він викладав курс астрономії, він написав трактати календарно-астрономічного змісту, які нам відомі в рукописах, а один був надрукований – «Прогностична оцінка поточного 1483 р. магістра Юрія Дрогобича з Русі доктора мистецтв і медицини славетного Болонського університету» («*Iuducium pronosticon Anni M. CCCC. LXXXIII currentis Magistri Georgii Drohobicz de Russia almi studii Bononiensis artium et medicine doctoris. Feliciter incipit*»)¹. До наукового обігу перша друкована книга українського автора була введена лише в 1938 р. і стала предметом ретельного дослідження багатьох вчених. Але у вивченні наукової спадщини українських авторів, вчених, які поширювали знання з природничих і точних наук ще досі лишаються білі плями. Серед таких постатей слід назвати ім'я Василя Корвін-Квасовського, який був професором Празького і Краківського університетів, укладав та видавав календарі, був автором трактатів з математики і воєнної архітектури. Друкована спадщина Василя Корвін-Квасовського – календарі, надруковані у Чернігові і Кенігсберзі – лишається малодослідженою. Саме тому перший друкований посібник з арифметики українського автора, який увійшов до складу одного з Кенігсберзьких календарів, був невідомим в науці.

Про Василя Корвін-Квасовського відомо вкрай небагато. Не знаємо дати його народження. Про його походження з Дрогобича вперше вказав Д. Олянич в статті про пам'ятки з минулого українського культурного життя в Кенігсберзі², також це відзначали Г. Коляда і Я. Ісаєвич в розвідці про друкарську справу на західноукраїнських землях³. Відомостей про його походження, батьків і початкову освіту Корвін-Квасовського немає. Я. Ісаєвич в 2004 р. зробив припущення, що початкову освіту він здобув у дрогобицькій парафіяльній школі⁴. 18 квітня 1715 р. він вступає до Кенігсберзької академії «Альбертїни», про що зберігся запис в реєстрі закладу: «*Roxolanus Basil Corvin, Graecae olim religionis, iam reformatae, iur., gratis inscriptus est*»⁵.

Здобувши освіту в Кенігсберзькій академії, Корвін-Квасовський він викладав точні та природничі науки в кращих європейських університетах того часу. Він був вчителем вільних мистецтв і філософії, професором математики і військової архітектури спочатку в Краківському, а потім в Празькому університетах. Про це Корвін-Квасовський повідомляє в першому соєму виданні: «Въ Пре Славной Академіи Краковской, а потомъ Празкой наук вызволеныхъ и философіи оучителя

¹ Ісаєвич Я. Д. Юрій з Дрогобича. *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні*: зб. наук. пр. Львів, 2014. С. 493–494, 496–501.

² Олянич Д. Пам'ятки із минулого українського духовно-культурного життя в Кенігсберзі. *Науковий збірник в 30 річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка*. Варшава, 1937. № 39. С. 105.

³ Коляда Г. І., Ісаєвич Я. Д. Друкарська справа на західноукраїнських землях (XVI–XVIII ст.). *Книга і друкарство на Україні*. Київ: Наукова думка, 1965. С. 64.

⁴ Ісаєвич Я. Д. Дрогобич у XVII–XVIII ст.: з джерел про побут і культуру міського населення. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 2004. С. 202.

⁵ Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen. Pr. II. Band: Die Immatrikulationen von 1657–1829. Leipzig: Duncker & Humblot, 1912. S. 289.

математики и архитектуры военной Професора Школь Божьего Тѣла на Казѣмѣрѣ сеніора въ Шкламѣру директора»⁶.

У 1718 р. Василь Корвін-Квасовський видав «Греческій, римскій и еврейскій календарь», як зазначено на титульному аркуші, в «широтѣ російскаго града Черниѣгова». В «Предисловіи» він писав, що підніс свою працю архієпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському Антонію Стаховському «изо всех учений математических наименшую часть календариографією», яку він хотів надрукувати в єпископській чернігівській друкарні «во весь мир російскій посылати держаю»⁷. Сьогодні відомий єдиний примірник цього видання, що зберігається в Бібліотеці Російської академії наук в Санкт-Петербурзі.

Чернігівська Троїцько-Іллінська друкарня на початку XVIII ст. була великим видавничим центром, в якій працювали професійні друкарі, талановиті гравери, також вона мала власну папірню⁸. Календар Василя Корвін-Квасовського суттєво відрізняється від чернігівських видань того часу. Він надрукований дуже недбало, всі лінії викривлені, в книзі досить дрібний шрифт, поганий папір, філіграней не видно. В ній також міститься одна заставка, яка жодного разу не повторювалася в виданнях чернігівської друкарні. Т. Н. Каменєва припустила, що книга була надрукована або приватним порядком в друкарні Троїцько-Іллінського монастиря, або у власній друкарні Квасовського. Вона зазначила, що, не зважаючи на те, що календар присвячений чернігівському єпископу Антонію Стаховському (в передмові він названий «моим патроном и благодетелем»), він був здивований виходом у світ книги і скаржився гетьманові України Івану Скоропадському на самостійні видання Квасовського, що вийшли з ім'ям єпископа⁹. Вірогідно, не здобувши підтримки у виданні своєї праці в Чернігові, Квасовський вирішує створити свою друкарню. Зробити це в Росії було неможливо, та й за її межами в великих містах, де вже існували друкарні, друкувати кириличні книги було досить важко. На початку XVIII ст. календарі в Росії друкувалися в Москві і Києві. Зацікавленість у виданні календарів проявляв цар Петро I. Можливо тому Корвін-Квасовський вирішив скласти друкар «по меридиану и широтѣ» Чернігова.

У 1721 р. Василь Корвін-Квасовський в Данцигу придбав частину друкарні Павла Патера (Paulus Pater). Це були матеріали друкарні Іллі Копієвського – декілька наборів пунсонів і матриць. Під час перебування в Данцигу Копієвський намагався налагодити видання календарів для Росії спільно з Павлом Патером. Однак цей проект не був реалізований. Павло Патер видавав книги латинськими шрифтами, а кириличні ним так і не були використані. Пунсони й матриці Копієвського і придбав Квасовський для реалізації свого задуму видання календарів кириличним шрифтом. Тексти календарів він писав сам, користуючись різними джерелами і роблячи самостійно астрономічні розрахунки, а також писав до календарів супутні тексти.

⁶ Греческий, римский и еврейский календарь на лето Господа нашего Иисуса Христа 1719. [Чернигов, 1718]. Тит. арк.

⁷ Быкова Т. А., Гуревич М. М. Описание изданий, напечатанных кириллицей: 1689 – январь 1725 г. Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. № 119. С. 207.

⁸ Каменева Т. Н. Типография на Левобережье Украины. 400 лет русского книгопечатания. 1564–1964. Москва: Наука, 1964. С. 222.

⁹ Там само. С. 223.

Квасовський прибуває до Кенігсберзі, де стає таємним секретарем короля Пруссії і «присяжним транслятором», тобто офіційним перекладачем з російської та польської мов. Разом з придворним радником Вітором Квасовський вербував на території Великого князівства Литовського вояків для служби в прусській армії. Саме це забезпечило його широкими зв'язками при прусському королівському дворі і фактичне призначення на посаду таємного радника з винятковим привілеєм бути офіційним перекладачем з російської та польської мов.

Йому вдалося отримати право завести свою друкарню. 11 листопада 1727 р. Корвін-Квасовський отримав привілей короля Фрідріха Вільгельма I на влаштування друкарні для видання книг польською, російською, слов'янською, німецькою і латинською мовами. Перший календар, надрукований у друкарні Василя Корво-Квасовського, вийшов 1727 р. Це був Календар на 1727 р.¹⁰ Можливо, він був надрукований ще до отримання офіційного права видавати книги. Наступного року Квасовський випустив два видання календарів на 1730 р. – одне гравіроване на міді, друге – набірне. Вони відрізняються художнім оформленням (в мідьориті присутні ілюстрації), а також змістовно. Текст гравірованого видання опублікував Д. О. Ровінський¹¹. До складу набірною видання Календаря на 1730 р.¹² Василь Корвін-Квасовський включив свою Арифметику – посібник для початкового вивчення чотирьох математичних дій.

Василь Корвін-Квасовський опікувався православною громадою Кенігсберга. В 1726 р. він зміг здобути офіційний дозвіл влади Кенігсберга на обладнання домової церкви в своєму будинку, а в наступному році – дозвіл на будівництво православної каплиці. З Брестського монастиря Квасовський запросив трьох ченців, які здійснювали в Кенігсберзі регулярні богослужіння.

У Російському державному історичному архіві збереглося прохання причту і парафіян «Кенігсберзької православної церкви» на ім'я імператора від 17 травня 1728 р. В ньому докладно описано пільгові умови, надані прусським урядом православним у Кенігсберзі, повідомляється про дозвіл прусської влади на будівництво в місті православної церкви, викладається скарга на певні економічні труднощі і прохання прийняти Кенігсберзьку православну громаду під протекцію Російської держави, допомогти побудувати будівлю храму, забезпечити прихід церковним начинням, а причт – платнею. Цей документ підписали ігумен Гервасій Рудвицький, ієромонах Серафим Радишевич, староста Кенігсберзької церкви Федот Фетотовіча і Василь Квасовський.

Прохання розглядалося у Святійшому Синоді 3 червня 1728 р. і 20 червня було направлено до Колегії закордонних справ російського уряду. Далі сліди його губляться, а справа подальшого розвитку не отримала. Православний храм в Кенігсберзі в ті роки так і не був побудований. Ігумен Гервасій з побратимами повернулися назад в Брест. Квасовський вмовив ієромонаха того ж монастиря Антонія Пашковського переїхати в Кенігсберг їм на зміну. Він проводив богослужіння і після смерті Квасовського в 1736 р., але фінансової підтримки у громади не було. Антоній Пашковський звернувся до прусського уряду з проханням про підтримку, але король Фрідріх

¹⁰ Календарь на 1727 год. Кенигсберг: Тип. Василия Корвен Квасовского, [1726].

¹¹ Ровинский Д. А. Русские народные картинки. Санкт-Петербург: Имп. Акад. наук, 1881. Кн. 2: Листы исторические, календари и буквари. № 666. С. 434–455.

¹² Календарь на 1730 год. Кенигсберг: Тип. Василия Корвен Квасовского, [1729].

Вільгельм I, хоча й хотів з політичних міркувань підтримати православну церкву в Пруссії, але у виділенні грошей відмовив. Незабаром православні богослужіння в Кенігсбергу припинилися¹³.

Таке опікування православною спільнотою в Кенігсберзі дозволяє стверджувати, що Василь Корвін-Квасовський належав до православної церкви.

Після смерті Корвін-Квасовського його друкарня збанкрутувала. Її придбав за безцінь Кенігсберзький книгопродавець Кантер¹⁴.

Помер Василь Корвін-Квасовський в Кенігсберзі в 1736 р.

Набірний календар на 1730 р. вперше в бібліографії був описаний В. С. Сопиковим у 1821 р., з наведенням тексту титульного аркуша і зазначенням формату – «в 4»¹⁵. Такий самий опис з доповненням відомостей про обсяг книги (20 аркушів) привів П. М. Строев, описуючи примірник з бібліотеки Іверського Валдайського монастиря¹⁶. Короткий опис «Календаря греко-русского» навів В. М. Ундольський, повідомляючи про примірники з бібліотек О. І. Кастерина й Імператорського Московського товариства історії та старожитностей російських («Императорского Московского общества истории и древностей российских»)¹⁷. «Календарь греко-русский» коротко описав І. П. Каратаев, він навів примірник з бібліотеки Академії наук в Санкт-Петербурзі¹⁸. Бібліографи ХІХ ст. дали лише короткий опис книги, проте повного опису із зазначенням її змісту, оформлення ще досі немає. Також немає джерелознавчого дослідження цього календаря.

Кенігсберзький Календар на 1730 р. Василя Корвін-Квасовського виданий двокольоровим друком, титульний аркуш – в рамці з виливних прикрас, в кінці книги – ксилографічна кінцівка стародрукованого стилю. Внизу сторінок поакрушно містяться авторські позначки, надруковані кіновар'ю (перші шість) і чорною фарбою: «У 1730», «З 1730», «D 1730», «E 1730», «F 1730», «G 1730», «H 1730», «I 1730», «До 1730».

На титульному аркуші наводиться назва книги і вихідні дані: «Календарь, греко-русский по стилю юлѣанскому на лѣто господне 1730, потомъ ѿ лѣта 1731 на лѣтъ 100. По чину и правленію седми планеть паки на первое возвращающійся въ которомъ, кромѣ

¹³ Бирюков Г. Начало русского книгопечатания в Кенигсберге. URL: https://ruskline.ru/analitika/2009/11/12/nachalo_russkogo_knigopachataniya_v_kenigsberge/ (дата звернення: 05.11.2020).

¹⁴ Губин А. Б. Православие в Восточной Пруссии (Записки). *Запад России*. 1994. № 4 (12). С. 7–19.

¹⁵ Сопиков В. С. Опыт российской библиографии, или Полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славенском и российском языках от начала заведения типографий, до 1813 года. Санкт-Петербург: В типографии Департамента внешней торговли, 1821. Ч. 5. № 12920. С. ; Сопиков В. С. Опыт российской библиографии. Санкт-Петербург, 1906. Ч. 5. № 12920. С. 106.

¹⁶ Строев П. М. Описание старопечатных книг славянских, служащее дополнением к описаниям библиотек графа Ф. А. Толстова и купца И. Н. Царского. Москва: Тип. С. Селивановского, 1841. № 155. С. 239.

¹⁷ Ундольский В. М. Каталог славяно-русских книг церковной печати библиотеки А. И. Кастерина. Москва: О-во истории и древностей рос., 1848. № 779; Ундольский В. М. Очерк славяно-русской библиографии. Москва: Моск. публичный и Румянцев. музеи, 1871. Стб. 180. № 1779.

¹⁸ Каратаев И. П. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. Санкт-Петербург: Тип. Акад. наук, 1861. № 1572. С. 202.

различних, куриезних, гражданскихъ, господарскихъ, астрологическихъ вѣщи, краткое введено въ ариѳметику, зъ придаткомъ, науки ѿ робленю различныхъ домашнимъ коштомъ ѿлѣиковъ, на различнїе болѣзни и дефекта учиненнїи, чрезъ М: Василя Корвѣна Квасовского наукъ вызво: философіи и математики учителя, его ко: ве: прю: таиноного секретара и упривелованого типографа. Напечатанъ въ Кролевци Прускомъ, въ его власной друкарнѣ». На звороті титульного аркуша вказано ім'я гетьмана України Данила Апостола, якому автор присвячує книгу: «Ясне велможному пану п. Данилу Апостолу, его імператорского вел: воикъ малороссїикихъ, запорогскихъ, и ѿбоихъ сторонъ Днепра Богомъ даному Богомъ хранимому гетману бодрому въ ѿтечествѣ Сѣ врагъ заступнику храброму и непреодолѣнному во бранехъ Ахиллему второму мисленнихъ лвовъ Данилу укротителю крѣпкому Самсону мира, здравїя, благополучїа, на враговъ побѣди Сѣ Бога вѣнца вѣчнаго авторъ усердно жаелаеть». В тексті присвяти гетьман і українська нація порівнюються з багатьма античними богами і героями.

Для Василя Корвін-Квасовського було важливо підкреслити, що календарі, які він видавав, призначались перш за все для поширення серед українського народу. Про це свідчать присвяти чернігівського календаря архієпископу Чернігівському і Новгород-Сіверській Антонію Стаховському, календаря на 1730 р. гетьману України Данилу Апостолу. Календарі написані українською книжною мовою, що також говорить про те, що вони призначались перш за все для розповсюдження в українських землях.

Календарна частина починається словами «Во имя Іисусово». Далі вказуються ери – скільки років минуло від важливих подій – від різдвя Ісуса Христа, від створення світу «по греческимъ хронографомъ», «по римскимъ», «по жыдовскимъ», від початку чотирьох монархій – Вавилонської, Перської, Грецької і Римської, від введення юліанського і григоріанського календарів. Зазначено про те, скільки років минуло від найважливіших винаходів: від винаходу пороху, від початку друкарства, «Туба оптичнаго перпендикула до часовъ» (мається на увазі винахід Християном Гюйгенсом маятникових годинників, забезпечених спусковим механізмом), а також відкриття Нового Світу. У числі російських подій відзначено скільки років минуло від народження імператора Петра II, його коронації, «Сѣ начала флота Россїи», від Полтавської битви, від початку гетьманства Данила Апостола.

Розворот сторінок присвячено одному з дванадцяти місяців і складається з чотирьох стовпців на лівому розвороті і одного – на правому. У першому стовпці міститься короткий Місяцеслов із зазначенням недільних читань з Євангелій і Апостола (в шапках стовпця вказується назва місяця, кількість днів і рік – 1730); у другому – «Течение луны» (проходження місяця за знаками зодїаку); «Сѣмѣна воздуха и дны выборнїе» – зазначаються астрономічні, астрологічні і погодні явища. У наступному стовпці протягом усіх 12 розворотів надрукована «Ариѳметика, или цифѣрное ученїе» – короткий підручник арифметики. Наступний стовпець, що становить всю сторінку, – «Гражданскїи господарскїи календаръ на лѣтъ 100 учиненїи, и паки на первое возвращающїиса». Текст «Арифметики» і «Гражданского хозяйственного календаря» друкується і на наступних сторінках видання, після завершення календарної частини, розміщуючись в двох стовпцях: «Континуація на 100 лѣтъ календара» і «Континуація Ариѳменики». Після цього надруковано «Прогностикъ генералнїи на лѣто господние 1730», який розміщено в такій самій таблиці. У місяцеслові навпроти кожного числа місяця вказані дні пам'яті святих і найважливіші церковні свята, включаючи рухомого циклу. У цьому ряду виділяються дві дати. Астрономічна подія 1 травня 1730 р. – «Явленїе на небе» і

в кінці місяцеслова – історичне – після 31 грудня надруковано повідомлення про день коронації Петра II, без зазначення дати: «NB. Богомъ данного монарха усероссійскаго Петра II коронація». Коронація Петра II відбулася 25 лютого 1728 р.

У стовпці «Сѣмѣна воздуха и дны выборніе» інформація переважно представлена у вигляді умовних позначень, легенда яких представлена на початку календаря. У їх числі астрономічні явища (знаки зодіаку, планети, фази місяця та ін.); передбачення (дні нещасливі і дуже нещасливі), дні сприятливі для різних господарських робіт («дрова на будинокъ», тобто для будівельних робіт), для сільськогосподарських робіт («сѣи, оры, щепи»); лікування: «кровь пусти», «дѣтей Сѣлуютъ» від грудей; способи лікування: «флегму чистъ декоктомъ, пѣллюлями, електуаріємъ; маленхолѣю – сокомъ, травами, холеру проносомъ, пѣллюлями, декоктомъ, травами, сокомъ, електуаріємъ», «сангвѣнѣстомъ [...] холерикомъ [...] маленхолѣкомъ руду кидать часъ 4 брѣи», прийом проносних («проносное въ пѣгулкахъ»), блювотних і закріплюючих засобів тощо); гігієни («волоси стричъ», митися в бані).

Прогноз погоди вказується словесно. Наприклад, на січень місяць для різних днів наводяться такі погодні характеристики: «мѣрное зимно, ненастно, снѣгъ, мерна зима, ветер, ясно, погодное небо, вѣтеръ мокрїи, снегъ, морозъ, туманно и до вѣтру склонно», на лютий – «снегъ и облачно, привѣтряно раномъ, пасмурно и солнечное сияніе, тепляи, дождь або снегъ, ветер, мороз, вѣтряно и мало Сѣлигло, ясно, ночи яснїе, морозъ великъ, вѣтеръ, туманъ, переменно солнечное сияніе, въ ночи морозъ, пасмурно, снѣжно». Прогнози погоди в календарях XVIII ст. були практично обов'язковими розділами і мали великий попит у читачів.

Розділ календаря «Гражданскїи господарскїи календаръ на лѣтъ 100 учиненїи, и паки на первое возвращающїиса» містить астрологічну і календарно-хронологічну інформацію. Починається цей розділ з характеристики семи планет – Сатурна, Юпітера, Марса, Сонця, Венуса (Венери), Меркурія і Місяця, – які керують тим чи іншим роком, відзначається як кожна планета впливає на погоду в році (за сезонами і за місяцями), на виноробство, рибальство, здоров'я людей та військові дії. Є таблиці для визначення планети року по колу сонця і вруцеліту. Таким чином, читач міг визначити яка планета керує конкретним роком і використовувати викладені прогностичні відомості протягом ста років.

Далі наводяться невеликі статті медичного і прогностичного змісту: «Сѣ кровопусканїю»; «Прогностик господарскїи до калїндара на 100 лѣтъ», де містились різноманітні прикмети; «Сѣ планетнихъ днехъ и часѣхъ, котораа которимъ днемъ и часомъ владѣеть»; «Сѣ часахъ дна и ночи въ которую котораа планета власть и силу имѣеть»; «Сѣ затмѣнїяхъ» (повідомляється про сонячні і місячні затемнення в 1731–1740 рр.); «Способ раблена ѡлѣивовъ, и skutки ѡнихъ» (виготовлення різних олій і їх застосування від різноманітних хвороб).

Ще один розділ Календаря на 1730 р. – «Прогностикъ генералнїи, на лѣто господние 1730». Це практично обов'язкова частина календарів XVIII ст., де подається характеристика пїр року, передбачення погоди на рік, про сільськогосподарські роботи, лікування хвороб, війни. Аналогічні статті присутні, наприклад, в київських виданнях календарів 20–30-х рр. XVIII ст.¹⁹ «Прогностикъ» на 1730 р. містить розділи «Сѣ зимъ»,

¹⁹ Бондар Н. Рідкісні календарні видання першої половини XVIII ст. Києво-Печерського друку з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Українське небо* 2.

«С веснѣ», «С лѣту», «С есени», «С сѣянїю и саженїю» (про сприятливі дні для посіву, посадки і пересадки різних культур, зокрема вівса, ячменю, конопель та льону), «Избранїе знаковъ и временъ пригоднихъ до лѣкарствъ» (про лікування таких хвороб як холера, флегма і меланхолія), «Зодїя содержатъ члены» (про заступництво знаків зодіаку органам і частинам тіла людини, так звана зодіакальна людина), «Лѣкарство принимаютъ» (коли приймати «проносне, рвотное, слабительное, крѣпителное»), «С болѣзнахъ» (про смирення християнина перед хворобою і небоязнї смерті, перелік небезпечних хвороб на рік), «Брань или миръ», «С затмѣнейхъ» – місячному затемненнї 23 лютого і частковому сонячному 4 липня.

У перелїку таких традиційних для календарів роздїлів, які друкує Василь Корвін-Квасовський в Календарі на 1730 р., він розміщує текст написаного ним підручника з арифметики. Календарі в Західній Європі в XVII – першїй чвертї XVIII ст. мали не тільки довідковий, а й просвітницький характер. Саме тому Василь Корвін-Квасовський, який був професором математики, вважає доцїльним спробувати використати календарні сторїнки для того, щоб опублікувати свій твір з арифметики «Арифметика, или цифѣрное ученїе». Це короткий компїлятивний твір про основи арифметики, написаний українською мовою.

Кириличних друкваних навчальних посїбників для навчання математики було дуже мало. Першим друкваним підручником з арифметики слов'янською мовою було складене Іллею Копїєвським «Краткое и полезное руковедеїе во арифметыку, или въ обученїе и познанїе всакого счоту, въ сочтенїи всакихъ вещей», що вийшло в Амстердамі в 1699 р. у друкарнї Яна Тессїнга. Однак ця книга, надрукована тиражем 3350 примірників на замовлення архангельських купцїв Фїлатєєвих, ними викуплена не була. Книги Копїєвський надїслав у Москву з проханням до Петра I посприяти в питаннї повернення йому грошей за роботу²⁰. Але книга в Росїї не отримала поширення²¹. Фундаментальна праця Леонтїя Магницького «Арифметика», що вийшла на Московському друкваному дворї в 1703 р. була вельми дорогою книгою, а її роздїли включали не тільки арифметику, але й інші науки, необхідні для навчання в школі навігацїї, для якої підручник призначався.

«Арифметика» Василя Корвін-Квасовського залишилася непоміченою працею і, як і «Арифметика» Іллі Копїєвського, не зробила істотного впливу на математичну освіту ні в Росїї, ні в Речї Посполитїй. Але, на відмїну від книги Копїєвського, ця праця залишається не дослідженою і обїденою увагою як істориків математики і науки, так і істориків педагогїки та книг з культури. Ця праця українського вченого є

Студії над історїєю астрономії в Україні: зб. наук. пр. Львів, 2016. С. 652–655; Шустова Ю. Э. Киевские издания Календарей 30-х годов XVIII в. из собрания Российской государственной библиотеки как источники по истории экологических и естественно-научных знаний. *Человек и природа: История взаимодействия, источники и информационные ресурсы, визуальные образы и исследовательские практики:* материалы XXX Междунар. науч. конф., Москва, 25–26 апр. 2017 г. Москва, 2017. С. 40–41.

²⁰ Пекарский П. П. Наука и литература в России при Петре Великом. Санкт-Петербург: издание Товарищества «Общественная польза», 1862. Т. 1: Введение в историю просвещения в России XVIII столетия. С. 14–15, 526–527.

²¹ Демман И. Я. История арифметики. Москва: Просвещение, 1965. С. 97–98.

першим підручником з арифметики, написаний українською мовою, досить цікавий за змістом і, безумовно, вимагає окремого дослідження.

На початку цієї праці дається визначення арифметики як науки: «Арифметика, есть искусство щота, сиестъ: налогъ числа, или вещи изчисляемыхъ, пособіемъ нѣкїихъ характировъ скоро, и кратко изчисляти. ѿтуду и прозванїя своего начало имѣтъ: чтобо грекомъ арифмосъ тожь, славяномъ щотъ, а нинѣшнимъ росіаномъ цифѣрь, ѿ цифри, ея же характирь». Рукопис «Арифметики» Корвін-Квасовського складався з трьох частин: «первая часть о числѣхъ въ цѣлихъ, вторая о числѣхъ въ доляхъ, третья о правыхълахъ». У складі календаря на 1730 р. він надрукував тільки першу частину. Закінчує «Арифметику» автор післямовою («Увѣщаніє»), в якій говорить, що якщо читачам буде цікаво, то в подальшому він продовжить друкувати свої праці, так як у нього готова «Арифметика» повністю. Крім того в рукописах у нього були підготовлені також підручники з «Математики» і «Архітектури військової» («На сеи годъ довольно, аще плоды въ людяхъ сихъ трудовъ увидимъ, не умедлимъ обширне и больше написать, бо есть въ готовности, цѣла Арифметика, Математика и Архитектура военна»). На жаль, Корвін-Квасовський не здійснив свої задуми, нам невідомі видання Квасовського після 1730 р. Також невідома доля його рукописної спадщини.

«Арифметика, или цифѣрное ученіє» Корвін-Квасовського починається з першої частини «ѿ числѣхъ въ цѣлихъ», яка складається з наступних розділів: «О изчисленію», «ѿ сложенію, аданціи», «ѿ вичитанію или субтракціи», «ѿ умноженію, мултиплѣкаціи», «ѿ дѣленю або дивѣзїи». Це була традиційна для того часу схема розділів арифметики. Так, для порівняння, Леонтій Магницький в «Арифметиці», надрукованій в Москві у 1703 р. також наводить п'ять розділів цієї науки («имѣтъ пределенїи пать») і подав їхні назви грецькою, латинською і слов'янською мовами. Для порівняння з текстом Корвін-Квасовського наводимо лише латинські та слов'янські еквіваленти: «numeratio – счисленіє, additio – сложеніє, subtractio – вычитаніє, multiplicatio – оумноженіє, divisio – дѣленіє»).

Корвін-Квасовський подає досить стисле визначення цілих чисел: «Числа въ цѣлихъ суть, которіє на долѣ, или на частици нераздѣленни суть».

Розділ «О изчисленію» присвячений опису і характеристиці цифр і чисел, а починається з образного порівняння вивчення їх в арифметиці з вивченням букв у букварі: «"ко букварь первіє познан" писм"нь, потомъ чтенї", сице и щотъ первіє познанї" характировъ, а потомъ теми жъ характирами, скорого и краткога изчисленї" научаеть». Автор використовує таблиці для кращого вивчення чисел, в яких подаються числа від одиниць до триліонів (в «Арифметиці» Леонтія Магницького – до квадриліонів).

В розділах про арифметичні дії Корвін-Квасовський подає визначення кожної дії, детально пояснює, як виконувати розрахунки на прикладі великих чисел, тобто складати, віднімати, множити і ділити в стовпчик, а також як перевірити правильність кожної дії. Тобто передбачалося, що найпростіші арифметичні дії читачеві знайомі і, принаймні, таблицю додавання він знає. В той же час, в розділі про множення наводиться таблиця множення Піфагора від одного до десяти.

Визначення арифметичних дій у Корвін-Квасовського будуються власне з подання суті тої чи іншої дії і прикладів для кращого їх розуміння. В «Арифметиці» Леонтія Магницького ці визначення формулюються інакше й не включають пояснювальні приклади.

Арифметична дія	«Арифметика» Леонтія Магницького (Москва, 1703)	«Арифметика» Василя Корвін-Квасовського (Кенігсберг, 1729)
Додавання	Аддиціо или сложеніе есть, дву или многихъ числъ во едино собраніе, или во единъ перечень совокупленіе.	Сложеніе есть многихъ числъ единого вида, въ многихъ перчн"хъ, во единъ перечень собраніе одного вида: тоестъ подобную вещь с подобною себѣ, и писать и слагать: напрімѣръ рубль зъ рублемъ, ефимки со ефимками, золотие со золотими.
Віднімання	Субтракціо, или вычитаніе есть, имже малое число, из болшаго вычитаемъ, и излишнее обавляемъ.	Вычитаніе, есть меншаго числа, зъ болшаго ѿ"тїе, по которомъ ѿ"тїю нужда знать, сколько въ ѿсталихъ будетъ. "ко 2 вычитавши зъ 4, останеть 2.
Множення	Оумноженіе есть, им же что в числахъ оумножаемъ или великимъ вещь по множеству иныхъ вещей раздаемъ: и количество ихъ ѿисломъ показуемъ.	Умноженіе: есть единого числа, чрезъ другое число помноженіе, напрімѣръ: трижды, по трижды, будетъ 9.
Ділення	Дѣленіе ест, им же большее число, или перечень на равныа части меншимъ раздѣлаемъ, ѿ нихъ же едину, числомъ же показуемъ.	Дѣленіе есть "кого перечна, сумми, или иныхъ "кихъ вещи, на многихъ раздѣленіе, въ дѣленію токмо два перчнѣ, единъ называютъ дивѣдендусъ, раздѣл"еміи, другіи дивѣзоръ раздѣлитель, напрімѣръ, дано 642 рубля, на троухъ салдаговъ, раздѣл"еміи есть рублѣ, раздѣлитель салдати, бо рублѣ на нихъ надобно подѣлиты, третїи которїи зъ дѣленїа походитъ, называютъ квочиесъ.

Корвін-Квасовський був талановитим педагогом. Його теоретичні викладки і пояснення, як потрібно додавати чи множити, віднімати чи ділити лаконічні, чіткі і водночас зрозумілі. Незважаючи на те, що прикладів наводиться рівно стільки, щоб пояснити специфіку процесу математичних розрахунків, процес навчання за таким підручником був максимально ефективним.

Василь Корвін-Квасовський присвятив свою друкарську діяльність видавництву календарів, які він складав в кращих західноєвропейських традиціях. Вони стали взірцями для календарів, що будуть друкуватися протягом XVIII ст. в друкарнях Києва, Санкт-Петербурга та Москви. Крім календарної, астрономічної, астрологічної інформації український вчений друкував на сторінках свої твори: в календарі на 1727 р. – короткий домашній лікарський poradnik «Аптека домова», в календарі

на 1730 р. – першу частину «Арифметики». На жаль, плани про подальше видання своїх математичних творів Квасовський не втілив у життя. «Арифметика, чи цифірне вчення» є першим підручником з арифметики, написаним українською мовою ученим-математиком, талановитим педагогом, вихідцем з західноукраїнських земель і заслуговує подальшого ретельного дослідження на міждисциплінарному рівні.

Додаток²²

Арифметика або цифірне вчення. Календар на 1730 р. Кролевець [Кенігсберг: друкарня Василя Корвін-Квасовського, 1729].

Арифметика, или цифірное ученіе

Арифметика, есть искусство щота, сиестъ: налогъ числа, или вещи изчисляемых, пособіемъ нѣкихъ характировъ скоро, и кратко изчисляти. Щтуду и прозванія своего начало имѣеть: чтобо грекомъ арифмосъ тожь, слав"номъ щотъ, а нинѣшнимъ россіаномъ цифіръ, Щ цифри, ея же характирь.

Раздѣл"етьс" на три части: перва" часть о числѣхъ въ цѣлихъ, втора" о числѣхъ въ дол"хъ, трета" о правылахъ."

Часть 1.

Щ числѣхъ въ цѣлихъ.

Числа въ цѣлихъ суть, которіе на долѣ, или на частици нераздѣленни суть:

Числѣ цѣлихъ п"ть видовъ есть: изчисленіе нумерацио, сложеніе адаціо, вычитаніе субтракціо, умноженіе мултиплѣкаціо, дленіе дивѣзио.

О изчисленію.

«ко букварь первіе познані" писм"нъ, потомъ чтені", сице и щотъ первіе познані" характировъ, а потомъ теми жъ характирами, скорого и краткаго изчислені" научаеть.

Таковыхъ есть дес"тъ, Щ варваръ къ намъ принесенныхъ 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0.

Первіе дев"тъ нарицаютьс" числителніе понеже вс"кіи толко по одиножди держитъ, на коликомъ мѣстѣ Щ перваго положень: напримѣрь унум 1 одынъ; 2 дуо два, три" 3 три, 4 кваторъ чотиры, 5 квѣнкве п"ть, 6 сексъ шесть, 7 септемъ седмъ, 8 окто осмъ, 9 новемъ, дев"т. 0, цифра ноль, нѣчого, сама собою не силна не числителна, развѣ числителному присовокупленна, и тогда силу его дес"тю помнажаеть, напримѣрь, до 1 присовокупленна, держит дес"тъ, до 2 – дваиц"тъ, до 3 – трійц"тъ, до 4 – сорокъ, до 5 – п"тдестъ, до 6 – шестьдес"тъ, до 7 – сѣмъдес"тъ, до 8 – осмъдес"тъ, до 9 – дев"тъдес"тъ, а когда до 1 двѣ цифри приложишь, то будетъ сто, а когда – 000 тис"ча, кагда 0000 – дес"тъ тис"чеи, когда 00000 – сто тис"чеи, когда 000000 – будетъ мѣлѣонъ, когда 7 цифрѣ – дес"тъ мѣлѣоновъ, 8 цифрѣ – сто мѣлѣоновъ. Пароча" тоежь разумѣи и о другихъ характирахъ: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Цифри вс"гди з правои руки присовокупл"ютьс" числителнымъ характирамъ того дл", во вс"комъ перечнѣ первіи нумерь, тои називаетьс" которіи наипослѣднеишіи, Щ правои руки, вторіи по немъ слѣдующіи, и про.: “ко в семь перечнѣ: 1730 первіи есть 0, вторіи 3, третіи 7, четвертїи и остатніи 1. Вс"кіи характирь на первомъ мѣстѣ положень болшой сили не имѣеть, “ко самъ собою есть, втори держитъ дес"ткы, третїи согнѣ, четвертїи

²² В публікації «Арифметики» Василя Корвін-Квасовського текст передається буква в букву, зі збереженням пунктуації.

тис"чѣ. Вышшереченнїи перечень такъ изчисл"ють: тис"ча сѣмсотъ триц"тъ. Лудшаго познанїа сили въ перечн"хъ, внимаи послѣдующїе таблицѣ:

9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Дев"но: мѣ:
	8	0	0	0	0	0	0	0	0	Сѣмьдес":
Сотнѣ мѣлѣоновѣ		7	0	0	0	0	0	0	0	и седмѣ мѣ:
	Д"г мѣлѣоновѣ		6	0	0	0	0	0	0	шесть сот:
		Мѣлїоны		5	0	0	0	0	0	т"гдес"т
			Ста тис"чєи	4	0	0	0	0	0	и чотири тис:
				Дес": тис"чєи	3	0	0	0	0	триста
					Тис"чи	2	0	0	0	дваиц"тъ
						Ста	1	0	0	и единѣ
							Дес"тки			Сѣдинѣ
9	8	7	6	5	4	3	2	1		

Единѣ	1
дес"тъ	10
сто	200
тис"чи	3000
дес"тъ тис"чєи	40000
сто тис"чєи	500000
Мѣлѣони	6000000
дѣс"тки мѣлїо:	70000000
ста мѣлїоновѣ	800000000
тис"чи мѣлѣо:	9000000000

Сїи таблицѣ разсмотрѣвши не трудно будетъ, "къ наиболшаго перечн" силу познати.

Древнѣише Ариѣметики ко изчисленїю, сихъ словесѣ употребл"лы, начеише Сѣ правой руки, послѣднѣишой цифри, или нумера, напримѣръ въ семѣ пе[ре]чнѣ²³:

²³ В словѣ пропущено двѣ буквы.

18| 446744| 073709| 551615
 триліони   Більйони   мільйони   тис"ч
 и   и   и   и

Первіи самъ собою, другіи дес"тки, третіи ста, четвертій тис"чу держить и тои четвертій, назначивше чертою. ѿ тогожь самага начина" мов"тъ: самъ собою, то есть тис"чи держить, другіи дес"тки тис"чеи, третіи ста, четвертій тис"чѣ тис"чеи или мѣлѣони простіе, и проча". А когда уже пришла до ста тис"чеи мѣлѣоновъ, потомъ употребл"и тихъ словъ: бѣлѣони, трилѣони, квадрилѣони, квѣнтилѣони, то есть: сугуббіе трегуббіе четирегуббіе, п"тогуббіе мѣлѣони. Новіе же Ариѣметики, вс"кїи перчень раздѣлюють на члени по шести харахтировъ, "ко въ вишшомъ перчень, первіи члень, сотнѣ тис"чеи держить, въ другомъ сотнѣ тис"чеи мѣлѣоновъ, въ третьомъ стнѣ тис"чеи бѣлѣоновъ, и прочал, зри перчень:

345623	435562	213400	211223
ста ти: трилѣ:	ста ти: бѣлѣ:	ста тис": мѣ:	ста тис":

ѿ сложенію аданціи.

Сложеніе есть многихъ числѣ одинаго вида, въ многихъ перчн"хъ, во единѣ перчень собраніе ѿднаго вида: тоестъ подобную вещь с подобною себѣ, и писатъ и слагатъ: напримѣръ рубль зъ рублемъ, ефимки со ефимками, золотие со золотими.

Когда перчнѣ станешъ росписовать, подписоваи пр"мохонко числа подъ подобними себѣ: одинаове подъ одинакими, дес"тки подъ дес"тками и проча". А будетъ въ которомъ перчнѣ менше харахтировъ "къ въ другомъ, то то мѣсто празное оставл"и, токмо берегис", дабы простіе под простими, а дес"тки подъ дес"тками подписать, а не помѣшатъ. Зри примѣри А, В, С, D, E:

A	34562	B	43602	C	32545
	<u>24314</u>		36204		1532
	58876		<u>83453</u>		<u>300</u>
			163259		34377
<hr/>					
D	963044	E	840000		
	<u>821055</u>		<u>70000</u>		
	1784099		910000		

Такъ перечнѣ правилно поставивши, подхири, «ко видѣтъ, и начинаи СѢ праві» руки СѢ послѣднѣго зо спода характерь, слагать, дружку з дружкою, напримѣрь, въ Перечнѣ А. Последній есть с правой руки характерь 4, надъ нимъ 2, того будктъ шесть, тие 6 напиши под лѣнѣю пр»мо подъ 4, потомъ слѣдуютъ 1 и 6, того всего 7, тие 7 такожь пиши подъ лѣнѣю прамо: подъ однимъ поступи далѣ, знаидешъ 3 и 5, то зложивше въ купу, будетъ 8, і тѣ пиши подъ исподни подъ 3, и далѣи слагаи 4 зъ 4 будетъ 8, и тѣ по презнему 8, напиши подъ ленею подъ 4 пр»мо, на остатки 2 а 3 сложи будетъ 5, напиши 5 под ленею пр»мо подъ 2, станеть одинъ, со двохъ перечень, 58876 п»тъдес»тъ тис»чеи, и осмь, вѣсѣмьсотъ сѣмдес»тъ и шесь.

Случитса, когда въ перечнахъ нѣкоторихъ будутъ цифри, а во другихъ сверху, или со испода, пр»мо надъ ними числителнѣе, и ти дѣлаи по вишеученномъ, а цифри брось, зри примѣрь В.

А когда слчитъса, что, два характера произидутъ изъ сложеніи, то ти последнѣиши пиши заразъ под испода, под ленѣю, пр»мо подъ теми числами, которие ти слагаль, а первіи характерь 1 на умѣ держи, и ховаи ко на слѣдующимъ въ р»дѣ нумерамъ. Зри тоиже саміи примѣрь В, и проччі», а послѣдующимъ образомъ слагаи, мовачи: 3 а 4 есть 7 до того два есть 9 тѣ 9 обычно подпиши подъ лѣнеею, и слагаи наступуючій рѣдъ, гдѣ знаидешъ 5 и двѣ цифри которіе весма повергаютса, того рады саміе п»тъ пиши под ленѣю, а слагаи послѣдуючїе 4 со 2 будетъ шесть, к тому ещо шесть, того станеть дванаиц» 12, послѣднѣишїи характерь 2, напиши обично под лѣнеею, а одинъ бери на умѣ, илико наслѣдующимъ числамъ, которіе треба слагать придаи, «ко здесь суть 3 а 1 що на умѣ, суть 4, до того 6 будетъ 10, к тому 3, стане 13, и ти 3 по презнему напиши под исподни, а 1 знавъ ховаи, 1 прилагаи къ слѣдующимъ числамъ, тоестъ до 8, стане 9. Придаи еще три, и четири, стане 16, два характера, которіе в р»дѣ напиши оба подъ ленѣю, понеже окончалесь и нѣ дла чого болше ховать, або на умѣ брать.

Случитса: что во всѣхъ перечн»хъ саміе цифри або нолѣ, нѣсколко ихъ будетъ, токмо по одной цифрѣ под лѣнеею пиши, а числителнѣе характеры, по више наученному зложивъ, поъписоваи обично.

Повѣреніе сложенія, праведно или погрѣшенно сложеніе удѣлано такъ познаешъ: зо всѣхъ перечнеи котріе надъ ленѣю или чертою сто"тъ, втхири або вимажи по дев"ти, а що зостанеть менше 9, тое ти напиши на сторону, по тому жъ вимазоваи зъ генералного перечн". Которїи подъ лѣнѣю такожь по 9, будетъ либъ осталниихъ подобень первому, вѣрное изчисленіе, будетъ болше или менше, погрѣшенно.

СѢ вчитанію или субтракціи.

Вичитаніе, есть меншаго числа, зъ болшаго СѢ"тіе, по которомъ СѢ"тю нужда знать, сколко въ осталихъ будетъ. "ко 2 вчитавши зъ 4, останеть 2. Тимже образомъ перечень вс"кїи, меншїи, вичитоваетьса" зъ болшаго. Разумѣи, меншой перечень, быть такїи, въ которомъ, хот"и бы всѣ характеры болшіе были, СѢ верхн"го, когда толко споднїи характерь з лѣвои руки на первомъ мѣстѣ положень, есть меншїи СѢ верхн"го. Зри примѣрь F. G.

F. 34567

G. 16698

Здесь въ перечнѣ G. хот"и всѣ нумеры, болшіе суть СѢ верхн"го, онако есть меншїи онъ, бо первїи з лѣвои руки на исподѣ, меншой есть СѢ верхн"го, тоестъ 1 СѢ трохъ.

Вичитаніє въ такихъхъ правилахъ остоитъс", даль " кому въ заемъ 8456 рублие,
 на то онъ ѿдалъ 6233, хочу вѣдать сколько виновать зосталъ, ставлю такъ переченѣ
 дано въ заими 8456
 на то ѿдано 6233
 зосталъ виненъ 2223

А вичитоваю симъ образомъ, правильно росписавъ въ заемъ даніє и ѿданіє,
 подхири, и мовъ 3 вз"ль ѿ 6, зостануть 3, тіє 3 напиши подъ ленѣю пр"мо подъ 3,
 зновъ 3 зъ 5, остане 2, напиши 2 зновъ подъ ленѣю, потомъ 2 зъ 4 вичитаи остануть
 2, которіє 2 по презнему, просто напиши подъ ленѣю подъ 4, на остатку вичитаи
 6 зъ осми, зостануть 2, тие написавши чинно подъ ленѣю, маешъ переченъ 2223,
 сколко зостаослѣ²⁴ виновато, зъ заемнихъ денегъ.

Случитсѣ: что въ перечнѣ верхнемъ, и исподнемъ, равное число. Подъ равнѣмъ
 будетъ написанное "ко 5 под 5, 6 подъ 6, 0 подъ 0 зри примѣръ К. Въ токовомъ слу-
 чаю, вс"гди подъ ленѣю пишетьсѣ 0. Бо когда 5 вичитаешъ и ѿимешъ зъ 5, або 0 зъ
 0, того ради 0 пишетьсѣ. А такъ вичитоваи.

К. 34506
10506
 24000

Вз"вши 6 зъ 6, нѣчого не остане, дла того пиши 0. Потомъ 0 зъ 0 нѣчого
 з нѣчого, такожъ нѣчого не зостаєтсѣ, дл" того пиши 0. Потомъ вичитоваи 0 зъ 4,
 остануть 4, то ти пиши пр"мо подъ исподи подъ 4, на остатокъ 1 зъ 3 остануть 2, тіє
 2 подписавъ подъ ленѣю. Будеть осталнїи переченъ 24000. Когда въ нижнемъ перечнѣ
 будетъ 0, а въ верху надъ нолямъ, въ перечнѣ верхнемъ, числителнїи, "ко то подъ 4,
 вичитоваи ноль зъ четирихъ, зостануть 4, бо ежели нѣчого не берешъ ѿ четирохъ,
 то цѣлнї 4 зостаютьсѣ" пиши тіє саміє подъ ленѣю, а дѣлаи по вишше наученому,
 "къ в томѣже перечнѣ К. вишше научено.

А будетъ случитсѣ, въ вишнемъ перечнѣ сто"ти ноль цифра, или меншои нумерь,
 а въ нижнемъ пр"мо подъ меншимъ болшїи хахатиръ, то ти такъ дѣлаи; зри примѣръ
 насто"щїи а вичитоваи так:

453240
132833
 320407

3 взать зъ цифри не можна, то ти бери зъ дес"тка заивого, будьто у тебе на сторонѣ
 лежить, 10 зостануть 7, бо 3 зъ 10 вз"тши зостають 7, тие 7, подпиши подъ ленѣю,
 пр"меико подъ 3. По тому 3 которіє, (несуь болше тры, но четыри, бо за заивїи дес"токъ,
 вс"гдаи, одна ко послѣдующои дружки, прирастаетъ) вз"вши зъ 4, зостане нѣчого, дл"
 того пр"мо подъ 3 напиши 0. Вичитоваи 8 зъ 2, не мощно, дл" того зъ заивого вичитаи
 дес"тка, по презнему, зостануть два, тие 2 придаи къ верхнимъ 2 зъ которихъ не моглєсь
 вичитатъ, стане 4, тие 4 напиши подъ ленѣю подъ 8, а вичитоваи 3, [бо вс"гди одна при-
 ростоваєтъ къ сподной послѣдующои личбѣ, запожиченїи дес"токъ:] зъ трохъ нѣчого
 не останеть, того ради пиши подъ ленѣю 0. Далѣи вичитати 3 ѿ 5 зостануть 2, пиши
 в р"дѣ по прежнему 2 подъ ленѣю, знова 2 зъ 4, зостануть два, цѣлїи переченъ 22047.
 Лудшои пам"ти ради, накрепко витверды сїи правила вичитанї": 1 правило, когда зъ

²⁴ Так в тексті.

цифри вичитать надобно, а не можна, то вичитаи зь дес"тка заивого, за которїи дес"токъ одна на исподѣ къ послѣдующюи прирастаеъ. Правило 2, когда харахрирь, нумерь, личбу, болшую з меншою надобно вичитать, а не можна, такожъ з дес"тка заивого вичитоваи, а что останеть, то зложи въ купу, зь тоею, зь которой не моглесь, вичитовать, а то все зложенное напиши подѣ ленѣю, а за тои заивїи дес"токъ прираствоаетъ одинъ до последующюго нумера, которїи надлежитъ вичитовати. Зри примѣрь вишше.

Вичитанїи повѣренїе таковое: зложи оба споднїе перечнѣ, то естъ, что ѿдано, и что з осталнихъ, когда подобнїи переченьъ будеть верхнему, тому что ва заими дано, вѣрное повѣренїе, а когда что ѿмѣнно, по погрѣшенно въ чомѣ.

Ѹ умноженїю, мультиплѣкаци.

Умноженїе: естъ одинаго числа, чрезъ другое число помноженїе, напримѣрь: трижды, по трижды, будеть 9. Дважды по два, будеть четыре, дважды по п"тъ, будеть 10, шестю по шесть, будеть 36 и: проча".

Во умноженїю токмо два перечн" сто"тъ, первїи називаетъс" умножаемїи, которого помножити надобѣ, другїи, котормъ помножають умножитель: напримѣрь купиль хто овецъ 1323, каждая овца по три злотихъ, умножаемїи естъ овци, умножитель естъ 3 зло:[тых]²⁵ и так ко умноженїю, перечнѣ сто"тъ: зри В.

В	1323	умножаемїи
	3	помножитель
	3969	продуктъ або произведенъ

Третьего которїи зь умноженїи, происходитъ, називають продуктомѣ. А умножають симъ образомъ: Зри В, 3 по трижды, будеть 9, которїе пр"мо подѣ ленѣю подѣ помножителемъ пиши, зновъ 3 по два, будеть 6, напиши за 9 подѣ 2, зновъ 3 по 3 б[уд]еть²⁶ 9 напиши за 6, пр"мо подѣ 3, на остатокъ 3 по ѿдиножды стало 3, напиши и тѣ 3 за 9 подѣ 1, стала вс" сума надлежаща за ѿбци 3969.

Случитѣс" что умножитель будеть мѣти, болше «къ одинъ харахтирь, то ти всѣми по единцемъ умножаи, а каждую лѣчбу подѣ своимъ умножителемъ, пр"мо, подѣ ленѣю подписоваи. Зри примѣрь С, колко часовъ въ одномъ году.

С	365	днѣ въ году
	24	часи во дню единомѣ
	1460	
	730	
	8760	толко часовъ въ единомѣ году.

Такъ умножать надобно. 4 по 5, будеть 20, но напиши подѣ хиривши, пр"мо подѣ умножителемъ, а 2 сховаи, "къ в сложенїю учено, на сторону, зновъ 4 по 6, стало 24, къ тому 2, на сторонѣ схованїе придаи, будеть 26, шесть напиши подѣ ленѣю за нолемъ, а 2 зновъ сховаи, потомъ мовъ 4 по 3 стане 12, к тому 2 схованїе, стане 14. Первїи переченьъ 1460. Начинаи умножаты другимъ умножителемъ, тоестъ 2. А мовъ 2 по 5, естъ 10, ноль пиши, пр"мо подѣ 2, а 1 ховаи по прежнему, 2 по 6 будеть 12, одна схована стало 13, три подѣпиши, а 1 ховаи, на остатокъ 2 по 3 будеть 6, единъ схованъ, естъ, 7, напиши 7 под ленѣю подѣ 1. Стане другїи переченьъ 730, которїе сложи, въ едено, стане 8760 часовъ въ годѣ. Такъ дѣлаи во всѣхъ случа"хъ. Хот"и наиболше умножитель мѣти будеть харахтировъ, зри перечень Д.

²⁵ В текстї слово скорочено: «зло».

²⁶ Склад в текстї пропушено.

$$\begin{array}{r}
 D \quad \underline{\underline{7238}} \quad \text{лѣта } \overline{\text{Г}} \text{ сотворенїи} \text{ мира} \\
 \quad \underline{\underline{8760}} \quad \text{часи одного года} \\
 \quad \quad 434280 \\
 \quad \quad \underline{\underline{50666}} \\
 \quad \quad \underline{\underline{57904}} \\
 \quad \quad \underline{\underline{67331340}} \quad \text{часи } \overline{\text{Г}} \text{ со: [творения мира]}^{27} \text{ мира}
 \end{array}$$

Когда умножитель будетъ мѣти на конци цифру одну або болше, то всѣ напиши в р"дѣ подъ ленѣю, а числительными умножай, зри D. Когда будетъ умножаема и умножитель имѣти ноль, то всѣ в р"дѣ подъпиши, зри E.

$$\begin{array}{r}
 E \quad \quad 3040600 \\
 \quad \quad \underline{\underline{200}} \\
 \quad \quad \underline{\underline{408120000}}
 \end{array}$$

Случите" что умножитель 0 имѣти будетъ посерединѣ, то ти цифру одну прямо подъ нею, подъ ленѣю написавши, умножай, по слѣдующимъ характиромъ, и заразъ за нею начинаи писать. Зри примѣръ F.

$$\begin{array}{r}
 F \quad \quad 335 \\
 \quad \quad \underline{\underline{201}} \\
 \quad \quad \quad 335 \\
 \quad \quad \underline{\underline{6700}} \\
 \quad \quad \underline{\underline{67335}}
 \end{array}$$

Случится что умножитель, бидеть²⁸ 1, а при немъ одна, або болше цифръ буде, то ти токмо цифри до умножаемаго припиши, понеже одна, нѣ дѣлится, нѣ умножаетъ. Скорѣишаго ради умножанїа витверди наизусть сїю таблицу.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2	4	6	8	10	12	14	16	18	20
3	6	9	12	15	18	21	24	27	30
4	8	12	16	20	24	28	32	36	40
5	10	15	20	25	30	35	40	45	50
6	12	18	24	30	36	42	48	54	60
7	14	21	28	35	42	49	56	63	70
8	16	24	32	40	48	56	64	72	80
9	18	27	36	45	54	63	72	81	90
10	20	30	40	50	60	70	80	90	100

Когда хочешъ а знати сколько есть п"ть по 5, ищи 5 зъ боку, и сверху, по тому спускаис" пр"мо по комркамъ, обща коморка противо 5 покаже, 25 столко 5 по 5, ти удѣлаеть, такъ и прочїе.

Повѣрають умноженїе, череъ дѣленїе праведно, или погрѣшно, о чомъ въ дѣленїю.

²⁷ В тексті слово скорочено: «со:».

²⁸ Так в тексті, повинно бути «будеть».

Ї дѣленю або дивѣзїи.

Дѣленіе есть “кого перечна, сумми, или инихъ “кихъ вещи, на многихъ раздѣленіе, въ дѣленію токмо два перечнѣ, единъ називають дивѣдендусъ, раздѣл"емїи, другїи дивѣзоръ раздѣлитель, напримѣръ, дано 642 рубля, на троухъ салдатовъ, раздѣл"емїи есть рублѣ, раздѣлитель салдати, бо рублѣ на нихъ надобно подѣлиты, третїи которїи зъ дѣленїа походитъ, називають квоциеся, колїкїи, и пишется на сторонѣ за чертою, изъ боку.

Дѣленїа правила суть сїи: 1 раздѣлителя з лѣвого боку, подѣ самую ѡстатную лѣчбу подѣписують, когда токмо неболшїи есть Ї первого харахрита раздѣл"емаго, заразъ подѣ другимъ подпиши, и въ ѡбоухъ ищи, сколько разъ мощно вз"тъ, а пиши за ленѣю зъ боку, зри I. II.

2 написавши коликаго, умножи раздѣлителемъ, и продуктъ вичитай з раздѣл"емаго, ѡсталнїе пиши на верху, зри I. II.

3 зъ раздѣлителемъ вс"гди ѡднимъ мѣстомъ далѣи поступи, поки до самаго конца, подѣ раздѣл"емаго не прїидеши.

4 за ленѣю въ коликомъ (хот"и и мощно вз"тъ) болше дев"ти не пишется.

5 случится что со раздѣлителемъ подїидеши поъ меншїи харахиръ, або подѣ 0, або цѣле поъ мѣсто празне, то ти до коликаго 0 приписавъ, самъ далѣи поступи ѡднимъ мѣстомъ, зъ дѣлителемъ, зри III.

Когда дѣлитель болше харахировъ и мѣти будетъ “къ ѡдинъ, то всѣ треба умножать коликимъ, и вичитовать, зри III.

	1		54		0 44
I	642 (214	II	6839 [977	III	244008 (20334
	333		777		12
	612		63 ::		: 12
			49 :		:: 12
			49		24 :: 12
					:: 12
					36 48
					36

Написавши раздѣлаемаго 642, подѣпиши подѣ нимъ делителя 3, и ищи сколько мощно по 3 взать зъ шести, знаидеши 2 рази, ти 2 напиши з боку за ленѣю, по тому мовъ два рази по три стане 6 тїе 6, подѣпиши подѣ дѣлитель", вичитай изъ раздѣлаемаго, изъ 6 не остане нѣчого, поступи далѣи еднимъ мѣстомъ зъ дѣлителемъ подѣ 4 мовъ 3 въ 4 единъразъ, припиши до коликаго а мовъ единъ разъ по 3 буде 3, три вз"вши зъ 4 ѡстане 1, пиши надѣ 4, а чотири похири, поступи далѣи дѣлителемъ подѣ 2, и ищи сколько по 3, изъ 12 мощно вз"тъ, знаидеши 4, раза тїе 4, пиши до коликаго, а мовъ 3 по 4 стало 12 подпиши 12 подѣ дѣлителя и вичитоваи, 2 зъ 2 вз"вши не остане нѣчого, 1 зъ 1 тожъ не остане нѣсчого. Сталь квоциенся або колїкїи 224 рублеи, по столко вс"кому достанеться, если хто на троухъ дастъ 642, такъ дѣлаи и въ прочїихъ случа"хъ.

Повѣренїе: дѣлителемъ умножи коликаго, если раздѣл"емїи произїиде, добре дѣлано, иначе; погрѣшено.

Умноженїе повѣришь, дѣли продуктъ або произведеннаго умножителемъ, когда произїиде умножаемїи, вѣрно, иначе погрѣшено.

Увѣщаніе.

На сей годъ довольно, аще плоды въ люд"хъ сихъ трудовъ увидимъ, не умедлимъ обширне и болше написать, бо есть въ готовности, цѣла Ариѳметика, Математика и Архитектура военна.

REFERENCES

- Biryukov, G. (2009). Nachalo russkogo knigopечатaniya v Kenigsberge. Retrieved from https://ruskline.ru/analitika/2009/11/12/nachalo_russkogo_knigopечатaniya_v_kenigsberge/ [in Russian].
- Bondar, N. (2016). Ridkisni kalendarni vydannya pershoyi polovyny XVIII st. Kyievo-Pechers'koho druku z fondiv Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho, *Ukrayins'ke nebo 2 – Studiyi nad istoriyeyu astronomiyi v Ukrayini*: zb. nauk. pr., Lviv, 648–657. [in Ukrainian].
- Bykova, T. A., Gurevich, M. M. (1958). Opisaniye izdaniy, napechatannykh kirillitsey: 1689 – yanvar' 1725, Moskva–Leningrad: Izd-vo Akad. nauk SSSR [in Russian].
- Depman, I. Ya. (1965). Istoriya arifmetiki, Moskva: Prosveshcheniye [in Russian].
- (1912). Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen. Pr. II. Band: Die Immatrikulationen von 1657–1829, Leipzig: Duncker & Humblot [in German].
- (1719). Grecheskiy, rimskiy i yevreyskiy kalendar' na leto Gospoda nashego Iisusa Khrista, Chernigov [in Slavic].
- Gubin, A. B. (1994). Pravoslaviye v Vostochnoy Prussii (Zapiski) [Orthodoxy in East Prussia (Notes)], *Zapad Rossii*, (4 (12), 7–19 [in Russian].
- Isaievych, Ya. D. (2004). Drohobych u XVII–XVIII st.: z dzherel pro pobut i kul'turu mis'koho naselennya, *Drohobych's'kyi krayeznavchyy zbirnyk*, Drohobych: Kolo, 198–207 [in Ukrainian].
- Isaievych, Ya. D. (2014). Yuriy z Drohobycha, *Ukrayins'ke nebo 2. Studiyi nad istoriyeyu astronomiyi v Ukrayini*: zb. nauk. pr., Lviv, 490–507. [in Ukrainian].
- (1726). Kalendar na 1727 god, Kenigsberg: Typ. Vasiliya Korvin Kvasovs'kogo [in Slavic].
- (1729). Kalendar na 1730 god, Kenigsberg: Typ. Vasiliya Korvin Kvasovs'kogo [in Slavic].
- Kameneva, T. N. (1964). Tipografiya na Levoberezh'ye Ukrainy, *400 let russkogo knigopечатaniya. 1564–1964*, Moskva: Nauka, 221–224. [in Russian].
- Karatayev, I. P. (1861). Khronologicheskaya rospis' slavyanskikh knig, napechatannykh kirillovskimi bukvami. 1491–1730, Sankt Peterburg: tip. Akademii nauk [in Russian].
- Kolyada, H. I., Isaievych, Ya. D. (1965). Drukarska sprava na zakhidnoukrayinskykh zemlyakh (XVI–XVIII st.), *Knyha i drukarstvo na Ukrayini*, Kyiv: Naukova dumka, 42–69 [in Ukrainian].
- Olyanchyn, D. (1937). Pam'yatky iz mynuloho ukrayins'koho dukhovno-kul'turnoho zhyttya v Kenihsherzi, *Naukovyy zbirnyk v 30 richnytsyu naukovoyi pratsi prof. d-ra Ivana Ohiyenka*, Warszawa, 92–108 [in Ukrainian].
- Pekarskiy, P. P. (1862). Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom, Sankt Peterburg: izdaniye Tovarishchestva «Obshchestvennaya pol'za», (1) [in Russian].
- Rovinskiy, D. A. (1881). Russkiye narodnyye kartinki, Sankt Peterburg: Imp. Akad. nauk, 1881, (2) [in Russian].
- Shustova, Yu. E. (2017). Kiyevskiye izdaniya Kalendarey 30-kh godov XVIII v. iz sobraniya Rossiyskoy gosudarstvennoy biblioteki kak istochniki po istorii ekologicheskikh i

yestestvenno-nauchnykh znaniy, *Chelovek i priroda: Istoriya vzaimodeystviya, istochniki i informatsionnyye resursy, vizual'nyye obrazy i issledovatel'skiye praktiki*, Moskva, 35–54 [in Russian].

Sopikov, V. S. (1906). *Opyt rossiyskoy bibliografii*, Sankt Peterburg: A. S. Suvorin, (5) [in Russian].

Sopikov, V. S. (1821). *Opyt rossiyskoy bibliografii, ili Polnyy slovar sochineniy i perevodov, napechatannykh na slavenskom i rossiyskom yazykakh ot nachala zavedeniya tipografii, do 1813 goda*, Sankt Peterburg: V tipografii Departamenta vneshney trgovli, (5) [in Russian].

Stroyev, P. M. (1841). *Opisaniye staropечатnykh knig slavyanskikh, sluzhashcheye dopolneniyem k opisaniyam bibliotek grafa F. A. Tolstova i kuptsa I. N. Tsarskogo*, Moskva: tip. S. Selivanovskogo [in Russian].

Undol'skiy, V. M. (1848). *Katalog slavyano-russkikh knig tserkovnoy pečati biblioteki A. I. Kasterina*, Moskva: Obshchestvo istorii i drevnostey rossiyskikh [in Russian].

Undol'skiy, V. M. (1871). *Ocherk slavyano-russkoy bibliografii, s dopolneniyami A. F. Bychkova i A. Viktorova*, Moskva: Moskovskiy publichnyy i Rumyantsevskiy muzei [in Russian].

Yuliya SHUSTOVA. **Unknown «Arithmetic» of the Ukrainian scientist Vasyl Korvin-Kvasovsky as a part of the Königsberg Calendar for 1730**

The article is devoted to the unknown work on arithmetic of the Ukrainian scientist, mathematician, author of printed Cyrillic calendars Vasyl Korvin-Kvasovsky. He printed his calendars in Chernihiv and Königsberg. These books contained calendar and chronological information for the current year, and also included astrological, prognostic texts and texts on educational topics. In his own printing house in Königsberg, Corwin-Kwasowski included in the Calendar for 1730 a manual for teaching arithmetic «Arithmetic, or digital science». This is the first printed textbook on arithmetic in Ukrainian by a Ukrainian scientist from the Ukrainian lands. The article attempts to reconstruct the biography of Vasyl Korvin-Kvasovsky. He studied at the Königsberg Academy and was a professor at the Universities of Krakow and Prague. This study examines his work as an author and publisher of calendars. It was important to publish in 1719 the Calendar compiled for the «Chernihiv Meridian». The last period of Corwin-Kwasowski's life was associated with Königsberg, where he held a number of respectable positions, received the privilege of operating his own printing house, where he published calendars. There are three known Königsberg editions of Corwin Kwasowski's calendars – for 1727 and two editions for 1730 (engraved and typesetting). The article provides a detailed description of the typesetting Calendar for 1730, which contains «Arithmetic». «Arithmetic, or digital science» is considered, which is the first part of the textbook. It consists of five sections. The first considers a numerical digit and numbers. The following are the rules for calculating four mathematical operations – addition, subtraction, multiplication, division. The article compares the basic concepts in the «Arithmetic, or digital science» of Corvin-Kvasovsky and «Arithmetic» of Leontiy Magnitsky (Moscow, 1703). Based on the analysis of the given explanations and examples, a conclusion is made about Vasyl Korvin-Kvasovsky as a talented teacher who embodied his teaching experience in a textbook on arithmetic. In the Appendix to the article, for the first time, the text of the first printed «Arithmetic», written in Ukrainian by Drohobych scientist Vasyl Korvin-Kvasovsky, is published in full.

Keywords: Vasily Korvin-Kvasovsky, calendar, history of mathematics, arithmetic, Ukrainian old printed books, Königsberg Cyrillic typography.

Іван АЛЬМЕС

*старший викладач кафедри нової і новітньої історії України
Українського католицького університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9252-225X>
e-mail: ivanalmes@ucu.edu.ua*

ВТРАЧЕНА МОНАСТІРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ: ЛІКВІДАЦІЯ У 1785 Р. СКИТА МАНЯВСЬКОГО Й ПІСЛЯІСТОРІЯ ЙОГО КНИЖКОВОГО ЗІБРАННЯ

Досліджено післяісторію втраченої монастирської книгозбірні Скита Манявського – одного з найбільш знакових чернечих осередків ранньомодерної України. Зазначено, що Христо-Воздвиженський православний чоловічий монастир, заснований на початку XVII ст. подвижником афонських монастирів Йовом (Княгиницьким), уже 1620 р. отримав титул ставропігійного від патріарха Константинопольського, а 1628 р. – статус протомонастиря (головного) на теренах Руського, Белзького та Подільського воєводств, а також для деяких монастирів, розташованих на теренах сучасних Буковини й Молдови. Вказано, що оскільки через брак джерельних матеріалів невідомо про історію Манявської бібліотеки ранньомодерного часу, то важливо дослідити принаймні післяісторію книжкового зібрання, тобто історію бібліотеки після ліквідації обителі 1785 р.

Констатовано, що історію цієї монастирської бібліотеки можна вважати «втраченою», оскільки на цей момент невідомо про збережені інвентарі описи чи списки книг Манявської обителі, які б дозволяли цілісно схарактеризувати досліджувану книгозбірню. Стверджено, що розпорощення бібліотеки чернечого осередку слугує показовим прикладом способів і механізмів розформування книжкових зібрань після австрійських касат чернечих осередків останньої чверті XVIII ст. Встановлено, що після ліквідації обителі монастирські книги потрапили до університетських бібліотек Львова і Відня (хоча не вдалося виявити та верифікувати такі дані щодо столиці монархії Габсбургів), приватних власників (о. Антіна Петрушевича, Августа Бельовського), церковних (Перемишльської греко-католицької капітули та Львівської греко-католицької богословської академії), парафіяльних (с. Раковець), монастирських (Путна, Сучевиця) бібліотек.

Зрештою, вдалося простежити, як книги потрапили від приватних власників, настоятелів румунських монастирів, греко-католицьких інституцій, священників і науковців, монастирів та церков XIX ст. до наукових бібліотек у сучасній Україні, Польщі й Румунії.

Ключові слова: Скит Манявський, монастирська книгозбірня, касати монастирів, Йов (Княгиницький).

Історія втрачених бібліотек – одне чи не з основних дослідницьких завдань під час студій книжкової культури ранньомодерного часу. У випадку відсутності джерел,

різних списків книг чи інвентарних описів зазвичай не вдається реконструювати історію певної монастирської книгозбірні ранньомодерного часу. Тому залишається хоча б дослідити, що сталося з таким втраченим книжковим зібранням у модерний час¹. Тут одразу варто зазначити, що, очевидно, йдеться про інструментальне використання терміна «втрачена бібліотека». Переважно історичні книжкові зібрання, тобто такі, які існували в домодерний час як цілісні книжкові колекції чи фонди і до сьогодні не збереглися. Проте за допомогою реконструкцій на підставі інвентарів, каталогів чи, зрештою, провенієнційних досліджень, тобто пошуків і опрацювання стародрукованих та рукописних книг із певної окремої колекції, все-таки можна принаймні в загальних рисах реконструювати історію тієї чи тієї книгозбірні. Втраченими власне можна назвати ті бібліотеки, які не лише не збереглися як цілісні фонди, але для яких не має навіть і списків книг чи інвентарних описів ранньомодерного часу, які б дозволяли не фрагментарно, а цілісно реконструювати книжкове зібрання на певний рік. А історія таких бібліотек на підставі тривалих пошуків стародрукованих чи рукописних книг із провенієнціями на них, що засвідчують належність таких кодексів певному зібранню, зазвичай за умовчанням, уривчаста та нецілісна.

До втрачених монастирських бібліотек ранньомодерної України належить книжкове зібрання Скита Манявського – одного з центральних монастирів східнохристиянської традиції для південно-західних терен Київської митрополії. Її історію можна вважати «втраченою», оскільки на цей момент невідомо про збережені інвентарні описи чи списки книг Манявської обителі, які б дали змогу цілісно схарактеризувати досліджувану книгозбірню. Хоча Ярослав Ісаєвич на підставі інвентарю Манявського монастиря від 7 вересня 1785 р. стисло схарактеризував книгозбірню обителі, проте в жодній зі своїх публікацій не вказав шрифту архівної справи². Переклад із латинської на українську нібито цього джерела опублікували в 2015 р. дослідники з Івано-Франківська, проте *de visu* за вказаними посиланнями на сигнатури з конкретними аркушами, у справі з архіву в Кракові такого інвентаря виявити не вдалося³. Тому ця «детективна» історія з інвентарним описом саме бібліотеки 1785 р. Скита Манявського на сьогодні залишається до кінця не з'ясованою. Отже, так і не відомо про верифікований інвентарний опис саме монастирської книгозбірні Скита Манявського ранньомодерного часу.

Досі не написано історії монастирської бібліотеки Скита Манявського. У монографії авторства Юліана Целевича ще 1887 р., досі найкращому дослідженні історії

¹ Pettegree A. The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe. *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe* / Ed. F. Bruni, A. Pettegree. Leiden; Boston: Brill, 2016. P. 1–27.

² Исаевич Я. Издания Ивана Федорова в Румынии. *Федоровские чтения 1982*. Москва, 1987. С. 6; Исаевич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 373–374.

³ Великий Скит у Карпатах: у 3 т. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2015. Т. 2: Великий Скит у документах і матеріалах XVII–XXI ст. / гол. ред. М. В. Кугутяк. С. 283–286. У цій публікації зробили посилання на шрифт “АРКВ, Т. S, sygn. 1462, к. 36–38”, тобто теки Шнайдера у Державному Архіві в Кракові на Вавелі. Справді справа № 1462 – це матеріали до історії Скита Манявського, проте за вказаними у публікації аркушами, як і взагалі, у цій справі інвентарного опису саме бібліотеки немає, лише вказано, що каталог бібліотеки укладено окремо: Archiwum Narodowe w Krakowie. Oddział I – Kraków, Zamek Wawel, T. S, sygn. 1462, k. 35.

Манявської обителі, немає нарису про книжкове зібрання, оскільки, як зазначив автор, йому не вдалося виявити жодного інвентарю бібліотеки. Він лише фрагментарно згадує деякі книги, а також про перевезення книг після ліквідації обителі до Львова⁴. Не вдаючись до детального історіографічного огляду вивчення історії бібліотеки Скита Манявського, яка, очевидно, привертала увагу дослідників, оскільки монастир, як уже зазначено, був знаним і відомим⁵, у XIX ст. дослідники фіксували інформацію про виявлені стародруковані чи рукописні примірники з Манявської обителі. Наприклад, Іван Вагилевич у короткому нарисі 1848 р. про Скит Манявський пише про Євангеліє, яке потрапило до бібліотеки Львівської духовної семінарії саме з Маняви⁶. Відомості про близько 10 книг подав у хроніках о. Антоній Петрушевич (1821–1913 рр.) – відомий бібліофіл, дослідник історії книги на Галичині⁷. Про долю Манявської бібліотеки о. Антоній пише: «Книги, особливо большое напрестольное Екангеліє [передано] въ Львовскую духовную семинарію... Монастырская большая библиотека была расхвачена, изъ которой книги находятся въ императорской библиотечѣ въ Вѣдні и по другихъ монастырскихъ библиотекахъ въ Галиціи, при чемъ много книгъ досталось сусѣднымъ русскимъ церквамъ и въ руки частныхъ лицъ»⁸.

Намір написати історію монастирської бібліотеки Скита Манявського, як уже зазначено, мав Ярослав Ісаєвич, який про це декілька разів декларував у своїх публікаціях. У 1983 р. під час експедиції у Румунії (Бухарест–Брашів–Клуж–Ясси–Пд. Буковина) вчений виявив частину Манявської книгозбірні у монастирі в Сучавиці. Зокрема, подав короткий опис Острозької Біблії з Манявської обителі, зазначивши у примітці: «Автор [Я. Ісаєвич – І. А.] готує статтю о библиотеке Скита Манявского»⁹. Проте дослідник так і не опублікував наукової праці про книгозбірню Манявської обителі, хоча неодноразово вказував у працях на примірники стародруків із Маняви¹⁰. Короткий нарис історії розформування книжкового зібрання Манявського Скита подав у статті Ігор Мицько, зосередившись, власне, на шляхах розпорошення книгозбірні монастиря¹¹. Про книги манявського походження, які зберігаються у монастирі у Сучавиці (Румунія)

⁴ Целевич Ю. Історія Скиту Манявского вразѣ зъ збѣрникомъ грамотъ, листовъ и деякихъ судовыхъ документѣвъ, дотычныхъ того монастиря. Львовъ, 1887. С. 32, 61, 70, 71, 122, 124.

⁵ Огляд історіографії Манявського Скита подано у: Кугутяк М. Історія Великого Скиту як наукова проблема. *Галичина*: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 22–23. С. 455–471.

⁶ Wagilewicz D. Monastyr Skit w Maniawie. Lwów, 1848. С. 12.

⁷ Петрушевич А. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ. Львовъ, 1874. С. 94, 104, 198; Петрушевич А. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1700 до конца Августа 1772 года. Львовъ, 1887. С. 43, 44, 136.

⁸ Петрушевич А. Дополненія ко Сводной Галицко-Русской лѣтописи съ 1700 по 1772 годъ. Львовъ, 1897. С. 146.

⁹ Ісаєвич Я. Издания Ивана Федорова в Румынии... С. 6, 10.

¹⁰ Isajewycz J. Kościół greckokatolicki a niektóre aspekty rozwoju kultury ukraińskiej i białoruskiej w XVII–XVIII wieku. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1997. Cz. 4–5: Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica. S. 194.

¹¹ Мицько І. Про великоскитську обитель. *Іконостас Воздвиженської церкви Скиту Манявського*: каталог виставки відреставрованих ікон. Львів, 2000. С. 8–9.

фрагментарно пише в розвідці Володимир Старик¹². У підсумку, панорамний огляд історіографії досліджуваної проблематики засвідчує лише спроби цілісного огляду історії Манявської монастирської бібліотеки ранньомодерного часу. Зрештою, мета цієї статті – звернути увагу саме на післяісторію книгозбірні, а не на історію формування й побутування стародруків чи рукописних книг зі Скита Манявського.

Протомонастир у XVII ст. і ліквідація обителі в 1785 р. Перш ніж перейти безпосередньо до історії «зникнення» чи розпорошення бібліотеки Манявської обителі, варто зазначити чим саме в ранньомодерний період відзначався Скит Манявський (тепер – локалізується поблизу с. Манява Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). І тут одразу потрібно наголосити, що в XVII ст. – це був центр чернечого життя для південно-західних територій Київської митрополії, тобто Львівської та Перемишльської єпархій. Більше того, він був протомонастирем і для обителей Волощини й Молдови (сучасної північної Румунії), іншими словами – зразком для наслідування і «координував» їхню діяльність.

Хресто-Воздвиженський православний чоловічий монастир заснував на початку XVII ст. подвижник афонських монастирів Йов (Княгиницький)¹³. У 1620 р. монастир отримав титул ставропігії від патріархів Константинопольського Тимофія II та Александрійського Кирила Лукаріса. У 1628 р. обителі надано статус протомонастиря (головного) на теренах Руського, Белзького та Подільського воєводства. У цей час у його підпорядкуванні перебувало сім монастирів-філій, розташованих на теренах сучасних Буковини й Молдови (Угорницький, Путнецький, Нямецький, Сучавецький та ін.). Чернечий устав Манявської обителі слугував зразком для багатьох навколишніх обителей, про що свідчать збережені списки т. зв. «Патерика Скитського», наприклад, із Підгорецького монастиря¹⁴. Порівняно з василіанськими монастирями XVIII ст. у Манявській обителі мешкала доволі-таки значна кількість іноків. Наприклад, на 1724 р. у ній перебувало 30 насельників¹⁵. У XVIII ст. Манявський Скит залишився єдиним православним монастирем на теренах Руського воєводства, хоча в урядових документах титул православної обителі подавався як «monasterij Skiten[is] ordinis Divi Basilij magni», «Monasterij Skitensis Ritus Graeci Disuniti, Ordinis Divi Basilii Magni»¹⁶, тобто подібно до василіанських унійних. У 1774 р. провінціал Руської василіанської провінції Онуфрій Братковський висловлювався за приєднання єдиної іноконфесійної

¹² Старик В. Ліквідація Манявського Скиту в 1785 році. Буковинські свідчення йосифінської «культурної революції». *Інформаційний вісник Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України*: бюлетень. Львів, 2006. № 7. С. 79.

¹³ Целевич Ю. Історія Скиту Манявського... С. 3–15.

¹⁴ Публікацію «Патерика Скитського» («Житіє Іова», «Завіт Духовний» та «Регула») за списком Підгорецького монастиря здійснили дослідники з Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника: Великий Скит у Карпатах: у 3-х т. Івано-Франківськ; Львів, 2013. Т. 1: Патерик Скитський. Синодик.

¹⁵ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ). Від. рукописів. Ф. 77. Спр. АСП-981. П. 116. Арк. 13.

¹⁶ Такі окреслення подано у копіях (виписках) з актових книг Галицького земського суду та урядових документах другої половини XVIII ст.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУ, м. Львів). Ф. 577. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 7, 31; Ф. 146. Оп. 50. Спр. 1390. Арк. 3.

Манявської обителі до Чину святого Василя Великого (ЧСВВ), але урядники Галичини не підтримували таких інтенцій. Про стан єдиної православної обителі Галичини писали в донесеннях й Апостольські нунції. Зокрема, у 1775–1776 рр. церковні урядники повідомляли до Рима про «ченців-схизматиків»¹⁷.

У Габсбурзькій монархії в останній чверті XVIII ст. однією із важливих складових політики «йосифінізму» також було церковне питання – створення модернізованої, освіченої австрійської державної Церкви. Одним із виявів такої політики стала ліквідація тих монастирів, які з позицій державної влади не були корисними суспільству, тобто в яких не було шкіл чи шпиталів¹⁸. Унаслідок політики «йосифінізму» у Галичині в останній чверті XVIII ст. помітно зменшилася кількість монастирів. Якщо на 1780 р. у складі Галицької провінції ЧСВВ було 36, то в 1800 р. – 26 обителей (за даними Владислава Хотковського – 22 монастирі)¹⁹.

Зрештою, австрійські урядники вирішили Манявський монастир ліквідувати. У зв'язку з такими намірами, у 1782 р. ченці обителі просили австрійську владу підтвердити їхні фундаційні привілеї, а також відіслали делегацію до Санкт-Петербурга з проханням матеріальної допомоги²⁰. Зазвичай ліквідовували ті монастирі, які з позиції австрійської влади не були суспільно корисними, тобто при яких не діяли школи чи шпитали²¹. Манявський Скит щонайменше апріорно належав до чернечих осередків із більш суворим аскетизмом, тобто додатковими обмеженнями – строгий піст, посилена молитва. Крім того, невідомо, щоби при ньому функціонували якісь чернечі студії, тим більше не існувало публічної школи. Відповідно такі монастирі з позиції австрійської влади не мали суспільної користі. Не виглядала переконливим фактом для збереження Манявської обителі й доволі таки велика чисельність братії: у 1774 р. тут мешкало близько 40, а в 1783 р. – 49 ченців.

Манявський Скит ліквідували під час другої фази т. зв. «йосифінських касат» 1783–1787 рр., тобто за правителя монархії Габсбургів – Йосифа II (1780–1790 рр.). Спочатку, 23 липня 1784 р., надвірна військова рада прийняла рішення про касату обителі. Виконання рішення про ліквідацію проводили на початку вересня 1785 р. Зокрема, 7 вересня уклали інвентар коштовностей. Після урядового декрету про ліквідацію розпочався процес фактичної касати – монастирські будинки продали, а на виручені кошти придбали облігації релігійного фонду. Титульну Христо-Воздвиженську церкву було перенесено до с. Надвірна поблизу Маняви. Іконостас перевезли також неподалік – до церкви с. Богородчани, а сьогодні він зберігається в Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького (НМЛ). Частина церковних речей потрапила до сусідніх церков чи монастирів, зокрема і деякі книги. Під час інвентаризації

¹⁷ Archivio Apostolico Vaticano. Archivi Nuntiaturae Vienna. Vol. 76. F. 144–147v.

¹⁸ Цольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. С. 312–316.

¹⁹ Ваврик В. Нарис розвитку і стану Василянського чина XVII–XX ст.: топографічно-статистична розвідка. Рим, 1979. С. 45, 54, 177–178; Chotkowski W. Redukcje monasterów Bazylijskich w Galicji. Kraków, 1922. S. 56–57.

²⁰ Chotkowski W. Redukcje monasterów Bazylijskich... S. 53.

²¹ Jujeczka S. Sekularyzacje dóbr kościelnych w nowożytnej Europie (połowa XVII – początek XIX w.). *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*. Wrocław, 2014. T. 1: Geneza. Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego / red. M. Derwich. S. 68.

монастиря та укладення документації ченці вказували обителі, до яких мали намір перейти: 6 – до Путни; 8 – до Драгомирни; 24 – до Сучавиці. Вірогідно, частина залишилася в українських монастирях²². Встановлення подібних фактів допомагає у реконструкції та пошуку церковних речей із монастиря, оскільки, як відомо, ченці зі собою забирали і книги, насамперед так звану підручну літературу (Псалтирі, Євангеліє, Апостоли, житійні збірники тощо). У XIX–XX ст. монастир не функціонував, лише в 1990-х роках його діяльність було відновлено, і сьогодні це – монастир у юрисдикції Православної Церкви України.

Післяісторія Манявської книгозбірні. Рубіж XVIII–XIX ст. в історії монастирів латинської Європи називають «кінцем монастирської книжкової культури»²³. Нерідко ліквідація монастиря ставала поворотним моментом для «забуття» історії, релігійно-культурних традицій певного чернечого осередку. Певною мірою це стосується і Манявської обителі, яка, крім того, була єдиним іноконфесійним чернечим згуртованням на теренах *Slavia Unita*²⁴. Однією з причин такого «забуття» було знищення чи розпорошення архівів і книгозбірень монастирів, а відповідно втрата чи часткова збереженість джерел до їхньої історії. Тобто монастирські книгозбірні розпорошувалися, а деякі взагалі знищувалися²⁵. Оскільки невідомо про історію Манявської бібліотеки ранньомодерного часу, то варто представити принаймні післяісторію, тобто історію після ліквідації обителі 1785 р. В останній чверті XVIII ст. унаслідок закриття чернечих осередків Галичини їхнє майно, зокрема книги, потрапляло до інших обителей, парафіяльних церков, приватних колекцій чи державних бібліотек. В історіографії у загальних рисах відомо про історію розпорошення Манявської книгозбірні, проте варто все-таки документально верифікувати і спробувати детальніше проаналізувати післяісторію цієї монастирської книгозбірні. Необхідно наголосити, що через не збереженість чи відсутність даних про певні документи, не всі сюжети такої післяісторії відомі.

17 червня 1786 р. невелика частина з книжкової колекції потрапила до Львівської греко-католицької семінарії – 14 найменувань у 21-му томі «руських книг», хоча весь перелік укладений (а не транслітерований) латинською мовою. Якщо глянути на місце видання цих переданих книг до семінарії, то 10 позицій – це московські друки, і ще по 2 – петербурзькі та київські. Інший цікавий нюанс – це були російські видання 1720–1760-х років. Хоча манявські ченці за допомогою листів-прохань отримували книги також із Києво-Печерської лаври. Наприклад, 22 вересня 1766 р. ігумен лаври

²² Старик В. Ліквідація Манявського Скиту... С. 66, 76–78; Копистянський А. Скит Манявський. Перемишль, 1927. С. 18.

²³ Garrett J. Aufhebung im doppelten Wortsinn: The Fate of Monastic Libraries in Central Europe, 1780–1810. *Verbum Analecta Neolatina*. 1999. № 2. P. 16.

²⁴ Детальніше про концепт «*Slavia Unita*» див.: Skoczylas I. *Slavia Unita: the Cultural and Religious Model of the Archdiocese of Kiev in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (the Discussion on Christian Heritage on the Nations of Eastern Europe)*. *East-Central Europe in European History: Themes and Debates* / red. J. Kłoczowski, H. Łaszkiwicz. Lublin, 2009. P. 243–254.

²⁵ Gwioździk J. Pokasacyjne losy księgozbiorów klasztornych na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów. *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*. Wrocław, 2014. T. 3: Źródła. Skutki kasat XVIII i XIX w. Kasata w latach 1954–1956 / red. M. Derwich. S. 137–150.

розпорядився безкоштовно видати для Манявської обителі Мінеї місячні, а це означало подарувати 12 томів, іншими словами здійснити коштовну даровизну²⁶. Повертаючись до передачі книг до Львівської семінарії, окрім кількісних показників, очевидно, важливіше проаналізувати, які саме видання потрапили до Львова. Оскільки це були кириличні московські, петербурзькі та київські друки, то очікувано, що передали не схоластичну лектуру, а здебільша патристичні й агіографічні видання – ті, які, власне, і публікували в типографіях вказаних міст. Якщо навести конкретні приклади, то з Маняви до Львівської семінарії перевезли Пролог і Патерик (Москва, 1755 р. й 1759 р. відповідно), Гомілії на Діяння (Петербург, 1766) та Гомілії на Послання апостола Павла (Київ, 1623) Йоана Золотоустого тощо²⁷.

Пріоритетність передачі книг зі Скита Манявського все-таки зберігалася за державними університетськими бібліотеками у Відні чи Львові, а це означало спочатку вибірку більш цінних книг з їхньої позиції саме до них, а всі решта розподіляли іншим «охочими» чи «потребуючим». Тому не дивно, що саме «руські книги» потрапили до Львівської греко-католицької семінарії – йшлося про потенційно практичну лектуру для цієї духовної інституції. Для австрійських державних бібліотек кириличні видання творів Отців Церкви чи житійна література, очевидно, були не зовсім потрібними.

Як уже зазначено, і на цьому найчастіше артикулювали в історіографії, найцінніші видання забрали до університетських бібліотек у Відні та Львові. Проте верифікувати такі твердження документально не вдалося, оскільки не збереглися чи принаймні невідомо про реєстри переданих книг зі Скита Манявського до цих інституцій. Хоча можна припустити, що віднайдений Ярославом Ісаєвичем каталог книг, а також опублікований переклад їх списку (як уже стверджено, не верифікований) дослідників з Івано-Франківська – це, власне, і був перелік книг, переданих до якоїсь з університетських бібліотек. Можливо, це і був реєстр книг, переданих саме до бібліотеки Віденського університету, оскільки з опублікованого перекладеного списку відразу впадає у вічі наявність палеотипів і загалом йдеться про латиномовні друки типографій латинської Європи. Іншими словами, цей перелік апріорно виглядає як частина найбільш цінних книг із бібліотеки Скита Манявського. Хоча висловлені припущення, очевидно, потребують верифікації та подальших студій, зокрема в колекції стародруків бібліотеки Віденського університету.

Більше відомо про історію передачі книг зі Скита Манявського до університетської бібліотеки у Львові, проте це також історія із прогалинами, оскільки знову ж таки невідомо про збережений реєстр переданих позицій. В останній чверті XVIII – початку XIX ст. до бібліотеки Львівського університету передано частини книгозбірень із близько 150 ліквідованих монастирів Галичини й Буковини²⁸. Серед них були й кодекси з Манявського Скита, про що вказували дослідники історії Львівського університету ще у XIX ст. на підставі документів, які до сьогодні не збереглися: «Ми

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 128. Оп. 1 друк. Спр. 128. Арк. 2–2 зв.

²⁷ ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 146. Оп. 84. Спр. 1589. Арк. 10.

²⁸ «Б. Барвінський Очерк історії фундаментальної бібліотеки Львівського державного університету ім. Івана Франка, Львів 1940»: Наукова бібліотека Львівського національного університету імені І. Франка (далі – НБ ЛНУ). Від. рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. Рукоп. 3598 III. Арк. 1.

надаємо довгий реєстр монастирів, складений із актових документів нашої бібліотеки, що спричинилися до поповнення академічної книгозбірні, – серед них – василіяни в Чорткові, Луці, Пітричі, Скиті, Смольниці, Спасі, Щеплотах, Топольні та Теребовлі» («Podajemy zestawiony z aktów biblioteki naszej, długi rejestr klasztorów, które się złożyły na uposażenie księżnicy akademickiej, – серед них – Bazylianie w Czortkowie, Łuce, Petryczu, Skicie, Smolnicy, Spasie, Szczepłotach, Topolni y Trembowli»)²⁹. У підсумку, на 1786 р. за розпорядженням австрійського уряду до новозаснованої Львівської університетської бібліотеки потрапили до 40 тис. томів³⁰.

Хоча в 1786–1806 рр. і було проведено інвентаризацію книг новоствореної університетської бібліотеки (збереглося 9 томів каталогів того часу), проте без зазначення місця походження примірників³¹. Щобільше, у 1790–1803 рр. дублети книг було продано на аукціонах без ретельних записів про походження проданих примірників. Зокрема, у 1790 р. продали 4 935 книг, у 1795 р. – 2 021, у 1801 р. – невідомо достеменно скільки, у 1803 р. – 1 866³². Йоахим Лелевель (Joachim Lelewel) наголошував, що книги продавали доволі-таки дешево і чимало з них купили такі колекціонери, як Чацькі чи Оссолінські³³. Щобільше, у 1848 р. в університетській бібліотеці трапилася пожежа, після якої збереглися лише 13 з 51 тис. од. зб.³⁴. У 1851 р. Август Бельовський (August Bielowski) уклав список рукописів, які вціліли³⁵. А за 100 років під час Другої світової війни, а саме відступу німецьких військ, було вивезено з бібліотеки університету чимало томів найцінніших видань³⁶. Тому зазначені обставини ускладнюють пошук та виявлення книг манявського походження в бібліотеці Львівського університету.

З другого боку, інформацію про комплектацію монастирських бібліотек можна знайти в інвентарних описах, тобто з ліквідованих обителей до університетської бібліотеки надсилали каталоги книг монастирів. Проте, за даними Назарія Лоштина, у відділі рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка Наукової

²⁹ Finkel L., Starzyński S. Historia uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894. S. 117, 121.

³⁰ Kratter Fr. Briefe uber den itzigen Zustand von Galizien. Leipzig, 1786. S. 8; Jędrzejowska A. Biblioteka Uniwersytecka we Lwowie. Lwów, 1926. S. 4.

³¹ «Catalogus Bibliothecae academicae Leopolitanae: in 6 vol. Acced. Supplementum: in 3 vol. [1786–1806]»: НБ ЛНУ. Від. рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. Рукоп. 415 IV.

³² Chłędowski A. Spis dzieł polskich opuszczonych lub źle oznaczonych w Bętkowskiego Historji literatury polskiej. Lwów, 1818. S. 151; Reifenkugel K. Biblioteka uniwersytecka lwowska. Szkic historyczny. *Przewodnik naukowy i literacki*: dodatek do Gazety Lwowskiej. Lwów, 1873. Cz. 1. Zesz. 3. S. 187. Також див.: «Catalogus librorum in Bibl. acad. Auctioni exponendorum. 1803, 49 k.»: НБ ЛНУ. Від. рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. Рукоп. 261 IV.

³³ Joachima Lelewela Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke. Wilno, 1826. T. 2. S. 142.

³⁴ Jędrzejowska A. Biblioteka Uniwersytecka we Lwowie. S. 5–6.

³⁵ «Bielowski A. O rękopisach znajdujących się w bibliotekach lwowskich i przemyskich, w. XIX»: ЛННБУ. Від. рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2391. Арк. 19, 39.

³⁶ Швець Н. Рукописний фонд Наукової бібліотеки Львівського національного університету: матеріали до історії формування. *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek): paralele i różnice* / red. J. Gwioździk, E. Różycki. Katowice, 2004. S. 368.

бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка (відділ рідкісних книг ЛНУ) зберігається лише 13 інвентарів і каталогів бібліотек католицьких монастирів, серед яких немає інвентарю Скита Манявського³⁷. Хоча на початку ХХ ст. у бібліотеці Львівського університету зберігалось ще 13 інших інвентарних описів – василіанських монастирів за 1788–1801 рр.³⁸. Як вдалося з'ясувати, останні сьогодні перебувають у Національній бібліотеці у Варшаві³⁹, проте і серед них немає реєстру книг Скиту Манявського. Щобільше, під час пожеж в університетській бібліотеці були втрачені деякі актові документи інституції (наприклад, «Akty odnoszące się do zaboru bibliotek klasztornych») ⁴⁰, за допомогою яких, вірогідно, існувала б можливість вивчати історію розпорошення книгозбірень ліквідованих обителів. Натомість у збережених актових документах бібліотеки («Akta Biblioteki z lat: 1781–1796») не вдалося виявити інформації про передачу книг зі Скита Манявського. Немає у теперішніх фондах бібліотеки університету і чотирьох томів, про які згадує у статті за 1873 р. Кароль Райфенкугель (Karol Reifenkugel). Ідеться про «Cathalogus librorum ex bibliothecis abolitorum monasteriorum in Galicia». Щобільше, цей дослідник зазначав, що під час пожежі 1848 р. згоріли деякі каталоги, а також актові книги бібліотеки⁴¹.

Незважаючи на такі обставини, у збірці церковнослов'янських рукописних книг відділу рідкісних книг ЛНУ, яка загалом налічує 25 од. зб. перебуває щонайменше 4 рукописні книги манявського походження, які потрапили сюди з колекції знаного священника-колекціонера й дослідника Антонія Петрушевича (1821–1913). Власне о. Антоній подарував до університетської бібліотеки 25 старослов'янських манускриптів⁴². Серед книг манявського походження у бібліотеці Львівського університету містяться чотири кодекси із провенієнціями «з обителі Скитской»; опис цих рукописів ще в 1867 р. подав дослідник Беда Дудік (Beda Dudik): 1) Типікон (початок XVI ст.); 2) Псалтир Тлумачний (середина XVI ст.); 3) Збірник повчань (середина XVI ст.); 4) Збірник (життя святих, полемічні статті, початок XVII ст.)⁴³.

На початку ХІХ ст. частину з переданих книг зі скасованих монастирів до Львівського університету, а саме дублікати, продавали на аукціонах. І як уже вказано, деякі

³⁷ Лоштин Н. Інвентарі та каталоги бібліотек католицьких монастирів ХVІ–ХVІІІ ст. у фондах Наукової бібліотеки ЛНУ ім. І. Франка. *Вісник Львівського національного університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2015. Вип. 10. С. 78–90. Див. також: Його ж. Рукопис «Auctores veteres graeci et latini...» як джерело до історії Бібліотеки Львівського університету. *Записки товариства імені Шевченка*. Львів, 2018. Т. 271: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 248–270.

³⁸ Repertorium znajdujących się w bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie aktów zajęcia i sprzedaży dóbr królewskich i kościelnych / opr. E. Barwiński. Lwów, 1909. S. 18–33.

³⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Rps 46146. 56 k.

⁴⁰ Лоштин Н. Інвентарі та каталоги бібліотек... С. 79.

⁴¹ Reifenkugel K. Biblioteka uniwersytecka lwowska... S. 186, 195.

⁴² Швець Н. Рукописний фонд Наукової бібліотеки... С. 365.

⁴³ Dudik B. Geschichte der kaiserlichen Universitäts-Bibliothek in Lemberg. *Archive im Königreiche Galizien und Lodomerien*. Wien, 1867. S. 115–118; Фрис В. Формування колекції кирилических рукописів бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. *Краків-Львів: книги, часописи, бібліотеки ХІХ–ХХ ст.* Львів, 2011. Вип. 10. С. 411.

з них придбали Осолінські. Тому не дивно, що сьогодні поодинокі примірники зберігаються у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка (ЛННБУ). Хоча таких екземплярів і небагато, проте це справді цікаві й рідкісні примірники. Один із них – Брестська («Кальвіністська») Біблія 1563 р. На примірнику наявні власницькі записи: «Сїа библия обители Скискїа общежихъ» та «Ex Libris: Conuento Skitskiego»⁴⁴. Також у ЛННБУ зберігається примірник Острозької Біблії із Манявської обителі⁴⁵. Крім того, у колекції Антонія Петрушевича перебуває московське видання 1694 р. Букваря, на якому містяться записи про належність книги Манявському монастирю: «Сїю книгу рекомую буквар дароваль мнѣ Фадей дяконъ скитської року божїя 1785 дня 25 Августа тогожь дне выгнанни зъ Скиту. Бѣревѣч»⁴⁶.

Окрім стародруків, у ЛННБ зберігається декілька цікавих рукописних книг із колишньої Манявської бібліотеки. У XIX ст. у власності колекціонера та дослідника Августа Бельовського (August Bielowski, 1806–1876) був рукописний збірник XVII ст. із Маняви. Натомість сьогодні кодекс міститься у фонді Осолінських⁴⁷. На іншому т. зв. «Манявському збірнику» з колекції ЛННБ є записи про переписування книги еромонахом Дорофеєм на «Скитику при храмі Успення Пресвятої Богородиці»⁴⁸. Цікава історія рукописного Євангелія-тетр з останньої чверті XVI ст. Про належність цієї книги Манявському Скиту зазначили ще в 1926 р.: «Сие евангелие ест зо скиту манавского знесеного року 1785. Писав Іоанн Красілич року 1926. Дня 9/7». На цьому ж примірнику присутній власницький запис «Ecclesiae Rakowcensis» із XIX ст., який засвідчує належність книги церкві в Раківцях (тепер це село в Богородчанському р-ні Львівської обл.). Також наявний штамп: «Бібліотека Гр. кат. Богослов. Академії у Львові»⁴⁹. Отож, рукописне Євангеліє з Манявської обителі потрапило до парафіяльної церкви в Раковцях, неподалік від монастиря. Швидше за все, ще в XIX ст. рукопис опинився у колекції Богословської академії у Львові, і вже в XX ст. – у фондах ЛННБ.

Вірогідно, з Манявського Скита походить рукописний малоформатний Ірмолой кінця XVIII ст., про що свідчить запис на форзаці оправи «з Скѣту». А також записи про належність книги в середині XIX ст. настоятелеві парафії в Кіцмані (районний центр у Чернівецькій обл.): «Ex libris Theophili Ozarkiewicz [1]859», «Дня 12 ноембрїя Озаркіевич Феофил душпастерник капеланій Кіцмень года 1854». Що цікаво,

⁴⁴ ЛННБУ. Від. рідкісної книги. Ст.-IV 26926. Арк. 17зв. Див. також: Лазорак Б. Екземпляри Брестської Біблії в книгосховищах Львова. *Берасцейскія кнігазборы. Брэсцкая Біблія – унікальны помнік культуры XVI стагоддзя: да 450-годдзя выдання: матэрыялы і даклады міжнароднага круглага стала, Брэст, 29–31 мая 2013 г. Брэст: БрДУ імя А.С. Пушкіна, 2014. С. 137–146.*

⁴⁵ ЛННБУ. Від. рідкісної книги. Ст. IV-211.

⁴⁶ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись съ 1772 до конца 1800 года... С. 224; ЛННБУ. Від. рідкісної книги. Ст. IV 560.

⁴⁷ Кольбух М. Кириличні книги з колекції XIX ст. Августа Бельовського. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка*: зб. наук. пр. Львів, 2014. Вип. 6(22). С. 485.

⁴⁸ ЛННБУ. Від. рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2180. Арк. 103.

⁴⁹ Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України: каталог. Львів, 2007. Т. 1: XI–XVI ст. С. 175–176.

книга також походить із колекції Антонія Петрушевича⁵⁰. Ще дві рукописні книги з колекції Наукового товариства ім. Шевченка у фондах відділу рукописів ЛННБ також, вірогідно, походять зі Скита Манявського. Про це зазначали дослідники на початку ХХ ст. Зокрема, невеликий Торжественник мінейний кінця ХVI ст., який перебував у с. Перерісль (Надвірнянський р-н Івано-Франківської обл.), імовірно, початково належав Манявській обителі⁵¹.

Окрім, як уже вказано, Львівської греко-католицької семінарії, книги з Манявської обителі потрапили у ХІХ ст. і до бібліотеки Львівської греко-католицької митрополії, про що писав у хроніці Антоній Петрушевич. Натомість на початку ХХ ст., як зафіксував Іларіон Свенціцький, примірник чернігівського видання 1704 р. Службника опинився у Церковному музеї Львова (тепер – НМЛ)⁵². На книзі міститься дарчий запис 1736 р. єромонаха Зіновія Бодачевського: «Сію книгу глаголемую службеникъ, даю я іеромонахъ Зѣновій Бодачевскій, до церкве святой Великоскитской, до храма честнаго и животворящаго Креста, дарую вѣчными часы, аще би кто имѣлъ отлучити отъ церкве святой, да будетъ не благословень отъ Господа Бога и блаженныхъ Отець. Року #аѿлѣ, мѣсяця мая нѣ»⁵³.

Також у НМЛ відомо про перебування ще декількох стародруків манявського походження, наприклад, Євангелія учительного віленського друку 1595 р. На книжці є вкладний запис: «Року б[о]жиа #ахкз, за добровольна и охотным дарунком даю и дарую сию книгу менованую евангелие учительное, то ест ч[ес]тному кр[ес]ту обители скитской за спущение грѣхъ моих и милои жены моеи Марьи. Бытност в том року ч[ес]тно бл[а]гословен[ъ] игумень Феодосіи тиа обители сия, и чта сию книгу да воспоманет има мое Стефан Скорчичи». На цьому примірнику є і штамп – «Emil Lewicki»⁵⁴. У цій же інституції зберігається і Євангеліє московського друку 1759 р. манявського походження, з оправою ХVІІІ ст., яку реставрували в 1889 р. коштом Ісидора Шараневича⁵⁵.

Окрім навколишніх парафій, університетських бібліотек чи церковних інституцій, книги зі Скита Манявського потрапили і до книжкових зібрань румунських монастирів, де зберігаються й по сьогодні. Після закриття Манявської обителі в 1785 р., найбільше ченців перейшло до монастиря-філії у Сучавиці, а відповідно сюди потрапила і частина книжкового зібрання обителі. Сьогодні це православний монастир Воскресіння Христового на північному сході Румунії, монастирський комплекс якого у 2010 р. віднесено до списку ЮНЕСКО. Ще в 1983 р. Ярослав Ісаєвич виявив у Сучавицькому монастирі Острозьку Біблію, яка походила з Манявської обителі. На першому аркуші (титульний не зберігся) містився власницький запис

⁵⁰ Ясіновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть: каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. Львів, 1996. С. 470. № 1006; Ясіновський Ю. Манявський Скит в історії української музики. *Musica Galiciana*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 36.

⁵¹ Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки... С. 375–377.

⁵² Свѣнцицький І. Каталогъ книгъ церковно-славянскои печати. Жовква, 1908. С. 57.

⁵³ Петрушевич А. Дополнения ко Сводной Галицко-Русской лѣтописи съ 1700 по 1772 годъ... С. 136.

⁵⁴ Свѣнцицький І. Каталогъ книгъ церковно-славянскои печати. С. 117–118.

⁵⁵ Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького: альбом. Київ, 2013. С. 170, 504.

«Обители Скитскіа общежит[елныя]»⁵⁶. За підрахунками Володимира Старика в Сучавиці зберігається близько 60 руських стародруків, а серед них і манявського походження. Дослідник стверджує про Євангеліє київського видання 1697 р., яке монастир отримав у 1715 р. від ігумена Скитської обителі Варлаама Ступницького. Також згадує про рукописне Євангеліє XVI ст., яке в 1781 р. Манявському монастирю подарував ігумен Сучавської обителі Антіох Драгомирецький, але після закриття монастиря книгу повернули до Сучавиці. Крім того, тут зберігається декілька Євангелій московського друку, а також Євангеліє київського друку 1783 р. Варто наголосити, що опрацювання стародруків манявського походження у Сучавиці вимагають подальших окремих досліджень, оскільки Володимир Старик не подає історико-книгознавчих описів манявських примірників із бібліотеки Сучавицького монастиря⁵⁷.

Небагато ченців із Манявського Скита наприкінці 1780-х років перейшло до обителі в Путні – тепер це чоловічий монастир Успення Пресвятої Богородиці Румунської Православної Церкви. У цьому монастирі зберігається два відомі для дослідників рукописні списки: «Завіт Духовний» Феодосія (Путна-60) і «Житіє Іова» (Путна-74). За провенієнційними даними, перший із рукописів після ліквідації Скита Манявського потрапив до бібліотек настоятелів монастиря у Путні. За 1808 р. міститься запис про належність книги архимандритові Ісаї Балошеску (1793–1823), а згодом кодекс був у Генадія Платенкі (1818–1843). Також на цьому рукописі міститься запис: «În anul 1785, august 26, s-a risipit schitul», тобто «26 серпня 1785 року розорення Великого Скиту». Щодо другого з рукописних примірників, то на ньому також присутній запис про закриття обителі: «Року аџпе августу кс разоренній сквть»⁵⁸.

Окрім зберігання книг у румунських монастирях Путна і Сучавиця, деякі книги з Манявської обителі потрапили до Національної бібліотеки Румунії у Бухаресті (Biblioteca Națională a României). Як вони опинилися саме в цій бібліотеці невідомо, проте, згодом, також за посередництвом якихось із румунських обителей. Ще в 1905 р. Олександр Яцимирський подав обширний історико-книгознавчий опис рукописної книги «Синодик Скитского монастиря» XVII ст.⁵⁹. Зазначав про цей Синодик і румунський дослідник рукописної церковнослов'янської книги Петре Панаїтеску (Petre Panaitescu): «Pomelnicul mănăstirii Schitul Mare (Galitfa Orientală)»⁶⁰. Зрештою, у 2013 р. українські дослідники опублікували факсиміле та переклад цієї рукописної пам'ятки повністю. У цій же бібліотеці перебуває і Пом'яник Скитської обителі

⁵⁶ На 1983 р. у Сучавицькому монастирі книга зберігалася під інвентарним номером 212: Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983. С. 104.

⁵⁷ Старик В. Ліквідація Манявського Скиту... С. 79.

⁵⁸ Dan D. Mănăstirea și comuna Putna. București, 1905. S. 79; Кугутяк М., *Рукописна спадщина Великого Скиту XVII–XVIII століть: Патерик Скитський, Синодик*. Великий Скит у Карпатах: у 3-х т., т. 1: Патерик Скитський. Синодик, Івано-Франківськ: Манукрипт-Львів 2013, с. 18–20.

⁵⁹ Яцимирській А. Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библиотекъ. Санкт-Петербургъ, 1905. С. 214.

⁶⁰ Panaitescu P. Manuscrisele slave din Biblioteca R. P. R. București. București, 1959. Vol. 1. P. 103–104.

XVIII ст. На останньому аркуші книги є запис (переклад укр.): «Скит Великий, 200 років був, від німця розорений 1784 р.»⁶¹.

Зберігаються у бібліотеці в Бухаресті і три рукописні Ірмолої з Манявського Скита, описи яких здійснив українських дослідник української гімнографічної традиції проф. Юрій Ясіновський. Перший з Ірмолоїв написав із благословення настоятеля єромонаха Дорофея у 1684 р. послушник Скитської обителі Варнава: «Сиіа книга Ірмолой напѣву болгарського, содержащаіа в себѣ пѣнія свіатъіа обытели нашиіа скитскііа. За благословенієм и позволенієм пречестнаго о Христѣ Господина отца нашого ігумена іеромонаха Дорофеіа. Року божого 1684 мца априля дня 2 совершисіа. Варнава, послушник свято скитський»⁶². Проф. Ясіновський опублікував передмови до цього, а також до ще одного рукописного Ірмоля 1676 р. манявського походження⁶³. Крім того, у бібліотеці в Бухаресті перебуває ще один рукописний малоформатний Ірмолой 1731–1733 рр., на якому міститься запис 1769 р. ігумена Манявського Скиту Ісаї. Ірмолої з Манявського Скита були об'єктом скрупульозного дослідження болгарської дослідниці Єлени Тончевої (Елена Тончева), яка в 1981 р. опублікувала на основі їхнього вивчення монографічне дослідження⁶⁴.

Очевидно, що наведені приклади розпорошення Манявської бібліотеки не вичерпні. Наприклад, у 1880–1890-х рр. Антоній Петрушевич подав описи ще двох книг із Манявського Скита, які невідомо де зберігаються сьогодні. Зокрема, опублікував запис 1785 р. із рукописного Букваря: «Сію книгу рекомую Букварь даровал мнѣ Фадей, дяконъ скитській року Божія 1785 дня 25 августа, того жъ дня вигнанни зъ Скиту»⁶⁵. Кому саме подарував цей Буквар дякон із Маняви достеменно невідомо. Але запис засвідчує роздаровування книг із Манявської книгозбірні після ліквідації обителі. Також відомо, що у другій половині XIX ст. книга з Манявського монастиря зберігалася у бібліотеці греко-католицької Перемишльської капітули, про що, знову ж таки, зазначав А. Петрушевич. Це – зібрання творів Єфрема Сирійського (достеменно невідомо стародрук чи рукопис), яке подарував до обителі 1643 р. московський цар Олексій Михайлович (Алексей Михайлович): «Сію книгу Ефрѣмъ государь царь и великій князь Алѣксѣй Михайловичъ всеа Русы пожаловаль Киевскія Мирополіи Скицкого монастыря Игумена Дорофѣя зъ братьею лѣта зрна году (1643)». У каталогах книжкової колекції греко-католицької Перемишльської капітули, яка нині зберігається у Національній бібліотеці у Варшаві, інформації про такий кодекс немає⁶⁶.

⁶¹ Великий Скит у Карпатах... Т. 1. С. 699–701.

⁶² Ясіновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть... С. 217.

⁶³ Ясіновський Ю. Манявський Скит в історії української музики... С. 39–40; Ясіновський Ю. Дві передмови Манявських ірмолоїв. *Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. Київ, 2014. Вип. 18. С. 535–544.

⁶⁴ Тончева Е. Манастирът Голям Скит – школа на «болгарский распев». Скитски «болгарки» ирмолози от XVII–XVIII в. София, 1981. Т. 1–2.

⁶⁵ Петрушевич А. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ... С. 198; Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись съ 1772 до конца 1800 года... С. 224.

⁶⁶ Петрушевич А. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ... С. 94; Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu w zbiorach Biblioteki Narodowej / opr. A. Kaszlej, Warszawa, 2011.

Отже, післяісторія втраченої монастирської книгозбірні Скита Манявського, одного з найзнаковіших чернечих осередків ранньомодерної України, слугує показовим прикладом способів і механізмів розформування книжкових зібрань після австрійських касат чернечих осередків останньої чверті XVIII ст. Ліквідація Манявського Скита в 1785 р. зіграла визначальну роль для подальшої долі культурної спадщини обителі, зокрема і книгозбірні. Після ліквідації обителі монастирські книги потрапили до університетських бібліотек Львова і Відня (хоча не вдалося виявити й верифікувати такі дані щодо столиці монархії Габсбургів), приватних власників (о. Антін Петрушевич, Август Бельовський), церковних (Перемишльської греко-католицької капітули та Львівської греко-католицької богословської академії), парафіяльних (с. Раковець), монастирських (Путна, Сучавиця) бібліотек. Подібно до інших монастирів (римокатолицьких чи унійних) після ліквідації православної обителі її майно, зокрема книги, продали чи роздали. Очевидно, що вдалося лише частково відтворити післяісторію Манявської книгозбірні – простежити, як книги потрапляли від приватних власників, настоятелів румунських монастирів, греко-католицьких інституцій та священників і науковців, монастирів та церков XIX ст. до наукових бібліотек у сучасній Україні, Румунії та Польщі.

REFERENCES

- Barwiński, E. (Opr.). (1909). Repertorium znajdujących się w bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie aktów zajęcia i sprzedaży dóbr królewskich i kościelnych, Lwów [in Polish].
- Chłędowski, A. (1818). Spis dzieł polskich opuszczonych lub źle oznaczonych w Bętkowskiego Historji literatury polskiej, Lwów [in Polish].
- Chotkowski, W. (1922). Redukcje monasterów Bazylijańskich w Galicji, Kraków [in Polish].
- Dan, D. (1905). Mănăstirea și comuna Putna, București [in Romanian].
- Dudik, B. (1867). Geschichte der kaiserlichen Universitäts-Bibliothek in Lemberg, *Archive im Königreiche Galizien und Lodomerien*, Wien [in German].
- Finkel, L., Starzyński, S. (1894). Historia uniwersytetu Lwowskiego, Lwów [in Polish].
- Frys, V. (2011). Formuvannia kolekcii kyrylychnykh rukopysiv biblioteki L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka [Formation of a collection of Cyrillic manuscripts of the library of the Ivan Franco National University of L'viv], *Krakov-L'viv: knyhy, chasopysy, biblioteki XIX–XX st.*, L'viv, (10) [in Ukrainian].
- Garrett, J. (1999). Aufhebung im doppelten Wortsinn: The Fate of Monastic Libraries in Central Europe, 1780–1810, *Verbum Analecta Neolatina*, (2) [in German].
- Gwioździk, J. (2014). Pokasacyjne losy księgozbiorów klasztornych na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów, *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, Wrocław, (3) [in Polish].
- Isaievych, Ya. (1987). Izdaniia Ivana Fiodorova v Rumynii [Edition of Ivan Fedorov in Romania], *Федоровские чтения 1982* [in Russian].
- Isajewycz, Ya. (1997). Kościół greckokatolicki a niektóre aspekty rozwoju kultury ukraińskiej i białoruskiej w XVII–XVIII wieku, *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, (4–5) [in Polish].

Isaievych, Ya. (1983). Pershodrukar Ivan Fedorov i vynykennia drukarstva na Ukraini [The first printer Ivan Fedorov and the emergence of printing in Ukraine], *L'viv* [in Ukrainian].

Isaievych, Ya. (2002). Ukrains'ke knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy [Ukrainian book publishing: origins, development, problems], *L'viv* [in Ukrainian].

Jędrzejowska, A. (1926). Biblioteka Uniwersytecka we Lwowie, Lwów [in Polish].

(1826). Joachima Lelewela Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke, Wilno, (2) [in Polish].

Jujeczka, S. (2014). Sekularyzacje dóbr kościelnych w nowożytnej Europie (połowa XVII – początek XIX w.), *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, Wrocław, (1) [in Polish].

Kaszlej, A. (Opr.) (2011). Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemysłu w zbiorach Biblioteki Narodowej, Warszawa [in Polish].

Kol'bukh, M. (2014). Kyrylychni knyhy z kolekcii XIX st. Avhusta Beliovs'koho [Cyrillic books from the collection of the 19 century], *Zapysky L'vivs'koi natsional'noi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zbirnyk naukovykh prats'*, *L'viv*, (6 (22) [in Ukrainian].

Kopystians'ky, A. (1927). Skyt Maniavs'ky [Manyava hermitage], *Peremysl* [in Ukrainian].

Kratter, Fr. (1786). Briefe uber den itzigen Zustand von Galizien, Leipzig [in German].

Kuhutiak, M. (2013). Istoriiia Velykhhoho Skytu yak naukova problema [The history of the Great Hermitage as a scientific problem], *Halychyna: naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, (22–23), 455–471 [in Ukrainian].

Kuhutiak, M. (Ed.) (2015). Velykyi Skyt u Karpatach: u 3 t. Velykyi Skyt u dokumentakh i materialakh XVII–XXI st. [Great Hermitage in the Carpathians: in 3 volumes. Great Hermitage in documents and materials], (2), 283–286 [in Ukrainian].

(2007). Kyrylychni rukopysni knyhy u fondakh L'vivs'koi naukovoï biblioteky im. V. Stefanyka NAN Ukrainy: kataloh [Cyrillic manuscripts in the funds of the L'viv Scientific Library named after V. Stefanyk of the National Academy of Sciences of Ukraine: catalog], *L'viv*, (1) [in Ukrainian].

Lazorak, B. (2014). Ekzempliary Brests'koi Biblii v knyhoskhovyshchakh L'vova [Copies of the Brest Bible in bookstores], *Berastseiskiia knigazbory. Brestskaia Bibliia – unikal'ny pomnik kultury XVI stagoddzia: da 450-goddzia vydannia: materyialy i daklady mizhnarodnaga kruglaga stala*, Brest, 29–31 maia 2013 g., Brest [in Ukrainian].

Loshtyn, N. (2015). Inventari ta katalohy bibliotek katolyts'kykh monastyriv XVI–XVIII st. u fondakh Naukovoï biblioteky LNU im. I. Franka [Inventories and catalogs of libraries of Catholic monasteries of the XVI–XVIII centuries in the funds of the Scientific Library of LNU by I. Franko], *Visnyk L'vivs'koho natsional'noho universytetu. Serii: knychoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnologii*, *L'viv*, (10) [in Ukrainian].

Loshtyn, N. (2018). Rukopys «Auctores veteres graeci et latini...» yak dzherelo do istorii Biblioteky L'vivs'koho universytetu [Manuscript «Auctores veteres graeci et latini...» as a source for the history of the Library of L'viv University], *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka*, *L'viv*, (271) [in Ukrainian].

Myts'ko, I. (2000). Pro velykoskyts'ku obytel' [About the Great Scythian monastery], *Ikonostas Vozdvyrhens'koi tserkvy Skytu Maniavs'koho: kataloh vystavky vidrestavrovanykh ikon*, *L'viv* [in Ukrainian].

(2013). Natsional'nyi muzei u L'vovi imeni Andreia Sheptyts'koho: al'bom [Andrei Sheptyts'kyi National Museum in L'viv: album], Kyiv [in Ukrainian].

Panaiteacu, P. (1959). Manuscrisele slave din Biblioteca R. P. R. București, București, (1) [in Romanian].

Petrushevych, A. (1897). Dopolneniia ko Svodnoi Galicko-Russkoi lietopisi s 1700 po 1772 god [Additions to the consolidated Galician-Russian chronicle from 1700 to 1772], Lvov [in Russian].

Petrushevych, A. (1874). Svodnaia Galichsko-russkaia lietopis' s 1600 po 1700 god [Consolidated Galician-Russian chronicle from 1600 to 1700], Lvov [in Russian].

Petrushevych, A. (1887). Svodnaia Galichsko-russkaia lietopis' s 1700 do kontsa Avgusta 1772 goda [Consolidated Galician-Russian chronicle from 1700 to the end August 1772], Lvov [in Russian].

Pettegree, A. (2016). The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe, *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe* / ed. F. Bruni, A. Pettegree, Leiden; Boston: Brill, 1–27 [in English].

Reifenkugel, K. (1873). Biblioteka uniwersytecka lwowska. Szkic historyczny, Przewodnik naukowy i literacki: dodatek do Gazety Lwowskiej, Lwów, (1) [in Polish].

Shvets', N. (2004). Rukopysnyi fond Naukovoï biblioteky L'vivs'koho natsional'noho universytetu: materialy do istorii formuvannia [Manuscript fund of the Scientific Library of L'viv national University: materials on the history of formation], *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek): paralele i różnice*, Katowice [in Ukrainian].

Skoczylas, I. (2009). Slavia Unita: the Cultural and Religious Model of the Archdiocese of Kiev in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (the Discussion on Christian Heritage on the Nations of Eastern Europe), *East-Central Europe in European History: Themes and Debates*, Lublin [in English].

Staryk, V. (2006). Likvidatsiia Maniavs'koho Skytu v 1785 rotsi. Bukovyns'ki svidchennia yosyfans'koi "kul'turnoi revolutsii" [Liquidation of the Manyavsky Hermitage in 1785. Bukovinian testimonies of the Josephine "cultural revolution"], *Informatsiiny visnyk L'vivs'koho filialu. Natsional'noho naukovno-doslidnoho restavratsiinoho tsentru Ukrainy: biuleten*, L'viv, (7) [in Ukrainian].

Svietsycky, I. (1908). Kataloh knyh tserkovno-slavianskoy pechaty [Catalog of books of the Church Slavonic press], Zhovkva [in Ukrainian].

Toncheva, Ye. (1981). Manastyr Goliam Skyt – shkola na "bolgarski rospiev". Skytski "bolgarski" irmolozhi ot XVII–XVIII v. [Golyam Scythian Monastery is a school of "Bulgarian singing". Scythian "Bulgarian" irmologists from the XVII–XVIII centuries], Sofia, (1–2) [in Bulgarian].

Tselevych, Yu. (1887). Istoriiia Skytu Maniavskoho vraz z zbirnykom hramot, lystiv i deiakykh sudovykh dokumentiv, dotychnykh toho monastyria [History of the Maniavsky Hermitage together with a collection of letters, and some court documents related to this monastery], Lvov [in Ukrainian].

Tsiol'ner, E. (2001). Istoriiia Avstrii [History of Austria], L'viv [in Ukrainian].

Vavryk, V. (1979). Narys rozvytku I stanu Vasyliians'koho chyna XVII–XX st.: topografichno-statystychna rozvidka [Essay on the development and state of the Basilian order of the XVII–XX centuries: topographic and statistical exploration], Rym [in Ukrainian].

Wagilewicz, D. (1848). Monastyr Skit w Maniawie, Lwów [in Polish].

Yasinovs'kyi, Yu. (2014). Dvi peredmovy Maniavs'kykh irmoloiv [Two prefaces of the Manyavsky irmoloys], *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy: Arkheohrafichni doslidzhennia unikal'nykh arkhivnykh ta bibliotechnykh fondiv*, Kyiv, (18) [in Ukrainian].

Yasinovs'kyi, Yu. (1999). Maniavs'kyi Skyt v istorii ukrains'koi muzyky [Manyavsky Hermitage in the history of Ukrainian music], *Musica Galiciana*, L'viv, (2) [in Ukrainian].

Yasinivs'kyi, Yu. (1996). Ukrains'ki ta bilorus'ki notoliniini Irmoloi 16–18 stolit': kataloh i kodykologichno-paleohraphichne doslidzhennia [Ukrainian and Belarusian non-linear Irmola of the 16–18 centuries catalog and codicological-paleographic research], L'viv, 470, 1006 [in Ukrainian].

Yatsymyrski, A. (1905). Slavianskiia i russkiia rukopisi rumynskikh bibliotiek [Slavic and Russian manuscripts of Romanian libraries], Sankt-Peterburg [in Russian].

Ivan ALMES. **Lost monastic library: dissolution of Manyava Skete in 1785 and «post-history» of its book collection**

The article studies the «post-history» of the lost monastic library of Manyava Skete, one of the most significant monasteries of early modern Ukraine. Orthodox monastery in Manyava under the title the Exaltation of the Holy Cross was founded in the early XVIIth century by the ascetic Job (Knyahynytskyi), who practiced monasticism in Greek mount Athos. In 1620 monastery received the status of stauropegion from the patriarch of Constantinople, and after it depended directly from a mentioned patriarch. Soon in 1628, it became the proto-monastery; it means “guiding” monastery in the Ruthenian, Belz and Podolian voivodeship, as well as for a few monastic communities in the Bukovina and Moldova. The history of the early modern Manyava monastic library is unknown, because of the lack of sources. In other words, the history of this monastic library is lost because any inventories or lists of books that allow making its complex analysis are lost as well. That is why, at least the «post-history» of the mentioned library should be studied. It means a history of the library after the dissolution of the Manyava Skete in 1785. The disappearance of Manyava monastic library, in general, demonstrates the main methods of the monastic libraries losing, effected by the Austrian state monasteries' dissolution in the late XVIII century. Research has found that books from the Manyava monastery after its dissolution were transferred to the university libraries in Lviv and Vienna. But it should be mentioned that it's hard to clear verify a sending of the codex to the capital of the Habsburg monarchy. They were bought by or gifted to the private collection such as priest Antin Petrushevich or August Bielowski. Books relocated as well as to the church institution (Przemysl Greek-catholic cathedral chapter, Lviv Theological Academy), to the parishes (Rakovets), and the Romanian monasteries (Putna, Sucevița) libraries. Consequently, the article examines the routes by which books from Manyava primarily passed on private collections or institution in XIX century and later transferred to the scholar libraries in contemporary Ukraine, Poland, and Romania.

Keywords: Manyava Skete, monastic library, dissolution of monasteries, Job (Knyahynytskyi).

Мар'яна ЛЕВИЦЬКА

*кандидатка мистецтвознавства, старша наукова співробітниця відділу
мистецтвознавства*

Інституту народознавства НАНУ (Львів)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0977-4470>

e-mail: m.levytska@gmail.com

МИСТЕЦЬКІ СТРАТЕГІЇ ЛЬВІВСЬКИХ ВЛАДИК В ОПОРЯДЖЕННІ УНІЙНИХ ХРАМІВ ЛЬВОВА У XVIII СТ.

У статті висвітлено патронат львівських владик у сфері церковного мистецтва протягом XVIII ст., з метою виявлення мотивів та цілей подібних релігійно-мистецьких ініціатив. Хронологічні межі дослідження охоплюють XVIII ст., як важливий і відносно цілісний період інституційного розвитку Унійної церкви в Галичині та в Галицько-Львівській єпархії зокрема.

В умовах, коли українці/русини на території Галичини (у складі Речі Посполитої чи монархії Габсбургів після 1772 р.) були позбавлені таких впливових суспільних верств як національна шляхта чи заможне міщанство, головним чином Унійна церква та її вище духовенство були замовниками мистецьких проєктів, а також тими, хто розгорнув процес формування конфесійної (і, водночас, національної) ідентичності.

У статті охоплено період із 1700 по 1814 рр. із порівняннями діяльності кожного із львівських владик у сфері оздоблення церков: із програмним підходом (як в діяльності владик Лева Шептицького та Петра Білянського), чи в формі принагідних ініціатив (як за Йозефа Шумлянського чи Антонія Ангеловича). Дослідження базується на різних групах джерел (опублікованих архівних матеріалах, статтях і монографіях) із особливою увагою до самих творів церковного мистецтва XVIII ст. у львівських церквах.

Ключові слова: Унійна церква, Львівська єпархія, церковне мистецтво, мистецькі стратегії, архітектура, релігійне малярство.

В історії унійного періоду Львівської єпархії питання архітектурно-мистецького опорядження храмів і вплив єпископів та вищого духовенства на цю сферу потребує прискіпливого вивчення, яке може бути плідним у зустрічній перспективі: як для студій із церковної історії, дослідження змін в обряді, так і для вивчення богословських та ідейних основ у розвитку церковного мистецтва зазначеного періоду. Адже у свідомості світських і духовних правителів Ранньомодерного і Нового часу, підпорядковані їм території «маркувалися» через мережу сакральних об'єктів. За такого підходу висвітлення потребують два головні питання: чим визначалися особливості оздоблення храмів і хто впливав на остаточний результат? Тобто, має бути висвітлена як інституційна ситуація: хто обирав форму опорядження (розбудови/перебудови/реконструкції) церкви, в залежності від того, чи це був катедральний

храм, міська парафіяльна чи монастирська церква. З іншого боку вимагає певної рефлексії питання щодо «простору теології», тобто традиції і вимог культури, згідно з якими здійснювалося оздоблення.

Проаналізувавши зміни в архітектурі й опорядженні львівських унійних церков протягом XVIII ст. спробуємо узагальнити, наскільки такі зміни можна визначити як цілеспрямовану мистецьку стратегію, яка корелювалася питаннями престижу конфесії у складній історико-культурній реальності уніатів-українців Львова і єпархії у XVIII ст.

Для дослідження історіографії питання в українському контексті можна опертися на праці дослідників церковної історії, зокрема, публікації В. Александровича, І. Скочиляса, Л. Тимошенка, І. Альмеса, присвячених різним аспектам релігійної культури і церковно-мистецького патронату¹. Одним із новіших досліджень, де прицільно висвітлено церковний патронат у питаннях мистецтва XVIII–XIX ст. є монографія М. Приймича². Водночас, українські і польські історики мистецтва Львова XVIII ст. неминуче торкалися питань взаємодії церковної влади і митців, питань мистецького патронату єпископів і кліру при оздобленні церков, влаштуванні релігійних свят і церемоній тощо³.

В історіографії XVIII ст. цілком слушно назване «золотим віком» Української унійної церкви на теренах Речі Посполитої та її Львівської єпархії зокрема⁴. Дійсно, в історичній ретроспективі розвитку архітектури і мистецтва у Львові, це був час вражаючого підйому різних художніх сил, діяльності видатних архітекторів, скульпторів та малярів на зразок Б. Меретина і Й. Г. Пінзеля, М. Полейовського, Ф. Олендзького, С. Фесінгера, С. Стройнського, Л. Долинського, О. Білявського та багатьох менш відомих митців.

¹ Александрович В. Три документи до історії львівської скульптури 1730-х років. *Ковчег: наук. зб. із церковної історії*. Львів, 2000. Ч. 2. С. 339–346; Александрович В. Матеріали до історії мистецького оздоблення загорівської монастирської церкви у другій половині XVIII століття. *Волинська ікона: дослідження та реставрація: наук. зб.* Луцьк, 2005. Вип. 12. С. 119–126; Тимошенко Л. Духовенство дрогобицьких церков XV–XVIII ст.: особовий склад, династії, душпастирська та мистецька діяльність. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. 10. С. 221–240; Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010; Альмес І. Богослужбові книги у Крехівському василіанському монастирі у другій половині XVIII ст. *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*. Львів, 2014. Кн. 1. С. 155–168.

² Приймич М. Церковне професійне малярство Закарпаття другої половини XVIII – першої половини XX ст.: народна традиція, візантійська канонічність та впливи західноєвропейського мистецтва. Ужгород: Карпати, 2017. 518 с.

³ Жолтовський П. Декорація Львова на урочистостях коронації образу Домініканської Богородиці у 1751 році. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Праці Секції мистецтвознавства. Львів, 1994. Т. ССXXVII. С. 382–386; Deluga W. Przemiany w ikonografii Kościoła greckokatolickiego w XVIII wieku. *Czterechsetlecie unii*. 1998. S. 147–156; Baranowski A. J. Koronacje wizerunków maryjnych w czasach baroku. *Zjawisko kulturowe i artystyczne*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2003; Krasny P. Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914. Kraków: Universitas, 2003, 429 s.; Krasny P. Lwowskie środowisko artystyczne wobec idei symbiozy sztuki w wystroju i wyposażeniu wnetrz sakralnych (1730–1780). *Rocznik Historii Sztuki*. 2005. № 30. S. 178–185.

⁴ Ludera M. Problem «tradycji malarstwa ikonowego» w późnych ikonach na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej (2. połowa XVII–XVIII w.) W poszukiwaniu nowych perspektyw badawczych. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Seria Humanistyczna*. 2013. T. 6. S. 49–95.

Однак, для розуміння ситуації очима людини значно ближчої в часі до досліджуваного періоду можна звернутися до кількох характерних реляцій про церковну архітектуру Львова із середини XIX ст. Наприклад, у виданні «*Tygodnik Ilustrowany*» Кароль Відман зазначав, що «до сер. XIX ст. не було у Львові резиденції кращої для прийому австрійських монархів, аніж Єпископська палата на Святоюрській горі»⁵. Дещо раніше про головний храм Львівської архієпархії місцевий краєзнавець і маляр Ф. Лобеський писав так: «Якби не знати, що катедра Св. Юра є руською, то з образів у катедрі, як в інших руських церквах, ми цього і не помітим: Богородиця, що нагадує Мадонни Карло Дольчі, Святий апостол Павло – образ Амерлінга [...]»⁶. (рис. 1) Однак такий стиль мистецького оздоблення викликав і критику, в 1877 р. краєзнавець Ф. Білоус, писав про Святоюрську катедру: «Із всех церков руских в Галиції так древніших, як і новіших первое место займає собор Св. Георгія у Львові, а то як своєю висотою, так і красою стиля», але зазначав, що всередині цей храм «действует на приходящих отвратительно»⁷ [найімовірніше – через виразно прозахідний стиль його мистецького оздоблення – *М. Л.*].

Із цих трьох цитат бачимо, що всі оглядачі вирізнили певні спільні риси, а саме – потяг до пишноти опорядження, наслідування західних взірців стилю, намагання «перевершити» існуючі в місті католицькі храми. Очевидно, що в реалізації таких намірів перше слово було не стільки за митцями, скільки за замовниками важливих церковно-мистецьких проєктів, головними серед яких були єпископи.

Від початку XVIII ст. унійні єпископи обиралися виключно із василіянського духовенства (Чину святого Василя Великого – ЧСВВ). З одного боку це було виправдано, оскільки чернеча верхівка здобувала освіту у кращих місцевих та європейських папських колегіумах⁸. З іншого боку – василіянам закидали зверхність щодо парафіяльного духовенства та прихильність у впровадженні латинських зразків у оздобленні церков. Можна сказати, що єпископи-вихідці із ЧСВВ в оздобленні храмового простору були більше орієнтовані на взірці аристократичної культури, формували складні іконографічні програми (як, наприклад, в Почаєві, чи сюжети на теми «Блаженств» у Малоберезнянському монастирі Закарпаття)⁹. Саме ченці монастирів ЧСВВ, як найбільш освічена частина церкви, першими адаптували нові художні форми, з іншого боку – довіра парафіян до всього, що йшло від монастирів, сприяла поширенню нових взірців у менших парафіяльних храмах.

Проаналізувавши хронологію життя й діяльності львівських владик досліджуваного періоду, можна виділити особливості діяльності кожного з них, що

⁵ *Tygodnik Ilustrowany*. 1861. Т. IV. Nr 115. S. 229.

⁶ Łobieski F. Opisy obrazów znajdujących się w kościołach miasta Lwowa. *Gazeta Lwowska (Dod. tygodniowy Rozmaitości)*. 1853. № 49. S. 194–195.

⁷ [Білоус Ф.]. Описание иконъ по церквахъ рускихъ въ столичномъ градѣ Львовѣ. Львовъ, 1858. С. 49–50.

⁸ Ленчик В. Рід Шептицьких в українській церкві. *Богословія*. 1988. № 52. С. 108–124; Патрило І., ЧСВВ. Нарис Історії Василян 1743–1839. Нарис історії Василянського Чину Святого Йосафата. Рим, 1992. Т. 48. С. 239–248; Ісаєвич Я. До характеристики культури доби бароко: василіянські освітні осередки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2004. Т. 12. С. 195–206; Шкраб'юк П. Монаший чин отців Василян у національному житті України. Львів: Місіонер, 2005. 437 с.

⁹ Приймич М. Церковне професійне малярство Закарпаття... С. 9, 96–98.

рис. 1. Радивилівський Ю.
Богородиця з дитям,
собор Св.Юра, Львів.
1760-ті рр. (фото автора,
2009 р.).

пов'язані з увагою до питань мистецького патронату, та виокремити певні важливі етапи. Логічно буде почати від переходу Львівської єпархії на унію в 1700 р. (та 1-го унійного з'їзду 1694 р. у Львові, що передував цій події) за ініціативи владики Йосифа Шумлянського (1643–1708 рр.) (рис. 2).

Період адміністрування єпархії Шумлянським (1674–1708 рр.) можна умовно назвати часом інвентаризації об'єктів та перегляду підходів до релігійної мистецької спадщини. Зокрема, завдяки реєстру, укладеному на вимогу єпископа в кінці XVII ст. дізнаємося, що у Львові було 15 українських церков, з яких 5 були муровані, решта – дерев'яні, крилошанськими були 11 церков¹⁰. Ще наприкінці XVII ст. заходами владики Шумлянського до Святоюрського монастиря василіян прибув крехівський ієромонах-гравер Никодим Зубрицький, який разом із ігуменом монастиря Діонісієм Сінкевичем, розвивав книгодрукування і графіку. Існує згадка про встановлення нового іконостасу у соборі Св. Юра в 1685 р., очевидно також за сприяння владики Й. Шумлянського (хоча детальніша інформація про цей іконо-

стас відсутня, за винятком кількох збережених ікон у фондах Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького – НМЛ).

Із нових ініціатив єпископа Шумлянського в культурному полі діяльності Церкви особливої уваги заслуговує акт визнання чудотворними і перенесення чотирьох ікон Богородиці (Теребовельської/1674 р.; Верхратської/1688 р., Підгорецької/1699 р. та Крилоської/1707 р.), що можна розцінювати як намір використати ікони в *конфесійній конкуренції* (поняття застосоване Н. Яковенко)¹¹. Зокрема, «присутність ікони Теребовельської Богородиці в соборі Св. Юра перетворила його на один із головних осередків богородичного культу в єпархії, культу що активно розповсюджувався у XVIII ст.»¹². Для поширення цього культу було засноване Братство, устав якого затвердив владику Атаназій Шептицький у 1717 р. Наголошення на сакральному значенні реліквій і формування нових сакральних просторів (образ розміщувався у каплиці Непорочного зачаття Діви Марії) були важливим кроком для утвердження Унійної церкви; експонування таких ікон у відповідному емоційно-мистецькому церковному обрамленні, впливало на розвиток нової релігійної свідомості. Так, Теребовельська

¹⁰ Сkochиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII ст.: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Львів: Вид-во УКУ, 2004. Т. 2: *Протоколи генеральних візитацій*. 512 с.

¹¹ Яковенко Н. «Битва за душі»: Конкуренція богородичних чуд між уніятами та православними у 17 ст. (від Теодозія Боровика до Йоаникія Галятівського). *Harvard Ukrainian Studies*. 2011–2014. Part 32–33. P. 808–825. Одним із перших, хто визнав важливу роль Марійного культу чудотворних ікон у Галичині був В. Щурат (Щурат В. Маріанський культ на українських землях давньої польської держави. Львів, 1910. С. 3–4).

¹² Сkochиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. ... С. 576.

ікона перетворювалася на «символ, що органічно поєднував православний період пастирства Йосифа Шумлянського з архиерейським служінням унійних владик Варлаама і Атанасія Шептицьких»¹³.

Після владики Й. Шумлянського поміж 1708 та 1748 рр. адміністрування величезною об'єднаною «Львівською, Галицькою і Кам'янецькою» єпархією провадили владика Юрій Винницький (1708–1710 рр.), Варлаам Шептицький (1710–1715 рр.), Атаназій Шептицький (1715–1746 рр.) та Онуфрій Шумлянський (1747–1748 рр.), доки єпископську владу не перейняв впливовий і амбітний Лев Шептицький.

Єпископ Варлаам Шептицький, ще будучи архімандритом Унівського монастиря, подбав про його відбудову та підняття освітнього рівня монахів¹⁴. Однак, за короткий період свого правління на єпископській катедрі, він відзначився більше юридичною обороною прав львівських руських міщан-уніатів супроти інших етнічних спільнот у Львові.¹⁵ В 1713 р. він надіслав Римській курії меморіал щодо літургійної традиції та юрисдикційного зв'язку Львівської єпархії із Київською митрополією¹⁶. Із питань культурного патронату владика Варлаама можна виділити його інтерес до книговидання («Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького, видання «Життя Великого князя Володимира Київського» 1710 р.)¹⁷. Загалом, завдяки авторитету і дипломатичним якостям владика Варлаама, йому вдалося зберегти «внутрішню консолідацію» різних церковних і монаших середовищ і «розпочати адаптацію елементів католицької ідентичності до регіональної специфіки»¹⁸.

Наступник владика Варлаама – інший представник українського роду Шептицьких Атаназій-Антоній (єпископ з 1715 по 1746 рр., з 1729 р. митрополит Київський) був активним промотором унії, здійснив реформу Василянського чину (затверджену Дубенською капітулою 1743 р.). Хоча єпископа Атаназія критикували за латинізацію обряду, включно з вимогами до оздоблення храмів та зовнішнього вигляду духовенства, однак з перспективи часу, такі прагнення єпископа можна назвати модернізаційними, адже при цьому він рішуче запобігав переходу з руського на латинський обряд¹⁹.

Владика Атаназій провів перші коронації чудотворних ікон (впроваджені на початку XVIII ст. римо-католиками), перетворюючи їх на важливі релігійно-культурні маніфестації, зважаючи на те, що Богородичні чуда належали до «спільного фонду» латинського і грецького сакрального простору²⁰. Зокрема, відповідно до вимог

¹³ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIII ст. ... С. 579.

¹⁴ Ленчик В. Рід Шептицьких... С. 111–113.

¹⁵ Там само. С. 113.

¹⁶ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIII ст. ... С. 613–615.

¹⁷ Ленчик В. Рід Шептицьких... С. 113.

¹⁸ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIII ст. ... С. 613.

¹⁹ Senyk S. The Ukrainian Church and Latinisation. *Orientalia Christiana Periodika*. 1990. № 56. P. 165–187.

²⁰ Baranowski A. J. Oprawy uroczystosci koronacyjnych wizerunkow Marii na Rusi Koronnej. *Biuletyn Historii Sztuki*. 1995. Nr 3–4. S. 299–310; Betlej A. Ceremonial settings accompanying religious celebrations in 18th century Lviv: an attempt at reconstruction. URL: [https://www.academia.edu/28864858/THE_ARTISTIC_SETTING_\(Last accessed: 11.06.2017\)](https://www.academia.edu/28864858/THE_ARTISTIC_SETTING_(Last%20accessed%3A%2011.06.2017)); Левицька М. Короновані ікони Богородиці в українській унійній традиції XVIII–XIX ст. (Історіографія і зразки). *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2018. № 7–8. С. 270–284.

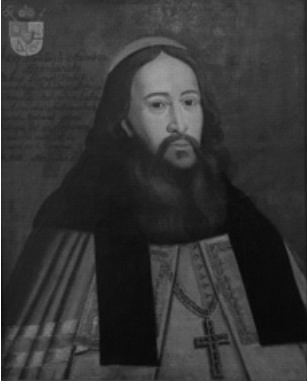

Рис. 2. Невідомий художник. Портрет єпископа Йосифа Шумлянського, бл. 1700–1708 рр., (НМЛ, фото автора).

процедури від апостольського престолу, в 1730 р. відбулася перша така коронація – Жировицької ікони Богородиці: на кошти владики і митрополита Київського Атаназія була побудована і декорована одна із арок для коронаційної процесії, на стінах храму було встановлено 7 великих овальних образів із зображеннями чудес²¹. Коронаційні церемонії не лише поживлявали церковну активність серед вірних, але й пробуджували різні форми мистецької продукції програмного характеру: монументально-декоративні архітектурні композиції (стаціонарні в'їзні брами), живопис (на фасадах та в інтер'єрах церков), репродукційну графіку, скульптуру і ювелірне мистецтво (медалі, натільні хрестики тощо)²².

Однак, найважливішою ініціативою єпископа Атаназія у справі мистецького патронату була перебудова катедри Св. Юра у Львові. Тут варто докладніше охопити тогочасну ситуацію із будівництвом і оздобленням львівських храмів: на першу половину XVIII ст. припало

значне поживлення будівельного руху серед львівських римо-католиків²³. До прикладу, поміж 1718–1739 рр. відбувалося будівництво костелу Св. Антонія (проект якого приписується Б. Меретину), з оригінальним скульптурним декором на фасаді та в бічних вітварях (авторства С. Фесінгера). Оздоблення інтер'єру костела включало фрески С. Строїнського і Й. Майєра, «Розп'яття» Й. Г. Пінзеля, бічні вітварі виконав А. Штіль. Б. Меретину належать проекти ще двох львівських будівель: костелу сакраменток (будівництво між 1744–1780 рр.) та костелу кармеліток черевичкових (перебудова 1743–1759 рр.). Також, між 1739–1745 рр. орден тринітаріїв спорудив костел Св. Миколая (остаточно опоряджений до 1770-х рр.; архітектор К. Гранацький) із рококовим головним вітварем і амвоном (проект С. Фесінгера). Наступним масштабним львівським храмом став костел Божого тіла, ордену домініканців, споруджений між 1744–1764 рр. авторства Я. де Вітте та М. Урбаніка. Тут головну увагу було приділено синтезу архітектурних об'ємів та пластичного декору (статуарної і декоративної скульптури).

Моду на нові ілюзіоністичні розписи склепінь і стін костелів у Львові було започатковано ще у 1730-х рр. розписами Дж. К. Педретті у львівських кармелітів та розписами Б. Мазуркевича 1740-х рр. у костелі бернардинів. Не можна оминати увагою і поліхромії костелу єзуїтів 1740-х рр. авторства батька і сина Екштайнів. Після цього пізньобарокової модернізації не уникнула і львівська латинська катедрa (1760–1770-ті рр.), у якій на замовлення єпископа В. Сераковського іконографічну програму малярства та пластичного оздоблення опрацював архідиякон Степан Мікульський²⁴.

²¹ Baranowski A. J. Koronacje wizerunków maryjnych... S. 137-138.

²² Ibid. S. 124-130, 137-138.

²³ Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej / Red. J. K. Ostrowski. Cz. 1: Kościoły i klasztory Lwowa z okresu przedrozbiorowego. Krakow: IHS UJ, 2012. Vol. 19. S.77, 269-271, 297, 319-324, 349-350; Vol. 20. S.13-18, 133-136, 171-174.

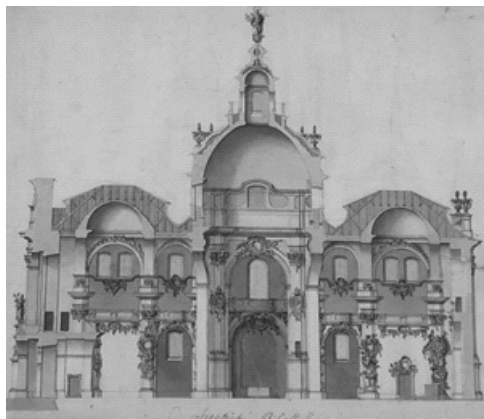
²⁴ Kowalczyk J. Świątynie i klasztory późnobarokowe w archidiecezji lwowskiej. *Roczniki Historii Sztuki*. 2003. T. 28. S. 229.

З цього побіжного огляду видно, наскільки інтенсивними були роботи із будівництва і опорядження найкращих львівських храмів у XVIII ст., значною мірою інспіровані вищим кліром. Хоча дослідник П. Красни зазначав, що в жодному із джерел що стосуються «фабрик» греко-католицьких церков XVIII ст. він не знайшов дослівних рекомендацій щодо надання цим будівлям виразно *«латинської чи західної форми»* проте орієнтація на західну стилістику не підлягає сумніву²⁵. Водночас, така спрямованість до західних стилістичних взірців не передбачала буквального запозичень, а поширювалася як концептуальна модель, яку можна було модифікувати.

Повертаючись до ініціативи будівництва нової унійної катедри на Святоюрській горі, зазначимо, що владика Атаназій Шептицький зумів зібрати на цей проект значну суму коштів (116 тис. зол.) і в 1744 р. було закладено фундамент під новий храм за проектом Б. Меретина (Meretini/Merettiner'a)²⁶. Мотивація замовника визначалася прагненням, що нова церква *«мала зрівнятися простором і красою з усіма існуючими у Львові католицькими храмами»* (рис. 3)²⁷. Спосіб і шляхи реалізації задуму єпископа залежали від рівня запрошеного архітектора і майстерності митців. Архітектор Б. Меретин не лише презентував проект, але здійснював нагляд і керував роботою усієї будівельної «fabrica ecclesiae», яка була великим колективом майстрів та ремісників.

Однак і єпископ-фундатор, і архітектор не дожили до завершення свого проекту: після смерті владика Атаназія в 1746 р. його справу продовжив єпископ Лев Шептицький, а нагляд за будовою після смерті в 1759 р. Меретина згодом перейняв Клемент Фесінгер²⁸. Остаточне будівництво собору було завершено у 1761 р., а оздоблювальні роботи всередині тривали до кінця 1770-х рр.

Загалом, етап управління єпархією за владика Лева Шептицького (1748–1778 рр. (рис. 4) можна визначити як період утвердження Унійної церкви, адже владика активно використовував вплив мистецтва для престижу конфесії. Львівський єпископ не лише контролював об'єкти власного патронату, але й будівництво храмів під патронатом місцевих магнатів. Яскравим прикладом може бути взаємодія між Левом Шептиць-

Рис. 3. Бернард Меретіні(?), проєкт оздоблення інтер'єру собору Св. Юра у Львові. Рисунок, 1744 р. (НМЛ, фото автора).

²⁵ Krasny P. Architektura cerkiewna... S. 66.

²⁶ Січинський В. Архітектура катедри Св. Юра у Львові. Львів: Накл. Богословського наук. тов-ва, 1934. С. 51.

²⁷ Александрович В. С., Ричков П. А. Собор Святого Юра у Львові. Київ: Техніка, 2008. С. 61.

²⁸ Вуйцик В. Архикатедра Св. Юра у Львові. Архітектурний ансамбль (Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження). Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація. 2004. № 14. С. 18–19.

Рис. 4. Долинський Л. Портрет єпископа Лева Шептицького, бл. 1778 р. (НМЛ, фото автора).

ким та Миколою Потоцьким²⁹, завдяки фундації якого майже одночасно відбулося спорудження і посвячення двох величних храмів у Городенці: костелу Непорочного Зачаття Діви Марії (1745–1763 рр.) (за участі Б. Меретина, П. Полейовського, Й. Пінзеля) та унійної церкви Успіння Богородиці (1766 р.), обидві події були активно підтримані владикою Шептицьким. Імовірно, ексцентричний магнат Потоцький (що перейшов на унію в 1758 р.) був єднаючою ланкою між творчим тандемом Меретині–Пінзель (із послідовниками) та львівським єпископом і у питаннях святоюрської фабрики та інших церковних проєктів³⁰. Зокрема, у листах М. Потоцький неодноразово називав владика Лева «добродієм», зазначаючи, що його фабрики забезпечені переважно львівськими майстрами, завдяки добрій волі останнього і львівського магістрату.

З'ясовуючи міру впливу єпископа Лева Шептицького на процес проектування,

будівництва і оздоблення катедри Св. Юра, варто звернути увагу як на фінансові умови і зобов'язання (виражені у рахунках конкретним майстром)³¹, так і на побажання замовника щодо архітектурно-планувальної композиції ансамблю та оздоблення самого собору. Треба визнати, що архітектор отримав достатню свободу у професійних будівельних питаннях і стосовно оздоблення, але вирішальне слово щодо загальної планувально-просторової композиції катедри залишалося за єпископом³². Щоправда, відсутня інформація про прямі настанови Шептицького для Б. Меретина щодо архітектурного оздоблення катедри, тут йдеться більше про неформальні вказівки, відповідно до особистих уподобань владика. Однак, про вплив єпископа на подальше розпланування

²⁹ Потоцький із середини 1740-х по 1770-ті рр. паралельно фундував будівництво і оздоблення католицьких та унійних релігійних комплексів у своїх маєтках: 1743 – костел театинів у Городенці; парафіяльний костел і церква Покрови в Бучачі, 1754 – василіянський колегіум і церква в Бучачі; 1756 р. – фундуш для львівських домініканців; 1761 – фундація домініканцям в Підкамені і почаївським василіянам; 1763 р. – унійна церква в Городенці; в 1778 р. загальна сума дотації Потоцького на «Почаївську фабрику» склала 2 млн. 240 тис зол. (Возницький Б. Микола Потоцький староста Канівський та його митці – архітектор Бернард Меретин і сницар Іоанн Георгій Пінзель. Львів: Центр Європи, 2005. С. 222–223).

³⁰ Hornung Z. Majster Pinsel, snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej. Wrocław, 1976. 194 s.; Ostrowski J. K. Jan Jerzy Pinsel, zamias tbiografii / Sztuka kresów wschodnich. Kraków, 1996. T. 2. S. 361–373.

³¹ Січинський В. Архітектура катедри Св. Юра... С. 51.

³² Krasny P. Architektura cerkiewna... S. 131.

цілого ансамблю свідчить пізніший документ 1771 р.: «План зведених мурів і будівель, для симетрії впроваджених кс. Леоном Шептицьким єпископом Львівським», із зауваженнями щодо комплексу митрополичого палацу авторства К. Фесінгера³³. Згідно з кресленням, для єпископа визначальним був послідовний розвиток просторової композиції ансамблю по лінії «собор – митрополичий палац – сад». Таким чином собор отримав вигідне репрезентативне розташування: обхід навколо храму забезпечував проведення ритуальних процесій, балкон на головному фасаді був призначений для урочистих проповідей єпископа над Соборною площею. Цікавою деталлю щодо стосунку єпископа Л. Шептицького до мистецьких форм супроводу богослужіння є нотатка про орган, встановлений у соборі після 1765 р. для музичного супроводу богослужінь (ця практика більше була притаманна для середовища василян).

Щодо пошуку прототипів плану та архітектурної композиції собору більшість дослідників вважають визначальними зразки центральноєвропейської барокової школи початку XVIII ст. (в ареалі земель нижньої Баварії, Верхньої Австрії і частини Моравії), до яких прослідковуються творчі контакти окремих митців, що працювали на той час у Львові³⁴.

На першому етапі проектування Б. Меретин заздалегідь запрограмував місце пластичного декору у загальній композиції (включно з фігуративною та декоративною скульптурою на фасаді). Про комплексність архітектурно-декоративного оздоблення кожного із проектів Б. Меретина свідчить інвентар майна, укладений після смерті архітектора, в якому вказано чимало проектних креслень³⁵. При спорудженні собору будівничий прагнув підкреслити барокову експресію храму, використовуючи для цього пластику зовнішніх членувань. Зокрема, особливим акцентом загального об'єму став аттик головного фасаду із власним фронтоном, схожим на п'єдестал, наче спеціально призначений для встановлення тут скульптури. Інші три аттики порівняно скромніші,

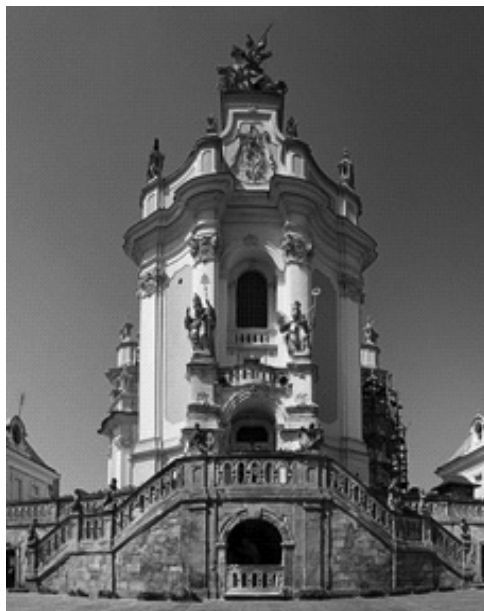

Рис. 5. Пінзель Й. Г. Скульптурне оздоблення фасаду собору Св. Юра у Львові, між 1759–1761 рр. (фото Wikipedia Commons).

³³ Александрович В., Ричков П. Собор Святого Юра... С. 104.

³⁴ Gębarowicz M. Prolegomena do dziejów lwowskiej rzeźby rokokowej. *Artium Quaestiones*. 1986. Т. 3. С. 5–46; Ostrowski J. K. Jan Jerzy Pinsel... С. 361–373; Крвавич Д. Українська скульптура періоду бароко. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1998. Т. 236. С. 127–154.

³⁵ Вуйцик В. Нові штрихи до творчої біографії Бернарда Меретина. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2001. Т. 241: Праці комісії архітектури та містобудування. С. 517–523.

і лише підкреслюють завершення горизонтального руху рамен просторового хреста. Оскільки протягом 1750-х рр. Пінзель і Меретин тісно співпрацювали не лише у Львові (Бучач, Монастириська), можна припустити, що ідея скульптурного завершення аттика виникла в процесі їхньої спільної роботи. А от скульптури головного фасаду храму – постаті Св. Атаназія Олександрійського та папи Лева X, скульптура аттика «Святий Юрій-Змісборець» та рельєфний герб роду Шептицьких у полі фронтона (рис. 5) можуть бути свідченням впливу владики на оздоблення собору, адже вони акцентують роль греко-католицької церкви у справі відновлення церковної єдності та, водночас, переводять зображення у місцевий релігійно-культурний контекст. Варто наголосити, що за вказані статуї головного фасаду Й. Г. Пінзелю в 1759–1761 рр. було виплачено нечувану суму 37 тис. зол. (включаючи гонорар скульптора, вартість каменю і всі технічні процедури монтажу)³⁶.

Щодо інтер'єру – декоративне оздоблення, початково заплановане Б. Меретином, після його смерті звелось до значно скромнішого варіанту: рокайлеві орнаменти не заповнювали основні поверхні стін, не були встановлені рельєфні картуші із єпископським гербом та інші стюккові деталі, як передбачалося, згідно вказаного проектного кресленника³⁷. Видається, що в опорядженні внутрішнього простору храму (нави, іконостасу і святилища) єпископ також вносив власні корективи.

Оздоблення інтер'єру собору проектувалося за новими принципами: іконостас був замінений на однарусну передвітарну перегородку із широкими Царськими вратами, що давало відкриту перспективу на престол і запрестольний образ. Таке нове рішення входило у практику греко-католицьких храмів другої половини XVIII ст., коли верхні яруси іконостасу підносилися над намісним рядом високою дугою, відкриваючи вівтарний простір³⁸. Паралельно, у святилищі встановлювали високий вівтар із запрестольним образом, а просторовий прорив дозволяв вірним сприймати цей вівтар як елемент навіть важливіший за іконостас³⁹. Такі «розірвані іконостаси» нового конструктивного типу і стилістичного взірця в 1770-х рр. у Львові були встановлені у храмі Св. Миколая (1771 р.) та в Успенській церкві (до 1779 р.?)⁴⁰.

Отже, головний вівтар катедрі був споруджений у 1768 р. (про що свідчать рахунки фабрики за цей рік), роботи оплачені С. Фесінгеру, хоча збереглося ще креслення проекту Я. Пропста з 1760-х рр.⁴¹ За 1770–1772 рр. значні суми за різьблення в інтер'єрі і на фасаді собору отримав скульптор Михайло Філевич⁴². І загальне вирішення, і окремі частини іконостасу-вівтаря (особливо його величне скульптурне завершення) стали свідченням модифікації католицьких форм. Неочікувано пишним для східної традиції є скульптурне оздоблення у інтер'єрі собору: постаті ангелів у завершенні вівтарного

³⁶ Відомості про рахунки фабрики у 1768–1770-ті рр. див.: Січинський В. Архітектура катедрі Св. Юра... С. 14.

³⁷ Александрович В., Ричков П. Собор Святого Юра... С. 61.

³⁸ Драган М. Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1970. С. 154–155.

³⁹ Там само. С. 154.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Александрович В., Ричков П. Собор Святого Юра...

⁴² Драган М. Українська декоративна різьба... С. 154.

образу «Христос-Архиерей» (рис. 6) та запрестольна скульптурна група «Бог-Отець в оточенні ангелів» із постатями первосвященників Аарона та Мелхіседека. Образ «Христос-Архиерей», що увінчує високу віттарну арку в соборі, вперше був впроваджений у церкві монастиря василіянського чину у Підгірцях (споруджений за проектом 1754 р. єзуїта П. Гіжицького). Справедливо зазначити, що ця тенденція не стала масовою і вже за правління наступного владики Петра Білянського була змінена в іншому програмному храмі Львова – семінарійній церкві Зіслання Святого Духа.

У малярському оздобленні катедри Св. Юра також прослідковується тенденція до оновлення образності і художньої манери. Спершу малярські роботи в катедрі було доручено Юрію Радивилівському (діяльність бл. 1749–1781 рр.). Його авторству належать образи Христа і Богородиці, розміщені на прилеглих до вітваря пилонках; два овальні зображення апостолів Петра і Павла і два менші круглі образи євангелистів Луки і Йоана; «Тайна вечеря» (на звороті передвіттарної конструкції) і «Розп'яття» як запрестольний образ із скульптурним завершенням фігури Бога-Отця і Св. Духа⁴³. Однак, початкове залучення Ю. Радивилівського імовірно не виправдало сподівань єпископа на винятковість стилю, порівняно із іншими бароковими храмами Львова. Мабуть тому, владику Шептицький відіслав на навчання до Віденської академії молодого маляра Луку Долинського, який з'явився на львівському мистецькому «обрїї» десь після 1768 р. Навчаючись у академії між 1775–1777 рр., Долинський перебував під наглядом каноніка церкви Св. Варвари о. Івана Гудзя. У листуванні між львівським єпископом та о. Іваном Гудзем зафіксовано, що Шептицький очікував на опанування митцем технік олійного і фрескового малярства, очевидно, розраховуючи зробити з Долинського головного єпархіального художника. Після повернення з Відня, Долинський завершив малярський цикл у соборі, з суттєво зміненою композиційною структурою та цілковито новою рококовою малярською манерою виконання релігійних сюжетів, які неможливо назвати іконами.

Перш за все, оновлення торкнулося топографії традиційних іконостасних ярусів: празничковий, апостольський і пророчий ряди перемістилися на стіни святилища в якості окремих композицій з довільним розташуванням сюжетів. Наприклад,

Рис. 6. Фесінгер С. Головний вітвар собору Св. Юра у Львові, 1768 р. (фото автора, 2011 р.).

⁴³ Це «Розп'яття» було вилучене в 1820-х і замінено полотном Ф. Смуглевича «Проповідь Христа», яке не цілком відповідає загальній первісній програмі оздоблення святилища.

Рис. 7. Долинський Л. Частина празничкового циклу з південного боку святилища («Преображення», «Зіслання Св. Духа»), між 1778–1780 рр. (фото автора, 2009 р.).

різноформатні сцени празничкового циклу були розміщені в дерев'яній боазерії святилища (рис. 7)⁴⁴. Ця боазерія має складну вибагливу конфігурацію, живописні панно вмонтовані там під різними кутами, на плоских та увігнутих поверхнях, повністю виражаючи стилістику рококо. Дві сцени («Благовіщення» і «Богоявлення»), встановлені на цоколях бічних стовпів передвітарної огорожі, є доступні для огляду вірних. Також шість пар пророків в овальних рамах з рокайльним декором розташовані на бічних стінах святилища⁴⁵. Манера Долинського після Віденської академії засвідчує засвоєння взірців католицького бароко у його центральноєвропейському варіанті (коло художників Ф. А. Маульберча, М. Й. Шмідта (Кремзера), Ф. К. Замбаха та ін.). Орнаментальні взірці західноєвропейської графіки, вільне поєднання східних і західних композиційних схем та нова легка техніка з виразно висвітленою палітрою у творчості Долинського витіснили давню іконописну традицію (рис. 8). Вочевидь,

⁴⁴ Драган М. Українська декоративна різьба... С. 154.

⁴⁵ В завершенні бічних нав собору були вітварі Покрову Богородиці (1-й бічний вітвар зліва – станом на 1853 р ще був) та Св. Юрія (імовірно із великим образом «Святий Юрій», що зараз знаходиться в НМЛ); в завершенні трансепта були встановлені вітварі Св. Миколая (згаданий в 1853 р) та Св. апостолів Петра і Павла (хоча В. Александрович вказує архангела Михаїла/?); їх однойменні образи виконав Л. Долинський згідно угоди із владикою Білянським від 1781 р. (їх вартість становила 400 зл. р.) (Купчинська Л. Забутий документ до біографії художника Луки Долинського. *Вісник Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2011. Ч. 46. С. 62–63).

саме такого результату очікував від художника єпископ Шептицький, та й цісар Йосиф II під час свого візиту до Львова в 1785 р. схвально відгукувався про малярське оздоблення катедр.

Однак, принципи оздоблення катедр Св. Юра не стали надалі обов'язковим взірцем для інших храмів єпархії, обмежуючись введеннями окремих елементів (низька передвітарна перегородка, за престольні вівтарі; окреме використання рокайлевих орнаментів у декоративному храмовому різьбленні кінця XVIII ст. тощо). Модернізаційні тенденції було перервано за адміністрування Львівською єпархією єпископа Петра Білянського (1779–1798 рр.). Той період щодо мистецького патронату можна назвати періодом балансування між традицією і новаторством. Зокрема, на той час припадає завершальний етап оздоблення собору Св. Юра, нове опорядження семінарійної церкви Зіслання Святого Духа, часткова зміна оздоблення інтер'єру церкви Св. апостолів Петра і Павла на Личакові. Владика П. Білянський був першим єпископом з парафіяльного духовенства, призначеним поза впливом середовища василіян.

Ще до обрання на єпископську катедру канонік собору Св. Юра о. Білянський слідував за завершенням мистецьких робіт у храмі за участі художника Л. Долинського, різьбярів І. Щуровського, І. Оброцького, С. Стажевського та ін. Саме їх він залучив згодом до нового церковно-мистецького замовлення: переобладнання костелу сестер-домініканок під церкву греко-католицької семінарії. Згромадження домініканок було ліквідоване декретом 1781 р., а їхній храм і приміщення були передані в 1783 р. на потреби українських греко-католиків. Будівля колишнього костелу мала стати семінарійною церквою Зіслання Св. Духа. Переобладнання костелу й семінарських приміщень тривало до 1787 р. Орієнтовно саме проміжком між 1783–1787 рр. можна датувати роботи з опорядження інтер'єру церкви, де мали поєднатися традиційна композиційна структура простору із актуальним епосі стилістичним вираженням. Домінантою внутрішнього простору церкви, на думку єпископа, мав стати іконостас⁴⁶.

Конструктивну основу та декоративне різьблення цього іконостаса у 1784 р. виконував різьбяр-скульптор Іван Щуровський⁴⁷. Проект різьблення, запропонований Щуровським, опирався на традицію кількаярусного українського іконостасу із

Рис. 8. Долинський Л. “Воскресіння”, собор Св. Юра, між 1778–1780 рр. (фото автора, 2009 р.).

⁴⁶ Застирець О. Й. Петро Білянський єпископ Львівський, Галицький і Каменця Подільського 1781–1798 р. Тернопіль, 1908. URL: <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=4133> (дата звернення: 12.02.2018).

⁴⁷ Вуйцик В. Скульптор Іван Щуровський. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1998. Т. 236. С. 305–313.

горизонтальним укладом тематичних ярусів⁴⁸. Тому Святодухівський іконостас за своєю композиційною структурою сприймається як поворот до традиції. Малярем, якому замовили живопис до іконостаса став Лука Долинський: цьому сприяли як тісні контакти художника особисто із єпископом, так і успіх попереднього святоюрського циклу. Тематичний репертуар іконостаса був традиційним, але у його програму додали кілька нових композицій і таким чином виділили певні акценти. Очевидно, загальну ідейно-декоративну програму для семінарійної церкви ініціював тогочасний владика Петро Білянський. Зокрема, намісний ряд іконостаса сформований із чотирьох ікон: повнофігурні фронтальні постаті «Ісус Христос» і «Богородиця з дитям» (не збереглися), «Св. Миколай» (теж повнофігурна ікона) та храмова ікона «Зішестя Святого Духа». Окрім цих головних ікон до намісного ряду (над головними) входили ще шість менших, але глибоко символічних композицій:

- «Святі Тайни» і «Агнець Божий» (уособлення безкровної жертви Ісуса Христа, яку здійснюватимуть майбутні вихованці семінарії) розміщені над дияконськими дверима;
- композиції «Христос і апостол Петро на морі»; «Оздоровлення сліпого»; «Зустріч Марії та Єлизавети» та «Христос і самарянка».

Згадані сюжети не були цілком новими у тематиці українського іконостасу, адже два із них є неодмінними складовими ряду Неділь П'ятидесятниці («Оздоровлення сліпого» та «Христос і самарянка»), а два інші можуть зустрічатися в празничковому циклі. Проте у загальному контексті львівської церкви Зіслання Святого Духа, ці чотири ікони, закомпоновані в намісний ряд мали символічно-дидактичне значення саме для семінаристів. Образи «Христос і апостол Петро на морі» і «Оздоровлення сліпого» мали навчити семінаристів «ніколи не сумніватися в опіці Господа над собою» та «просвічувати людські душі, виводити їх із душевної сліпоти», як влучно зауважив О. Сидор⁴⁹. Натомість дві інші композиції («Зустріч Марії та Єлизавети» та «Христос і самарянка») розкривали тяглість богословської традиції від Старого до Нового Завіту і нагадували, що лише християнство є «живою водою», яка дарує спасіння. Разом з тим, ці композиції іконографічно вже були опрацьовані Л. Долинським в соборі Св. Юра, і саме в них проявилися яскраві ознаки його творчої манери та загальний характер стилістики рококо.

Варто зазначити, що цей львівський іконостас демонструє певну подібність до іконостасу церкви Св. Варвари у Відні, виконаного в 1775 р. сербськими майстрами (скульптор Арсеній Маркович та художники Мойсей Суботовіч та Єфрем Кляйн 1780 р.). Подібним за стилем є також іконостас із катедрального собору Воздвиження Чесного Хреста в Ужгороді, виконаний під патронатом єпископа А. Бачинського між 1775–1780-м рр.⁵⁰ Вказані зразки нав'язують до адаптованого декретом Марії-Терезії нового «грецького стилю», щодо уніфікації оздоблення храмів православної та унійної деномінації на теренах монархії Габсбургів.

⁴⁸ Сидор О. Іконостасні ансамблі Луки Долинського (традиція та пошук нових форм і засобів мистецького вислову). *Апологет*: матеріали II Міжнар. наук. конф. «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво». Львів, 2010. № 4. С. 196.

⁴⁹ Сидор О. Іконостасні ансамблі Луки Долинського... С. 198.

⁵⁰ Приймич М. Церковне професійне малярство Закарпаття... С. 220.

Варто відзначити певну іконографічну специфіку святодухівського іконостаса, що має програмне значення. Наприклад, найближче до Христа бачимо зображених разом апостолів Петра й Андрія. Можна припустити, що єпископ, як автор програми іконостасу, керувався бажанням наголосити на єдності первісної Христової церкви: адже апостол Петро, як перший єпископ Риму, був символом католицької/Західної Церкви, апостол Андрій – православної/Східної Церкви⁵¹. Тут, як і в скульптурному декорі собору Св. Юра (у скульптурах святих Атаназія і Лева), у алегоричній формі показано роль Унійної церкви з відновлення колишньої еклезіальної єдності.

Під безпосереднім патронатом владики Білянського в українську церкву був переобладнаний також колишній костел паулінів на Личакові. Документальним джерелом до історії храму в проміжку між 1798–1810 рр. є опис майна та історичних відомостей про храм під назвою «*Documenta Existensis Parochia rg. Leopoli in Suburbio Lyczakow dicto sub titulo Exaltaonis S. Crucis SS. Peter a. Pauli. – circum: Leopolo*»⁵². Після передачі храму уніатам, єпископ Білянський взяв церкву під свою особисту протекцію: він був фундатором іконостасу, а згодом його поховали у крипті біля вівтаря (1799 р.)⁵³. На згадку про владику на фасадній стіні притвору помістили залізний щит із його гербом. Згаданий новий іконостас різьбив майстер Йосиф Пйотрович, а ікони малював у 1790–1795 рр. Остап Білявський⁵⁴. В 1798 р. за проектом К. Фесінгера до церкви прибудували притвор із 3-ярусною дзвіницею. На зовнішніх стінах нового притвору Л. Долинський виконав фрескові зображення апостолів у бічних нішах та композицію «Христос передає ключі апостолу Петру» (зараз закрита новішою іконою); можливо Л. Долинський виконував також образи для бічних вівтарів у церкві. Однак, в загальному рахунку видатків на реконструкцію від 1795 р. малярські та оздоблювальні роботи за його авторством не вказані. Натомість, з описів Ф. Лобеського середини ХІХ ст. можна дізнатися, що в тогочасному храмі було 3 вівтарі – в головному був великий образ «Зняття з хреста», в бічному лівому – «Св. Петро» (його назвав Ф. Лобеський твором «фламандським або доброю копією») ⁵⁵, в бічному правому – «Св. Текля». За твердженням М. Голубця, для цієї церкви Л. Долинський намалював образ апостола Петра, який 1925 р. ще знаходився у парафіяльній канцелярії. Імовірно, цей образ був даниною вшанування святого патрона єпископа Білянського⁵⁶.

Після смерті владики Білянського на короткий час Львівсько-Галицьку єпархію очолив Микола Скородинський (1799–1805 рр.). Його вважали прихильником

⁵¹ Сидор О. Іконостасні ансамблі Луки Долинського... С. 199.

⁵² Бандрівський М. З історії церкви Святих апостолів Петра і Павла у Львові. Львів: Львівське крайове Ставропігійне братство Св. Андрія Первозванного, 2009. С. 16.

⁵³ Застирець О. Й. Петро Білянський...

⁵⁴ Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających: W 5 tt. Warszawa, 1975. Т. 1. S. 156–157; Eljaszewski M. [Голубець М.] Cerkiew Sw. Piotra i Pawła we Lwowie. *Wiadomości konserwatorskie*. 1925. Nr 4. S. 121–124.

⁵⁵ Łobieski F. Opisy obrazow znajdujących sie w kosciolach miasta Lwowa. *Gazeta Lwowska (Dod. Tygodniowy)*. 1854. Nr 41. S. 163.

⁵⁶ Певний час цим образом вважалася пастель «Святий апостол Петро» із фондів НМЛ (авторська репліка на зображення апостола із рисунку Дж. П'яцетти), що приписувалася Л. Долинському. Але працівники НМЛ нещодавно оновили атрибуцію і встановили, що робота є копією кінця ХІХ ст.

латинізації, але жодних діяльних наслідків у царині церковного мистецтва це не мало. Більш відчутним результатом австрійської політики в релігійній сфері стала «Йосифінська касата», наслідки якої проявилися саме на зламі XVIII–XIX ст. З 1774 по 1810 рр. у Львові було ліквідовано 8 унійних церков⁵⁷, а частина їхнього опорядження була передана до інших храмів. Цей непростий період захопив єпископат Антонія Ангеловича (1804–1814 рр.) та продовжився за адміністрування Михайла Левицького (1815–1858 рр.). Однак, ні А. Ангелович, ні М. Левицький не приділяли такої уваги церковному мистецтву, як їхні попередники: змінилася епоха, завдання Церкви і засоби впливу на віруючих.

Отже, цей майже 100-літній період розвитку церковного мистецтва під патронатом унійних ієрархів Львівської єпархії, можна виділити кілька важливих пунктів. Поступово, мистецтво у храмі перетворювалося із суто релігійного компонента, який розкривав зміст літургії, у засіб потужного ідеологічного впливу не лише для вірних Унійної церкви, але й для маніфестації престижу конфесії. Внаслідок розповсюдження Марійного культу і вшанування чудотворних ікон, релігійне малярство отримало нові можливості «вийти» поза стіни храму, творити нові сакральні простори, залучати до релігійних церемоній широкі кола віруючих. Таку барокову практику синтезу змістового і візуального компонентів у коронаційних церемоніях «благословив» єпископ Й. Шумлянський. Загалом, у сфері мистецького патронату найповніше відзначився єпископ Лев Шептицький. Владика не лише ініціював масштабні будівельні проекти і підтримував їх фінансово, але також впливав на мистецький процес. Дослідник історії Львівсько-Галицької єпархії І. Скочилияс назвав будівництво і оздоблення собору Св. Юра «актом унійного тріумфалізму»⁵⁸, що мав засвідчити значення і вплив Унійної церкви, для чого були залучені передові художні сили того часу. Також, надання стипендії Л. Долинському на навчання у Відні, інтерес єпископа до нових художніх форм і засобів та інтенції художника до впровадження нового стилю і вільної манери іконописного малярства стали прикладом своєрідного «культурного трансферу», що суттєво вплинув на стиль церковного мистецтва у єпархії на зламі XVIII–XIX ст.

Підсумовуючи, можна зауважити, що у сфері патронату над церковним мистецтвом львівські єпископи відзначилися по-різному. Наприклад, владика Й. Шумлянський зробив перші важливі кроки щодо переоцінки оздоблення храмових інтер'єрів, розширення практик вшанування чудотворних ікон тощо. У діяльності єпископів Атаназія і Лева Шептицьких, Петра Білянського питання мистецького патронату були на чільному місці, допомагаючи підняти престиж конфесії завдяки першорядним зразкам синтезу архітектури і монументальних мистецтв. Натомість, питання мистецького патронату відійшли на маргінес у діяльності таких єпископів як Антоній Ангелович та Михайло Левицький, котрі більшої ваги надавали політичним та адміністративним, аніж культурно-естетичним важелям впливу.

⁵⁷ А саме: церква Св. Теодора/Федора Тиронського, церква Введення Богородиці із монастирем, церква Воскресіння, Різдва Богородиці, Св. Івана Богослова, Благовіщення, Воздвиження Чесного Хреста.

⁵⁸ Скочилияс І. Галицька (Львівська) єпархія... С. 657.

REFERENCES

- Aleksandrovych, V. (2005). Materialy do istorii mystets'koho ozdoblennia zahorivs'koi monastyr'skoi tserkvy u druhii polovyni XVIII stolittia, *Volyns'ka ikona: doslidzhennia ta restavratsiia*: nauk. zb., Luts'k, (12), 119–126 [in Ukrainian].
- Aleksandrovych, V. (2000). Try dokumenty do l'vivs'koi skul'ptury 1730-kh rokiv, *Kovcheh*: nauk. zb. z tserkovnoi istorii, (2), 339–346 [in Ukrainian].
- Aleksandrovych, V., Rychkov, P. (2008). Sobor Sviatoho Yura u L'vovi, Kyiv: Technika [in Ukrainian].
- Al'mes, I. (2014). Bohosluzhbovi knyhy u Krekhivs'komu vasylians'komu monastyr'i u druhii polovyni XVIII st., *Istoriia religii v Ukraini*: nauk. shchorichnyk, L'viv, (1), 155–168 [in Ukrainian].
- Bandriv'skyi, M. (2009). Z istorii tserkvy Sviatykh apostoliv Petra i Pavla u L'vovi, L'viv [in Ukrainian].
- Baranowski, A. J. (2003). Koronacje wizerunków maryjnych w czasach baroku. Zjawisko kulturowe i artystyczne, Warszawa: Instytut Sztuki PAN [in Polish].
- Baranowski, A. J. (1995). Oprawy uroczystosci koronacyjnych wizerunkow Marii na Rusi Koronnej, *Biuletyn Historii Sztuki*, (3–4), 299–310 [in Polish].
- Bernatowicz, A. (Ed.) (1975). Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających, Warszawa, (1) [in Polish].
- Betlej, A. Ceremonial settings accompanying religious celebrations in 18th century Lviv: an attempt at reconstruction. Retrieved from https://www.academia.edu/28864858/THE_ARTISTIC_SETTING [in English].
- Bilous, F. (1858). Opysanie ikon po tserkvakh ruskykh v stolychnom gradi L'vovi.
- Deluga, W. (1998). Przemiany w ikonografii Kościoła greckokatolickiego w XVIII wieku, *Czterechsetlecie unii* [in Polish].
- Drahan, M. (1970). Ukrains'ka dekoratyvna riz'ba XVI–XVIII st., Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Eljaszewski, M. [Holubets', M.] (1925). Cerkiew Sw. Piotra i Pawla we Lwowie, *Wiadomosci konserwatorskie*, (4) [in Polish].
- Gębarowicz, M. (1986). Prolegomena do dziejów lwowskiej rzeźby rokokowej, *Artium Quaestiones*, (3), 5–46 [in Polish].
- Hornung, Z. (1976). Majster Pinsel, snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej, Wrocław [in Polish].
- Isaievych, Ya. (2004). Do kharakterystyky kultury doby baroko: osvitni osередky, *Ukraina: kul'turna spadshczyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*, (12), 195–206 [in Ukrainian].
- Kowalczyk, J. (2003). Świątynie i klasztory późniobarokowe w archidiecezji lwowskiej, *Roczniki Historii Sztuki*, (28) [in Polish].
- Krasny, P. (2003). Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914, Kraków: Universitas [in Polish].
- Krasny, P. (2005). Lwowskie srodowisko artystyczne wobec idei symbiozy sztuk w wystroju i wyposazeniu wnetrz sakralnych (1730–1780), *Rocznik Historii Sztuki*, 30 [in Polish].
- Krvavych, D. (1998). Ukrains'ka skul'ptura periodu baroko, *Zbirnyk Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, (236) [in Ukrainian].

Kupchyns'ka, L. Zabutyi dokument do biohrafii khudozhnyka Luky Dolyns'koho. *Visnyk Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, (46) [in Ukrainian].

Lencyk, V. (1988). Rid Sheptyts'kykh v ukrains'kii tserkvi, *Bohoslovia*, (52), 108–124 [in Ukrainian].

Levyts'ka, M. (2018). Koronovani ikony v ukrains'kii uniinii tradytsii XVIII–XIX st. (Istoriographiia i zrazlky), *Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiia*, (7–8), 270–284 [in Ukrainian].

Ludera, M. (2013). Problem «tradycji malarstwa ikonowego» w późnych ikonach na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej (2. połowa XVII–XVIII w.) W poszukiwaniu nowych perspektyw badawczych, *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Seria Humanistyczna*. 2013. T. 6. S. 49–95 [in Polish].

Łobieski, F. (1854). Opisy obrazow znajdujacych sie w kosciolach miasta Lwowa, *Gazeta Lwowska (Dod. Tygodniowy)*, (41) [in Polish].

Łobieski, F. (1853). Opisy obrazów znajdujących się w kościołach miasta Lwowa. *Gazeta Lwowska (Dod. tygodniowy Rozmaitości)*, (49) [in Polish].

Ostrowski, J. K. (1996). Jan Jerzy Pinsel, zamias biografii, *Sztuka kresów wschodnich*, Kraków, (2) [in Polish].

Ostrowski, J. K. (Red.). Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, (19–20), 1: Kościoły i klasztory Lwowa z okresu przedrozbiorowego [in Polish].

Patrylo, I. (1992). Narys istorii Vasyliian 1743–1839. Narys istorii Vasyliians'koho Chynu Sviatoho Yosafata [Essay on the history of the Basilians 1743–1839. Essay on the history of the Basilian Order of St. Jehoshaphat], Rym, 48 [in Ukrainian].

Prymych, M. (2017). Tserkovne profesiine maliarstvo Zakarpattia druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XX st.: narodna tradytsiia, vizantiis'ka kanonichnist' ta vplyvy zakhidnoievropeis'koho mystetstva [Church professional painting of Transcarpathia in the second half of the XVIII – first half of the XX century: folk tradition, Byzantine canonicity and influences of Western European art], Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].

Senyk, S. (1990). The Ukrainian Church and Latinisation, *Orientalia Christiana Periodika*, (56), 165–187 [in English].

Sichyns'kyi, V. (1934). Arkhiyektura katedry Sv. Yura u L'vovi [Architecture of St. George's Cathedral in L'viv], L'viv [in Ukrainian].

Skochylias, I. (2010). Halyts'ka (L'vivs'ka) yeparkhiia XII–XVIII stolit': orhanyzatsiina struktura ta pravovyi status [Galician (L'viv) eparchy of XII–XVIII centuries: organizational structure and legal status], L'viv [in Ukrainian].

Skochylias, I. (2004). Heneral'ni vizytacii Kyivs'koi uniinoi mytropolii XVII–XVIII st.: L'vivs'ko-Halyts'ko-Kamianets'ka yeparkhiia [General visits of the Kyiv Union Metropolitanate of the XVII–XVIII centuries: L'viv-Halych-Kamianets' Eparchy], *Protokoly heneral'nykh vizytacii*, (2) [in Ukrainian].

Sydor, O. (2010). Ikonostasni ansamblu Luky Dolyns'koho (tradytsiia ta poshuk novykh form i zasobiv mystets'koho vyslovu) [Iconostasis ensembles of Luka Dolyns'ky (tradition and search for new forms and means of artistic expression)], *Apolohet: materialy II Mizhnar. nauk. konf. «Khrystyians'ka sakral'na tradytsiia: vira, dukhovnist, mystetstvo»*, L'viv, (4) [in Ukrainian].

Szchurat, V. (1910). Mariians'kyi kul't na ukrains'kykh zemliakh davnioi pol's'koi derzhavy [Marian cult in the Ukrainian lands of the ancient Polish state], L'viv [in Ukrainian].

Szkrabiuk, P. (2005). Monashyi chyn ottshiv Vasyliian u natsional'nomu zhytti Ukrainy [The monastic rank of the Basilian Fathers in the national life of Ukraine], L'viv: Misioner [in Ukrainian].

(1861). *Tygodnik Ilustrowany*, (IV (115) [in Polish].

Tymoshenko, L. (2006). Dukhovenstvo drohobyts'kykh tserkov XV–XVIII st.: osobovyi sklad, dynastii, dushpastyrs'ka ta mystets'ka diial'nist' [Clergy of Drohobych churches of the XV–XVIII centuries: personnel, dynasties, pastoral and artistic activity], *Drohobyts'kyi kraieznavchyi zbirnyk*, (10), 221–240 [in Ukrainian].

Voznyts'kyi, B. (2005). Mykola Potots'kyi starosta Kanivs'kyi ta yoho mytsi – arkhitektor Bernard Meretyn i snytsar Ioan Heorhii Pinzel' [Mykola Potocki, mayor Kanivsky and his artists – architect Bernard Meretin and carpenter Ioan Georgy Pinzel], L'viv: Tsentrvyropy [in Ukrainian].

Vuitsyk, V. (2004). Arkhikatedra Sv. Yura u L'vovi. Arkhitekturnyi ansambl'. (Vybrani pratsi. Do 70-richchia vid dnia narodzhennia) [St. George's Cathedral in L'viv. Architectural ensemble. (Selected works. To the 70th anniversary of his birth)], *Visnyk Instytutu Ukrzakhidproektrestavratsiia*, (14) [in Ukrainian].

Vuitsyk, V. (2001). Novi stryky do tvorchoi biohraphii Bernarda Meretyna [New touches to the creative biography of Bernard Meretin], *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, (241) [in Ukrainian].

Vuitsyk, V. (1998). Skulptor Ivan Szczurovs'kyi, *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, (236) [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2011–2014). “Bytva za dushi”: Konkurentsiia bohorodychnykh chud mizh uniiatamy ta pravoslavnymy u 17 st. (vid Theodoziia Borovyka do Yoanykii Haliatovs'koho) [“Battle for the souls”: the competition of the miracles of the Virgin between the Uniates and the Orthodox in the 17th century (from Theodosius Borovic to Ioaniki Galiatovski)], *Harvard Ukrainian Studies*, (32–33), 808–825 [in Ukrainian].

Zastyrets', O. Y. (1908). Petro Bilians'ky yepyskop L'vivs'ky, Halyts'ky i Kamenetsia Podil's'koho 1781–1798 [Petro Bilyans'ky Bishop of L'viv, Halych and Kanianets' Podil's'ky 1781–1798], Ternopil. Retrieved from <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=4133> [in Ukrainian].

Zholtovs'kyi, P. (1994). Dekoraciia L'vova na urochystostiakh koronacii obraza Dominicans'koi Bohorodytsi u 1751 rotsi [Decoration of L'viv at the celebration of the coronation of the image of the Dominican Virgin in 1751], *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Pratsi Sektzii mystetsvoznavstva, CCXXVII [in Ukrainian].

Mariana LEVYTSKA. Artistic strategies of Lviv bishops in the decoration of the Uniate churches of Lviv in the XVIII century

This paper outlines patronage of the religious art by Lviv (Львів, Lwów, Lemberg) Uniate bishops for the 18th century to examine their motivations and purposes for ecclesiastic art and cultural projects because the whole 18th century could be considered as a vital period of the institutional development of the Uniate Church and the Lviv-Halych (Львівсько-Галицька) Diocese in particular.

In conditions when Ukrainians/ Ruthenians/ in Halychyna (former Crownland Rus, next \ Königreich Galizia und Lodomeria) was deprived of other influential social strata such as national gentry or wealthy burghers, principally the Uniate Church and its high clergy had long

been the customers of artistic works and those who had deployed a process of the signification of the confessional identity.

This paper covers the period between 1700 and 1814 and compares patronage activity of the Lviv Bishops who were engaged in patronage systematically (as Leon Sheptycky and Peter Bilyansky) or occasionally (as Joseph Shumlyansky or Anthony Anhelovych). The research is based on different groups of sources: primary sources (such as documents) and publications involved in analysis of primary source material but the main accent is focusing on the artworks.

Keywords: Uniate Church, Lviv Diocese, ecclesiastical art, artistic strategies, architecture, religious art.

Ярослава МАРТИНОВА

магістриня,

Російський державний гуманітарний університет

(Москва, Росія)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3296-0650>

e-mail: prantasta@gmail.com

ШЛЯХТИЧ СТЕПАН ФЕДОРОВИЧ ЧИЖИНСЬКИЙ І ЙОГО ДОЛЯ В РОСІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

У другій половині XVI–XVII ст. російська влада завзято підтримувала міграцію. Вона охоче залучала іноземних спеціалістів до служіння Росії. Вихідці з Речі Посполитої були однією з найбільших груп іноземців у Російській державі. У процесі численних російсько-польських війн у XVII ст., на службу до російського царя перейшло чимало колишніх військовополонених представників шляхти. Емігранти вливалися в ряди служивого дворянства. Багато хто з них компенсували потребу в кваліфікованих цивільних і військових кадрах. Західноруський шляхтич Степан Федорович Чижинський стояв біля витоків російського придворного театру, приймав участь у культурному будівництві на своїй новій батьківщині. У статті використано збережений уривок його розпитувальних свідчень, проведено порівняння даних з цього документа з раніше опублікованими Е. Барсовим біографічними даними з «рукописи», наведеної без вказівок джерела її походження. Згадані розпитувальні свідчення вперше вводяться в науковий обіг, біографічні дані, зазвичай, наводилися з посиланням на статтю Е. Барсова про придворний театр царя Олексія Михайловича.

Ключові слова: Річ Посполита, Руське воєводство, шляхта, Російська держава, театр, Посольський приказ, перекладач, Степан Федорович Чижинський.

Степан Федорович Чижинський відомий участю в роботі першого російського театру царя Олексія Михайловича, а також діяльністю в Посольському приказу в якості перекладача з латинської, польської та білоруської мов. Родом з українських земель – Руського воєводства Львівського повіту Речі Посполитої, учасник військових кампаній в складі полку гетьмана Потоцького в чині ротмістра, був неординарною особистістю. Відомості про нього, на жаль, досить уривчасті, але збереглися документи, що дають можливість оцінити його внесок у розвиток російського театру, розвиток традиції перекладів на російську мову, участь в дипломатичній діяльності Російської держави.

У XVII ст. спостерігається зацікавлення європейських професійних військових і представників ряду інших професій (наприклад, лікарів) до Москви, як до місця, де можна знайти роботу. Приїздили двома способами: або добровільно за наймом, або потрапляли в полон. Дехто залишався на новій батьківщині назавжди. Було кілька вагомих факторів при прийнятті рішення про вступ на службу до російського царя: вступники отримували не тільки платню, як найманці, а й мали помісні «дачі» з яких

могли себе прогодувати. У Європі був надлишок, зокрема, військових фахівців, а в Росії добре платили. Платня, на відміну від багатьох інших країн, виплачувалася вчасно і сумлінно. Для військових відкривалася можливість швидкого кар'єрного росту, і, відповідно, зростання платні. Серед «добровільних емігрантів», які приїхали в Росію, дослідники вказують, що російські чиновники розподіляли прибулих між трьома основними групами: вихідці з Західної Європи, Речі Посполитої та Османської імперії. Водночас у Російській державі опинялися також емігранти-полонені, які потрапили в російський полон у наслідок численних тогочасних воєн і залишилися в країні. Найбільший приплив таких емігрантів протягом століть йшов з Речі Посполитої (Литви, Польщі – як зазначено в приказній документації).

Але не тільки військові могли побудувати кар'єру в Московському царстві. У Росії, на відміну від Речі Посполитої, приказна служба в XVII ст. давала можливість отримувати як платню, так і помісні наділи. У Російському царстві шляхтич одержував можливість за свою службу царю в якості військового або приказного службовця (наприклад, перекладача або живописця) отримати «в кормление» земельний наділ з селянами. І таким чином не втратити шляхетської гідності. Цінність життя в Росії була нижчою, ніж в інших європейських країнах. Тут також варто зауважити, що в Москву приїжджали служити, зокрема, дворяни, чиї володіння перебували на кордонах Польщі та Литви і часто розорялися під час бойових дій. Жили такі дворяни, як правило, на платню професійних військових і були звичайними найманцями.

З біографії Чижинського відомо, що народився він в шляхетській православній родині у Львівському повіті. Безумовно складно сказати, чи мешкали вони в самому Львові. Згадуючи про сім'ю Чижинський говорив, що його рідний брат залишився у Польщі, і що про його долю він нічого не знає¹. Також вказав, що його родичі значилися в шляхетському списку по Смоленську².

У розпитувальних свідченнях при назначенні в Посольський приказ Чижинський вказував на приналежність до «благочестивой вере греческого закона». Це свідчить про те, що він був православним, до того ж «по московскому образцу», тобто віросповідання не викликало сумнівів і не вимагало додаткових обрядів. Т. А. Опаріна зазначає, що усі не православні, не члени московської церкви, позначалися «иноземцами»³. У документації по С. Чижинському не зустрічаємо згадок про нього як про «іноземця». При назначенні Чижинського в Посольський приказ його приймають у лави московського дворянства.

На жаль, невідомо, де навчався С. Чижинський. Він добре володів польською і латинською мовами, був знайомий з «комедійними науками». У Москві Чижинський говорив про себе, що він викладав латинку в Києво-братському колегіумі⁴. В. Всеволодський-Гернгросс вказував, що «после окончания Академии Чижинский слу-

¹ Барсов Е. В. Новые розыскания о первом периоде русского театра. Б.м., Б. г. С. 4.

² Посилання на двох братів – Ієва та Івана Пагурських міститься в опублікованому Є. В. Барсовим документі, проте в дійшовшому до нас списку розпитувальних свідчень цей лист відсутній.

³ Опарина Т. А. Иноземцы в России XVI–XVII вв. Москва, 2007. С. 6.

⁴ Российский Государственный Архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 159. Оп. 2. Ч. 1. Д. 1341. Л. 1.

жил в полку у гетмана Потоцького»⁵. Однак документів, які підтверджують навчання Чижинського в Києво-Могилянській академії наразі не виявлено.

Один з перших збережених документів, де згадується Чижинський, датується 1674 р.⁶ У РГАДА в фонді приказних справ «новой разборки» Посольського приказу зберігся уривок допиту шляхтича Степана Елжінського, який служив в полку гетьмана Потоцького⁷. Шляхтич повідомляє, що Чижинський служив у полку гетьмана Потоцького ротмістром хоругви Волоської і «ходил под город Хвостов для добычи», «был под Дорошенком», але після розгрому загону місцевими жителями, «ушел от них в болото» і «пришел в монастырь братской⁸ и в монастыре жил два года, и учил шляхетских детей по латыни⁹». Звідти він перебрався до Смоленська разом з Смоленською шляхтою, яку навчав латини, де з'явився до боярина і стольника М. А. Голіцина. У Смоленську Чижинський пробув два роки і присвятив час навчанню дітей шляхтичів латинської мови. У 1675 р. він, разом з шляхтичем Данилом Гурко, приїхав до Москви і з'явився в Посольський приказ до боярина Артемона Сергійовича Матвєєва. У цьому Приказі, ймовірно, і було здійснено розпитування Чижинського. Документ, на жаль, дійшов до нас не повністю і на цих подіях закінчується. Однак, ще в 1882 р. Є. В. Барсів у роботі з історії першого російського театру¹⁰ посилається на рукопис 1677 г., який не дійшов до наших днів. Автор не вказує що це був за рукопис і де він знаходився. При зіставленні відомостей, які Чижинський повідомив про себе приказним службовцям, і даних Барсова, стає очевидним, що вони збігаються. Подібний збіг може говорити про те, що рукопис, який перебував у розпорядженні Барсова, були розпитувальні свідчення в приказі. Складно зараз сказати, чи користувався вчений саме тим документом, який дійшов до нас в неповній версії, або була ще якась інша копія. Очевидно, що основним документом для дослідників діяльності перекладача Посольського приказу С. Чижинського, були його розпитувальні свідчення. Барсів використовував більш повну версію цієї промови, тому саме його робота лягла в основу інших досліджень, присвячених даній персоналії. Саме в цій роботі Барсів висловлює припущення, що вказівка в рукописи 1677 р. «[...] делал он комедию о Давыде з Галиафом, и иные комедии»¹¹ слід читати як «написав» і далі вказує, що «нам впервые становится известным, что “комедия Давыд з Галиафом” и даже иные какие-то комедии написаны были Чижинским»¹². Є. В. Барсів вказує, що Чижинського розпитував А. С. Матвєєвим щодо комедійних наук і знаннях в цій сфері. Цитуючи рукопис, він згадує, що за наказом Матвєєва «делал он (Чижинский) комедию о Давыде з Галиафом, и иные комедии; и учил комедийному делу восемьдесят человек всякого чину

⁵ Всеволодский-Гернгросс В. Русский театр. От истоков до середины XVIII в. Москва, 1957. С. 116.

⁶ РГАДА. Ф. 159. Оп. 2. Ч. 1. Д. 1341. Л. 1.

⁷ В описі і назві документа неправильно вказано прізвище, ймовірно, помилка при укладанні.

⁸ Києво-Братський монастир був повністю зруйнований військами гетьмана П. Д. Дорошенка в 1665 р. Ймовірно, саме про цей період часу згадує Чижинський при розпитуванні в приказі.

⁹ РГАДА. Ф. 159. Оп. 2. Ч. 1. Д. 1341. Л. 1.

¹⁰ Барсов Е. В. Новые розыскания... С. 4–5.

¹¹ Там же. С. 4.

¹² Там же. С. 5.

людей; и был у того дела восемь месяцев; и комедию о Давыде з Галиафом изготавил [...]»¹³. Історик літератури на підставі рядка цитованого документа «делал комедию» робить висновок, що ця комедія й інші були написані безпосередньо Чижинським¹⁴.

Текст п'єси, на жаль, не зберігся, але дійшов технологічний опис до спектаклю за січень 1676 р.¹⁵ С. К. Богоявленський, ймовірно, на підставі даної відомості, повідомляє, що постановкою комедії про Давида з Голіафом і навчанням акторів завідував Степан Чижинський¹⁶. Дослідники історії літератури розійшлися в думках кого ж слід вважати автором «Комедії про Давида з Голіафом» і «Комедії про Бахуса з Венус» – пастора Грегорі або Чижинського. Ще одне дискусійне питання – яку роль в театрі Олексія Михайловича виконував Чижинський. Чи був він автором п'єс і продовжувачем традицій Симеона Полоцького¹⁷, чи був запрошений А. С. Матвєєвим тільки як постановник, що мав певний досвід постановки шкільних п'єс в Академії, а також для навчання набраної трупі придворного театру¹⁸.

С. Чижинський мав родинні зв'язки і контакти також у Смоленському воєводстві. З Братського монастиря, в товаристві смоленської шляхти він спершу приїжджає до Смоленська, а через два роки до Москви зі смоленським шляхтичем Данилом Гуркою, чие прізвище у XVIII ст. значилося серед найвидатніших смоленських шляхтичів¹⁹. Д. Гурко належав до старовинного білоруського роду, який в середині XVII ст. розділився на дві гілки, одна з яких залишилася підданими польського короля, а інша присягнула російському царю. Представника даного роду були власниками чималих земельних угідь. Саме бажання зберегти їх було вирішальним фактором при виборі підданства. Досить багато сімей смоленської шляхти ділилися таким чином на «російську» і «польську» гілки, коли одні залишалися в Смоленську, а інші виїжджали до Речі Посполитої на старі родові маєтності, часом встигнувши присягнути російському царю²⁰. К. В. Харлампович вказує, що батьківщиною Чижинського був Смоленськ, звідки він переїхав до Польщі²¹. Однак дане припущення поки ніяк не підтверджується. У списках смоленської шляхти XVII ст. прізвища «Чижинський» не рахується²². Прізвище «Пагурських» також не вказане, але в складі смоленських полків служать представники прізвища «Погурських», при цьому зазначені імена «братів» Чижинського, не збігаються повністю з наявними в розписах²³. Зв'язки з

¹³ Барсов Е. В. Новые розыскания... С. 5.

¹⁴ Там же. С. 5.

¹⁵ Русская драматургия последней четверти XVII и начала XVIII в. Москва, 1972. С. 312.

¹⁶ Богоявленский С. К. Московский театр при царях Алексее и Петре. Москва, 1914. С. XIV.

¹⁷ Всеволодский-Гернгросс В. Русский театр... С. 116.

¹⁸ Русская драматургия последней четверти XVII и начала XVIII в. С. 20.

¹⁹ Богословский М. М. Смоленское шляхетство в XVIII веке. *Журнал министерства народного просвещения*. 1899. № 322. С. 27.

²⁰ Шпиленко Д. П. Материалы к родословию смоленского дворянства. Москва, 2006. С. 59.

²¹ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань., 1914. Т. 1. С. 397.

²² Смоленская шляхта: в 2 т. Москва, 2006. Т. 2: Списки шляхты, хранящиеся в Российском Государственном Архиве древних актов.

²³ Там же. С. 56, 75, 140, 181, 204, 210, 231.

смоленськими шляхетськими родами, що залишилися після взяття Смоленська 1654 р. військами царя Олексія Михайловича, і присягнули московському правителю, також могли вплинути на прийняття рішення Чижинського пристати на службу царю.

У незбереженій частині розпитувальних свідчень, опублікованій Е. Барсовим, Чижинський згадує, що «как-де комедии минули и он – Степан с того времени жил у Газскаго митрополита, по отпуске его с Москвы [...]»²⁴. С. І. Ніколаїв вказує, що Чижинський служив при Паїсії Лігариді перекладачем²⁵. Однак, якщо так і було, то досить недовго, через від'їзд митрополита до Києва в 1676 р. Разом з Лігаридом працював ще один шляхтич-перекладач Посольського приказу – Семен Лаврецький, який три роки писав і перекладав «книги ответные на богохульные статьи раскольника, б. попа Никиты Пустосвята»²⁶. Не можна виключати, що Чижинський був знайомий з Паїсієм раніше, в період свого учителювання в Києво-Могилянській академії. Слідом за В. О. Ейнгорном, К. В. Харлампович зазначив, що Лігарид був прихильником відкриття в Росії училищ для поширення освіти, при ньому в Москву приїжджають три вчителі латинських шкіл²⁷. Степан Чижинський володів латинською і польською мовами, мав викладацький досвід зазначених предметів, він міг бути й надалі залучений до викладання в училищі. Однак, митрополит виїхав назад до Києва, а невдовзі помер. Чижинський подав прохання про визначення в перекладачі латинської і польської мов у Посольський приказ, куди і був зарахований 1678 р.

Протягом усього XVII ст. Посольський приказ був літературним центром. У 1670–1680-і рр. перекладачі приказу перекладають ряд літературних творів (наприклад, Стахів Гадзаловський перекладає у 1685 р. «Гіпіку», Семен Лаврецький, Григорій Кульчицький, Іван Гуданський, Гаврило Дорофєєв, Іван Васютинський у 1677 р. – «Велике Зерцало», Степан Чижинський у 1691 р. «Выдание о добронравии» Яна Жабіци).

Посольський приказ у XVII ст. став найбільш «популярним» приказом, куди представники польських і литовських дворянських родів потрапляли на службу невійськового роду. Створення Посольського приказу було пов'язане з розширенням і ускладненням зовнішньополітичної діяльності Російської держави. Посольський приказ був одним з головних ланок в адміністративній системі Росії XVI–XVII ст., відігравав важливу роль у визначенні тактики і стратегії проведення зовнішньополітичного курсу Московської держави. Апарат Посольського приказу був найбільш кваліфікованим і одним з найчисленніших. В кінці XVI ст. в Посольському приказі було кілька думних дяків, десятки дяків з чітким розподілом обов'язків за напрямками зовнішньополітичної діяльності, а загальна їх кількість досягала кілька сотень людей і була найбільшою в приказовій системі.

У XVI–XVII ст. в апараті Посольського приказу діють професійні групи: піддядчі для ведення діловодства, перекладачі (письмовий переклад), тлумачі (усний переклад), золотописці (для оформлення дипломатичних грамот). Тлумачі і перекладачі залучалися до приказу для виконання тих чи інших конкретних робіт. В їх обов'язки

²⁴ Барсов Е. В. Новые розыскания... С. 4.

²⁵ Словарь книжников и книжности Древней Руси. Санкт-Петербург, 2004. Вып. 3 (XVII в.). Ч. 4. / отв. ред. Д. С. Лихачев. С. 181.

²⁶ Харлампович К. В. Малороссийское влияние... С. 430.

²⁷ Там же. С. 397.

входило технічне забезпечення безперебійної роботи даної установи: усний та письмовий переклади дипломатичної документації, супровід посольств.

Специфіка функціонування Посольського приказу, що полягала у веденні міжнародних зносин держави, проходження через приказ документації на іноземних мовах, спілкування службовців з іноземцями, вимагала наявності фахівців, які вільно володіють як мінімум двома мовами і здатні здійснювати переклад як усної, так і письмової мови²⁸. Аж до кінця XVII ст., перекладачами здебільшого були «иноземцы».

Після смерті царя Олексія Михайловича і закриття театру, Чижинський подав чолобитну про прийняття його перекладачем польської, латинської та білоруської мов у Посольський приказ (1677–1678 рр.)²⁹. Відразу ж після надходження на службу, Чижинському доручають перекласти з латинської мови «Селенографію» («Про місяці») Я. Гевеліуса, за що в квітні 1681 р. за його «челобитной» виплачують платня³⁰. За заведеною практикою, перший переклад розглядався як свого роду випробувальний. Робився він понад три роки³¹. Одночасно ним виконується і поточна приказова робота. Зарахований він був у штат з визначеною платнею у 20 рублів річних і по 2 алтини кормових на день³². За свою перекладацьку кар'єру Чижинський переклав ряд книг, включаючи «Польську хроніку» М. Стрийковського, «Двір цісаря турецького» Цезарія Батонія, «Книгу про всяких звірів» і, можливо, ряд інших³³. Переклад С. Чижинського книги І. Гевеліуса «Селенографія, або опис місяця», над яким той працював з 1678 по 1681 р., знаходився в особистій бібліотеці царя Федора Олексійовича і після смерті останнього потрапив у бібліотеку царевича Петра³⁴. Переклад з польської «Двору цісаря турецького» Шимона Старовольського зберігся в єдиному списку у зборах рукописів і стародруків Російської державної бібліотеки³⁵. Хроніка Матвія Стрийковського з 1668 по 1688 рр. перекладалася чотири рази. Анонімний переклад «Польської хроніки» (так званий перший повний переклад), виконаний в період з кінця 1672 – не пізніше 1676 рр.³⁶, відрізняється від інших більшою точністю і характерний для перекладацької школи Посольського приказу. Дослідники висловлюють припущення, що саме цей переклад був виконаний С. Чижинським³⁷. Найпопулярнішим перекладом Чижинського, С. І. Миколаїв вважає переклад 1691 р. збірки Яна Жабіце «Выдание о добронравии»,

²⁸ Беляков А. В. Служащие Посольского приказа 1645–1682 гг. Санкт-Петербург, 2017. С. 93.

²⁹ Лукичев М. П. Новые архивные документы о жизни и творчестве переводчика XVII века С. Ф. Чижинского. *Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.): сб. статей*. Москва, 1997. С. 42.

³⁰ РГАДА. Ф. 159. Оп. 2. Ч. 1. Д. 2097. Л. 247–248.

³¹ Лукичев М. П. Новые архивные документы... С. 44.

³² РГАДА. Ф. 159. Оп. 2. Ч. 1. Д. 1737. Л. 1.

³³ Словарь книжников и книжности Древней Руси. Санкт-Петербург, 1992. Вып. 3 (XVII в.). Ч. 1. / отв. ред. Д. С. Лихачев. С. 244–245.

³⁴ Лукичев М. П. Новые архивные документы... С. 44.

³⁵ Российская государственная библиотека. Отдел рукописей. Ф. 310: Собрание рукописных книг В. М. Ундольского. № 1034.

³⁶ Шустова Ю. Э. Упальский список русского перевода. Хроники Мачея Стрийковского. *Очерки феодальной России*. Москва; Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2008. Вып. 12 / ред. С. Н. Кистерев. С. 181–204.

³⁷ Лукичев М. П. Новые архивные документы... С. 45.

виконаний живою, розмовною мовою. Переклад зберігся в 14 списках³⁸. Переклади Чижинського є кращими зразками перекладацької школи Посольського приказу другої половини XVII ст. і свідчать не тільки про блискуче знання мов, з яких здійснювався переклад, а й про літературний талант перекладача.

Для початкового періоду його діяльності характерна інтенсивна перекладацька робота. Річний оклад був найбільш важливим, хоча і не завжди найбільшим джерелом прибутку перекладачів Посольського приказу. Саме величина окладу визначала місце перекладача в службовій ієрархії. Фахівці з західних мов отримували трохи більше, ніж зі східних. У 1695 р. Чижинському встановлюється поденний корм «по одинадцяти алтин по чотири денги», за вартістю оплати він як перекладач на третьому місці після Спафарія і Семена Лаврецького³⁹.

Варто відзначити прагнення перекладачів підтвердити своє дворянське походження, що виразилося в подачі їхніх родоводів до родовідної комісії (наприклад, Семен Лаврецький). Що стосується Степана Чижинського, то в грудні 1682 р. йому була надіслана наказна пам'ятка про запис його в чин московського дворянина зі збереженням окладу в Посольському приказі⁴⁰. Перекладами і приказовою діяльністю Чижинський займався в Посольському і Малоруському приказах, про що згадував в одній зі своїх чолобитних, за якою отримав додаткові помісні придачі⁴¹. М. П. Лукічев припустив, виходячи з тексту приказової статті 1682 р., що становище Чижинського зміцнилося в результаті орієнтації під час смуги на партію царівни Софії. Весь період смуги він перебував при дворі⁴².

У соціальному становищі перекладачів помітна певна двоїстість. У службовій ієрархії приказу вони перебували в підлеглому становищі відносно піддядих, хоча і очолювали часом посольства. У загальнодержавній і службовій ієрархії багато з них займали значно вище становище ніж піддяді. Участь в приказовій службі вважалася «порухою дворянської честі»⁴³. Ймовірно, що це, однак, не поширювалося на перекладачів і пояснюється дефіцитом фахівців, які володіють іноземними мовами.

В архіві Посольського приказу збереглося кілька чолобитних, за якими можна зрозуміти про відсутність у перекладача будь-яких засобів до існування крім платні і помісних дач в приказі. Ймовірно, сам він міг походити з небагатого шляхетського роду, так званої «околичной шляхты». У 1681 р. з Чижинського вимагає стягнути позичені гроші під'ючий Конюшенного приказу⁴⁴. Він безуспішно звертається з чолобитною про передачу йому маєтку померлого перекладача Дмитро Михайлова

³⁸ Николаев С. И. Произведения Яна Жабчица в русских переводах XVII в. *Труды отдела древнерусской литературы*. Ленинград, 1981. Т. 36. С. 174.

³⁹ Кудрявцев И. М. «Издательская» деятельность Посольского приказа (К истории русской рукописной книги во второй половине XVII в.). *Книга: исследования и материалы*. Москва, 1963. Сб. 8. С. 239.

⁴⁰ Словарь книжников и книжности Древней Руси. Санкт-Петербург, 2004. Вып. 3 (XVII в.). Ч. 4 / отв. ред. Д. С. Лихачев. С. 230.

⁴¹ РГАДА. Ф. 138. Оп. 2: 1682 г. Д. 20. Л. 423–425.

⁴² Лукічев М. П. Новые архивные документы... С. 46.

⁴³ Беляков А. В. Служащие Посольского приказа... С. 118.

⁴⁴ РГАДА. Ф. 159. Оп. 2. Ч. 1. Д. 2281. Л. 1.

замість видачі кормових грошей⁴⁵. У 1684 р. проводиться судна справа проти нього за чолобитною селянина Д. Пунково Юр'єва-Польського, який звинуватив перекладача в несплаті грошей за найм і побиття⁴⁶. Через рік в суд звертається його колега за наказом Христофоров про стягнення позикових грошей⁴⁷. У 1688 р. вдова іншого тлумача Турчанинов просить з'ясувати у Чижинського щодо невиплати їй грошей «по жилой работной записи»⁴⁸. У 1681 р. Чижинському збільшують платню за його чолобитною. Чолобитник стверджував: працюю «денно и ношно и на дому твои, великого государя, книги непрестанно перевозжу»⁴⁹.

Структура доходів перекладачів включала річний оклад, поденний корм, підйомні гроші на посольські й полкові посилки, разові дачі, натуральні дачі та земельні володіння. Один з останніх документів, в якому згадують Чижинського, відноситься до 1698 р., його чолобитна, в якій він просить видати на будівництво двору в рахунок платні грошей⁵⁰ (можливо, будинок міг згоріти, як це було у 1692 р. з іншим перекладачем – Семеном Лаврецким). Степан Чижинський, починаючи з 1683 р. отримував також дипломатичні призначення. Перше таке призначення – у складі посольства окольничого К. О. Хлопова в Стамбул. Однак через зміни у зовнішньополітичній ситуації, посольство було повернуто з Севська, не доїхавши до місця призначення. Надалі він неодноразово згадувався у дипломатичних документах: в 1684 р. брав участь у переговорах в Дорогобужі, у 1686 р. разом з боярином Б. П. Шереметєвим був направлений до Варшави та Відня, у 1695 г. – знову до Відня. Ймовірно, був у складі армії Б. П. Шереметєва проти турків⁵¹. Помер Чижинський в 1709 р.

Цікавим є подальший пошук документів, що містять інформацію про його внесок в створення театральних постановок, підтвердження авторства «Комедії про Давида з Голяфом» і «Комедії про Бахуса з Венус». Ранні роки життя С. Чижинського, до його участі у військових кампаніях у званні ротмістра в полку гетьмана Потоцького, на жаль, поки не досліджені. Пошуки документів, що відносяться до військової служби Чижинського в польській армії, можуть розширити коло знань про дану людину. Ймовірно, певна інформація про нього може бути знайдена в документах, що зберігаються в архівах українських і польських архівах. Зацікавлення викликає також його діяльність як вчителя у Києво-Могилянському колегіумі, а також, ймовірно, участь в постановках шкільного театру. Пошук і залучення нових документів про цьогоперекладача Посольського приказу і його життя до переселення в Російську державу, допоможе краще зрозуміти причини й мотивацію прийнятого ним рішення залишитися в Москві і вступити на службу російському цареві.

⁴⁵ РГАДА. Ф. 159. Оп. 2. Ч. 1. Д. 1868. Л. 1.

⁴⁶ РГАДА. Ф. 159. Оп. 2. Ч. 2. Д. 2892. Л. 1–3.

⁴⁷ РГАДА. Ф. 159. Оп. 2. Ч. 2. Д. 3125. Л. 1–2.

⁴⁸ РГАДА. Ф. 159. Оп. 2. Ч. 2. Д. 3718. Л. 1.

⁴⁹ Лукичев М. П. Новые архивные документы... С. 44.

⁵⁰ РГАДА. Ф. 138. Оп. 1: 1698 г. Д. 18. Л. 1–10.

⁵¹ Лукичев М. П. Новые архивные документы... С. 47.

REFERENCES

- Barsov, E. V. *Novye rozyskanja o pervom periode russkogo teatra* [in Russian].
- Belyakov, A. V. (2017). *Sluzhaschie Posolskogo prikaza 1645–1682 gg.*, Sankt-Peterburh [in Russian].
- Bogojavlenskij, A. I. (1914). *Moskovskij teatr pri tsariach Aleksee I Petre*, Moskva [in Russian].
- Bogoslovsky, M. M. (1899). *Smolenskoyt schlyachetstvo v XVIII viefkie*, *Zhurnal ministerstva narodnogo prosvyazheniya*, (322) [in Russian].
- Vsevolodsky-Gerngross, V. (1957). *Russkij teatr. Ot istokov do serediny XVIII viefka*, Moskva [in Russian].
- Kharlampovich, K. V. (1914). *Malorusskoye vliyanie na velikorusskuyu zerkovnyu zhiz'n*, Kazan [in Russian].
- Kudryavtsev, I. M. (1963). «Izdatel'skaya» dejatel'nost Posolskogo prikaza (K istorii russkoj rukopisnoj knigi vo vtoroj polovine XVII v.), *Kniga: issledovanija i materialy*, Moskva [in Russian].
- Lukichev, M. P. (1997). *Novye arkhivnye dokumenty o zhizni i tvorcestve perevodchika XVII viefka S. F. Chizinskogo*, *Issledovanija po istochnikovedeniju istorii Rossii (do 1917 g.)*, Moskva [in Russian].
- Nikolaev, S. I. (1981). *Proizvedeniya Yana Zhabchiza v russkikh perevodakh XVII viefka*, *Trudy otdela drevnerusskoj literatury*, Leningrad, (36) [in Russian].
- Oparina, T. A. (2007). *Inozemtsy v Rossii XVI–XVII vv.*, Moskva [in Russian].
- (1972). *Russkaja dramaturgija poslednej chetverti XVII i nachala XVIII v.*, Moskva [in Russian].
- (1992). *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnej Rusi*, Sankt-Peterburg, (3 (XVII v.)), (1 / pod red. D. S. Likhacheva) [in Russian].
- (2004). *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnej Rusi*, Sankt-Peterburg, (3 (XVII v.)), (4 / pod red. D. S. Likhacheva) [in Russian].
- Sobolevskij, A. I. (1903). *Perevodnaya literature Moskovskoj Rusi XIV–XVII viefkov*, Sankt-Peterburg [in Russian].
- (2006). *Smolenskaya schlyachta: v 2 t.*, Moskva, T. 2: *Spiski schlyachty, khranyaschiesya v Rossijskom Gosudarstvennom Arkhive drevnikh aktov* [in Russian].
- Shpilenko, D. P. (2006). *Materialy k rodosloviyu smolenskogo dvoryanstva*, Moskva [in Russian].

Yaroslava MARTYNOVA. West Russian nobleman S. Chizhinsky and his fate in the Russian state.

In the second half of the XVI–XVII centuries, the Russian authorities supported migration to the state. The government willingly attracted foreign specialists to the Russian service. Natives of the Polish-Lithuanian Commonwealth were one of the most significant groups of «foreigners» in the Russian state. In the course of numerous Russian-Polish wars in the 17th century, a number of former prisoners of war, representatives of the gentry' class, passed into the service of the Russian Tsar. Immigrants poured into the ranks of the service nobility. Many of them made up for the lack of qualified civilian and military personnel. The West Russian nobleman S. Chizhinsky stood at the origins of the Russian court theater and participated in cultural construction in his new homeland. The article uses a preserved excerpt of his questioning

speech, compares data from this document with previously published by E. Barsov biographical data from the «manuscript», given without specifying the source of its origin. Other researchers did not cite this questioning speech; biographical data were mainly cited with reference to the E. Barsov's article about the court theater of Tsar Alexei Mikhailovich.

Keywords: the Polish-Lithuanian Commonwealth, Rus voivodeship, gentry, the Russian state, theater, Ambassadorial Prikaz, translator.

Олександр СЕДЛЯР

*кандидат історичних наук,
вчений секретар Наукової бібліотеки
Львівського національного університету
імені Івана Франка*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3787-9744>
e-mail: ol.sedlyar@gmail.com*

ІДЕЯ ПРОСВІТИ НАРОДУ СЕРЕД ГАЛИЦЬКОЇ РУСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

Однією з найпопулярніших тем у громадському житті галицьких русинів (українців) та руській періодиці середини ХІХ ст. була просвіта народу. Представники інтелігенції регулярно обговорювали зміст цього поняття, формування просвітницької програми дій та шляхи її реалізації. У цілому розуміння ідеї просвіти народу серед руської інтелігенції сформувалося внаслідок публічного обговорення після 1848 р., у першій половині 1850-х рр. Просвіту народу русини розуміли передовсім як поєднання навчання (як правило, рідною мовою) та виховання (малося на увазі, насамперед, релігійне християнське виховання). Просвітницька діяльність мала бути тісно пов'язана з видавничою діяльністю, тому в цьому контексті першочергове значення припадало на розвиток літератури для народу руською мовою, а дискусія щодо літературної мови помітно вплинула на розуміння та реалізацію ідеї народної просвіти. Просвітницька література мала складатися із таких тематичних груп: 1) науково-популярні видання на природознавчу та господарську тематику; 2) науково-популярні видання на історичну тематику; 3) релігійно-повчальні видання та художня література повчального змісту; 4) навчальні видання. З огляду на велику популярність поняття «просвіта», до просвітницьких видань у середині ХІХ ст. зараховували й літературу для інтелігенції, яка стосувалася історії Русі та національної культури русинів. Загалом серед галицьких русинів у середині ХІХ ст. сформувався локальний варіант розуміння ідеї просвіти народу та просвітницької програми дій, на який значно вплинули низький рівень грамотності серед руського селянства і міщанства, велика роль Греко-католицької церкви, консерватизм русинів та обережне ставлення до запозичення досвіду просвітницької роботи та суспільного поступу із Заходу.

Ключові слова: просвіта народу, інтелігенція, суспільна активність, галицькі русини, Галичина.

Однією з найпопулярніших тем, які обговорювалися на сторінках галицької руської періодици з 1848 р., була просвіта народу. У публіцистичних статтях, на загальних зборах і в листуванні громадських організацій та окремих діячів регулярно траплялася теза, що русини (українці) в Австрії не зможуть належним чином налагодити своє

господарське, громадсько-політичне та національно-культурне життя без просвіти народу. Рівень їхньої освіти і, ширше, готовності успішно відповідати на виклики часу в різних сферах, визнавали недостатнім без дискусій та заперечень. У середині XIX ст. і згодом для русинів дуже великою була потреба в нових знаннях, не лише спеціалізованих і фахових, а й для розвитку особистості, громадянина та гідного представника свого народу. Аби забезпечити цю потребу, можливостей держави і бізнесу було, на думку руської інтелігенції, недостатньо, потребували також зусиль Церкви і громадянського суспільства. З 1848 р. почали діяти громадські організації, основною метою яких була просвіта народу.

Як у середині XIX ст. галицькі русини розуміли просвіту народу? Попри позірну простоту цього поняття і його широке застосування у публічній сфері, одностайного та всіма прийнятого визначення не існувало. Не було певних «офіційних» роз'яснень, тому кожна зацікавлена дійова особа вклдала у поняття «просвіта народу» свій зміст. Очевидно, це було поєднання освіти різного рівня із моральним вихованням, елементами громадянської та національної свідомості. На розуміння русинами ідеї та змісту просвітницької діяльності середини XIX ст. впливали досвід попередніх поколінь аж до доби Просвітництва другої половини XVIII ст., інших, особливо слов'янських, народів імперії Габсбургів, а також, з огляду на провідну роль греко-католицького духовенства, уявлення та практики Церкви щодо поширення та закріплення серед народу нових знань та норм поведінки.

Метою цієї статті є розгляд та аналіз розуміння галицькою руською інтелігенцією ідеї просвіти народу від 1848 р. («Весни народів») до кінця 1850-х рр. Мова йтиме передовсім про інтелігенцію, бо неосвічені русини того часу мало задумувалися над просвітою як певним комплексом усвідомлених зусиль з боку інтелігенції щодо поширення нового знання серед них.

Джерельну базу статті склали передовсім публікації в австрійській руській періодиці 1848–1857 рр., а також матеріали загальних зборів просвітницького товариства «Галицько-руська матиця» (першого З'їзду руських вчених 1848 р.) та листування окремих представників руської інтелігенції. Історіографія теми практично відсутня, бо хоча поняття «просвіта»/«народна просвіта» у наукових дослідженнях зустрічається часто, однак розуміння його змісту руськими інтелігентами середини XIX ст. достатньо детально не вивчалось.

У публічний простір галицьких русинів та порядок денний їхніх громадських діячів поняття «просвіта народу» стрімко увірвалося під час революційних подій 1848 р. в Австрії. Поруч були «свобода» і «рівноправність». «Просвіта народу» дуже швидко стала актуальною¹, за якийсь час, ближче до середини 1848 р., це поняття стало все частіше зустрічатися в публічному інтелектуальному просторі. Ще пізніше почали окреслюватися тематичні напрямки, за якими русини обговорювали реалії та перспективи просвітницької діяльності.

Серед них визначимо такі: 1) значення просвіти (просвіти народу) для розвитку русинів як окремого народу в Галичині; 2) просвіта і зовнішній світ, досвід

¹ Уже в програмній «Відозві до руського народу», яку Головна Руська Рада видала 10 травня 1848 р., йшлося, що русини мають стати тим, чим повинні бути, а саме «честнымъ, просвѣщеннымъ, свободнымъ народомъ» (Одозва до руського народѣ. *Зоря Галицка*. 1848. 15 маа. С. 3).

просвітницької діяльності інших європейських народів, просвіта і суспільний прогрес, поширення нових ідей; 3) просвіта як ліквідація неграмотності, як початкова освіта селянських та міщанських дітей, діяльність шкіл, учителів, наявність навчальної літератури; 4) просвіта як поширення нових знань за посередництвом друкованого слова, публікація передовсім дешевої популярної літератури (пізніше – й періодичних видань), як правило, релігійно-повчального і науково-популярного характеру для читання в сільських громадах; 5) просвіта і Церква, просвіта як промоція морального, побожного способу життя, знання про християнську віру та обряд, боротьба із забобонами та шкідливими звичками; 6) просвіта «просвѣщенныхъ», тобто поширення нових знань, передовсім про історію, мову та культуру Русі, серед інтелігенції, яких інтелігенти не могли набути під час попереднього навчання; 7) мовний аспект просвітницької діяльності – який варіант руської мови, наближений більше до народнорозмовної чи давньої літературної, буде ефективним для виконання різних просвітницьких завдань; 8) просвіта народу як діяльність, де поєднуються зусилля інституцій (громадських організацій) та окремих осіб, просвіта як жертвна діяльність патріотів; 9) ставлення до ідеї просвіти/освіти руських селян у переказі інтелігентів.

Руські публіцисти з 1848 р. і далі постійно підкреслювали вагоме значення просвіти народу для національно-культурного, суспільно-політичного та економічного розвитку руського народу. Відтоді протягом багатьох десятиліть на шпальтах часописів та під час публічних заходів була присутньою теза, що без народної просвіти у русинів немає майбутнього, що успішними вони можуть стати тільки завдяки просвіті. Вона стала аксіомою, хоча розуміння змісту просвіти народу як програми дій та алгоритму її реалізації еволюціонували з часом.

У 1848 р. бачимо тісний зв'язок просвіти народу з ідеєю свободи. У революційних умовах, коли всі говорили в різних контекстах про свободу, просвіта її супроводжувала, була одночасно наслідком і гарантом подарованої революцією свободи. Так, заступник голови Головної Руської Ради М. Куземський, підводячи підсумки перших двох місяців роботи ради, наголосив, що тільки просвіта може врятувати русинів від неволі, яку вони терпіли ще зовсім нещодавно². На засіданні З'їзду руських вчених 7 (19) жовтня 1848 р. він продовжив: «підстава життя народного, життя вільного єсть просвѣщеніє, бо ино просвѣщеніє народы суть правдиве свободными»³.

Незабаром про поєднання свободи та просвіти стали говорити менше – на перший план вийшло дещо абстрактне щастя народу, що, як і свобода, було неможливе без просвіти. «Правдиве щастье народови нашомѣ тѣлько на подставѣ просвѣщена зацвисти може», – констатували ініціатори першого З'їзду руських вчених у відозві 1 вересня 1848 р.⁴ Дописувач до «Зорі Галицької» на початку 1850 р. вважав, що «безъ просвѣщеніа не може нашъ народъ прыйти до правдивого щаста», а справжнє щастя народу, в свою чергу, «состоить въ розѣмнѣмъ и праведнѣмъ оуживаню наданой

² Слово честного заступника предсѣдателя крылошана Михаила Кѣземского съ причины двомѣсячного дѣланія рады головної, загрѣвающее до дальшого ревного дѣланія. *Зора Галицка*. 1848. 1 серп. С. 51.

³ Историческій очеркъ основанія Галицко-рускои Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенія / сост. Я. Головацкимъ. Въ Львовѣ, 1850. С. XLI.

⁴ Запрошенє ученыхъ рускихъ на зѣздъ до Львова. *Зора Галицка*. 1848. 5 верес. С. 70.

свободы, на свободѣ дѣховѣй, на свободѣ одѣ всакихъ негодныхъ налогѣвъ»⁵. Подібно висловлювався і редактор віденського «Вісника» Ю. Вислобоцький⁶. Пізніше, у першій половині 1850-х рр., просвіту почали пов'язувати з менш абстрактними поняттями, як свобода чи щастя, – на перший план вийшли розвиток освіти, літератури, літературної мови, а згодом і матеріального добробуту галицьких русинів.

У 1849–1851 рр. було кілька спроб дати визначення поняттю «просвіта» або «народна просвіта». Пропоновані тлумачення можна об'єднати в дві групи. На межі 1849–1850 рр. у «Галичо-руському віснику» (який редагував Микола Устиянович – він, очевидно, був автором принаймні частини визначень просвіти) з'явилося кілька ідеалістичних та універсалістських формулювань. «*Народное просвѣщеніе* [...] єсть то найчестнѣйшее намѣреніе, до такого людство стремлѣти повинно. Єсть то крайнаа цѣль каждого оумного естества. По вса дни и по вса часы бѣде она верховною точкою всѣхъ стремленій народѣвъ, бо найвисшимъ заданьємъ каждого вѣка и каждой doby єсть и бѣде завсе *просвѣтъ*»⁷. Незабаром було сформульовано й мету народної просвіти: «абы всакомѣ чоловікѣ всѣ возможніи средства подани бѣли до розвою природныхъ силъ и дарованій его, абы мѣ подана бѣла всакаа возможность стати са благороднымъ и годнымъ членомъ великой человекской родины, которой отцемъ и владѣтелемъ: Богъ!»⁸ Просвіта, у розумінні редакції «Галичо-руського вісника» – це передовсім рух до досконалості⁹.

До другої групи увійшли визначення та пояснення тих коментаторів поняття «просвіта», які насамперед шукали її взаємозв'язки з вірою та освітою. З огляду на велику популярність шкільної тематики у середині ХІХ ст. просвіту могли спрощено ототожнювати з початковою освітою неграмотних. Статті в руській пресі того часу доводять, що були спроби глибше трактувати просвіту народу, розмістити її між вірою та освітою (знанням), духовним і тілесним. Народна просвіта мала займати друге місце в списку пріоритетів русинів, відразу після «святої віри»¹⁰. Золочівський дописувач до віденського «Вісника» стверджував, що будь-яка людина прагне духом до неба, а плоттю – до землі; необхідний зв'язок між цими протилежними прагненнями може забезпечити тільки просвіта¹¹.

Василь Ковальський наприкінці 1851 р. розмірковував над тим, чого русини потребують найбільше. На його думку – освіти та просвіти («основательного образования и просвѣщенія») ¹². Ці два поняття, дві сфери людської діяльності існують і разом, і окремо. Разом, бо забезпечують «таке розвитє тѣлесныхъ и дѣшевныхъ нашихъ

⁵ Г. О ревности въ просвѣщенію народнѣмъ. *Зоря Галицка*. 1850. 11 (23) лют. С. 96.

⁶ Василь Збор. Що сьмо повинни и що хочемо? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 16 (28) верес. С. 369–370.

⁷ Розговори. Зъ Стрыйского окрѣга. *Галичо-рускій вѣстникъ*. 1849. 3 (15) грѣд. С. 271.

⁸ О просвѣщенію народа. *Галичо-рускій вѣстникъ*. 1850. 5 (17) сѣч. С. 5.

⁹ Розговори. *Галичо-рускій вѣстникъ*. 1850. 26 сѣч. (7 лютна). С. 42.

¹⁰ О новѣмъ опредѣленію церковного братства. *Зоря Галицка*. 1851. 13 (25) сѣч. С. 54.

¹¹ И. Б... Отъ Золочева 8 Юліа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 10 (22) юліа. С. 319.

¹² В. К. Вѣдень въ грѣдню 1851. Наше состоянье и чего намъ потреба? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 29 новембр. (11 декабр.). С. 563.

силъ, абы каждый зъ насъ могль совершеннѣйшѣ вѣдомость всего того набывати, що емѣ може выгодне, спокойне и шастливое житѣе забезпечити и его оу свѣта въ чести и пошановкѣ оутримати»¹³, а окремо, бо мають і «розѣмъ воспитанниковъ просвѣтити и ихъ образованными зробити», і «оублагороднити ихъ *сердце*»¹⁴. Подібна думка була оприлюднена в «Зорі Галицькій» ще в 1849 р.: йшлося про «наѣкѣ и просвѣщенѣ», «воспытаніе оума» і «просвѣщеніе дѣши»¹⁵.

Таке бачення просвіти народу, очевидно, домінувало в середовищі галицької руської інтелігенції третьої чверті XIX ст. та залишилося популярним і пізніше. Наслідком цього було загальне розуміння просвіти як симбіозу *навчання* і *виховання*. Світська складова просвіти, нові знання про світ та поточне життя неодмінно мали доповнюватися/врівноважуватися наукою віри, релігійним вихованням. Не могло бути просвіти без Церкви і поза Церквою – обговорюватися міг хіба що рівень впливу духовенства на формування та реалізацію просвітницької програми. Ще одним важливим наслідком такого розуміння просвіти народу було відчуття довгої тривалості її як процесу, відсутність проміжних часових орієнтирів, адже моральне вдосконалення мало тривати постійно.

З огляду на часту присутність поняття «просвіта» у публічному дискурсі галицьких русинів протягом принаймні 5–6 років від «Весни народів» варто розглянути ідейно-теоретичні зв'язки тогочасної галицької просвіти народу з подібним досвідом інших людей у просторі та часі. Очевидно, що «просвіта» як ідея, як поняття була знайома галицьким русинам задовго до 1848 р. Проте, що цікаво, у руській пресі 40–50-х рр. XIX ст., у матеріалах загальних зборів «Галицько-руської матиці» та збереженому до наших днів листуванні провідних громадських діячів того часу практично відсутні згадки про більш-менш визначений конкретний «зовнішній» досвід, який можна використати. Очевидно, якісь теоретичні аспекти просвіти видавалися тогочасним освіченим русинам загально зрозумілими, такими, що не потребували покликів на першоджерело. Зрештою, відзначені вище спроби тлумачення поняття «просвіта» чи «народна просвіта» напевно не були цілком оригінальними в руських авторів, проте будь-які згадки про європейський інтелектуальний вплив відсутні.

У доступних нам джерелах (публіцистика та листування) зовсім немає згадок про досвід європейського Просвітництва (зокрема, в Австрії) другої половини XVIII ст. Про пізніші часи, ближче до середини XIX ст., є трохи рефлексій, однак вони мало пов'язані з формуванням певного визнаного суспільством переліку (очевидно, не кодифікованого) заходів просвітницького характеру. Навіть на досвід просвітницької діяльності слов'янських народів імперії Габсбургів покликів було зовсім небагато, радше це була констатація їхніх (передовсім чехів) здобутків без спроб порівняльного аналізу зі станом справ у галицьких русинів.

Що ж до західноєвропейського досвіду розвитку ідеї просвіти та суспільного поступу, то, мабуть, більшість русинів ставилися до нього без ентузіазму, стримано і навіть насторожено. Чимало навіть думали, що «Просвѣщеніе бѣльше зла, якъ добра на свѣтъ приносить». Чому? Бо «днешный вѣкъ величае са зъ просвѣщеніа своего,

¹³ В. К. Вѣдень въ грѣдню 1851. Наше состоянье и чего намъ потреба? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскоу державы*. 1851. 29 новембр. (11 декабр.). С. 563.

¹⁴ В. К. Вѣдень въ грѣдню 1851. III. Народный Домъ въ Львовѣ намѣряе отповѣсти нашей потребѣ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскоу державы*. 1851. 6 (18) декабр. С. 575.

¹⁵ *Зоря Галицка*. 1849. 6 (18) серп. С. 394.

а глань, іакъ безъ оустанкѹ множать са всакій злочиньства, оупадає вѣра, стѣднѣе побожность, поавлає са нечестъ, взмагає са вытворность, а зъ нею недостатки. И не дивъ; бо просвѣщеніє помнажає потреби, потреби спроваджають вытворность, вытворность веде до оубожества, оубожество до злочиньства. Просвѣщеніє выплоджѣе буйность, бѣйность родить недовѣріє и крайнѹю безбожность. Просвѣщеніє розбѣджає неѹдовольство насѣщными, неѹдовольство крамоли, матежи, нещаста для цѣлыхъ державъ, для цѣлого чоловічества»¹⁶. Прикладом є Франція – країна з давніми просвітницькими традиціями, але одночасно і з постійними бунтами, революціями, безбожністю та численними жертвами.

Найбільша кількість публікацій на просвітницьку тематику у руській періодиці упродовж десятиліття після 1848 р. стосувалася відкриття та функціонування початкових (народних) шкіл. Початкову освіту вважали основою, наріжним каменем просвіти народу. Інтелігенти, які писали на цю тему, зазвичай згадували про неосвіченість, темноту руського селянства, його непристосованість до нових, постреволюційних умов життя. Чи не найважливішою причиною такого становища вони вважали брак шкіл¹⁷; відповідно, аби виправити несприятливу ситуацію, слід школи створювати і розвивати. «Підвалиною спасенія тѣтейшого народа простого, изкорененія престѹпкѣвъ, то єсть впроваженія моральности, господарства, торговли, промыслѹ, гараздѹ внѣшного, народовости и житія конститѹційного єсть школа и то не ина по селахъ, іакъ “тривіальна”» – так писав на початку 1850-х рр. о. Яків Грабович із Ковалівки (Бучацький деканат)¹⁸.

Очевидно, що для більшості руських інтелігентів середини ХІХ ст. найлегшим і найпростішим варіантом було пов'язати просвіту народу із розвитком початкової освіти. Це було і логічно, адже неписьменний селянин мав помітно менше шансів набути нові знання, і доступно для греко-католицьких священників, які опікувалися початковою освітою своїх парафіян. У першій половині 1850-х рр. заснували чимало нових шкіл – про це радісно звітували кореспонденти руських часописів. Цей факт ніби підтверджував прагнення селян до просвіти і давав підстави до оптимізму. Періодично з'являлася спокуса спростити проблему, перекласти відповідальність за складний і тривалий процес народної просвіти на школи, які нібито все вирішать. З одного боку, русини 1850-х рр. мали небагато реальних здобутків на ниві просвіти народу і тому підкреслено раділи навіть першим окремим успіхам (наприклад, численному заснуванню нових шкіл у Тернопільському окрузі), з іншого боку, вони не усвідомлювали всієї складності та багатомірності просвіти як тривалого процесу і воліли «ховатися» за чи не найбільш очевидним його проявом – початковою шкільною освітою.

У публічному просторі неодноразово траплялися й стримані оцінки діяльності шкіл, базовані на вивченні реального досвіду. Головною проблемою було не так

¹⁶ Розговори. *Галичо-руській вѣстникъ*. 1850. 26 сѣч. (7 лютна). С. 41.

¹⁷ О потребѣ просвѣщенія для руского народа. *Зоря Галицка*. 1849. 1 (13) жовт. С. 490; О просвѣщенію народа... С. 5; Вас. 36. О народныхъ школахъ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской державы*. 1851. 19 (31) мая. С. 233; И. М. А. Зъ надъ Буга въ Белзской землѣ. Там само. 1852. 24 мая (5 юнія). С. 158; Л. Тр.[ещаковскій]. Потреба сельскихъ шкѣль. *Вѣстникъ*: часопись политическа, для Русиновъ Австрійской державы. 1853. 29 апр. (11 мая). С. 60; Львѣвъ, 10 (22) сѣч. Там само. 1856. 21 януара (2 февруара). С. 19.

¹⁸ Грабовичъ парохъ Ковалѣвки. Зъ Станиславовского. *Зоря Галицка*. 1851. 17 (29) сѣч. С. 70.

заснувати школу (хоча й це для багатьох сільських громад виявилось неможливим), як забезпечити регулярне відвідування учнями занять та належний рівень їхніх знань після закінчення навчання¹⁹. Селяни просто не розуміли важливості та необхідності шкільної освіти і не дбали про те, аби їхні діти відвідували школу. Іншими проблемами були низька кваліфікація та мотивація вчителів (через малу оплату праці), непристосованість шкільних приміщень, брак навчальної літератури та книг для читання вже грамотної молоді. Таким чином, руські початкові школи середини XIX ст., хоча й під контролем Греко-католицької церкви, не могли зробити того внеску у справу просвіти народу, якого від них очікувала інтелігенція.

Громадські діячі та публіцисти, які намагалися трохи глибше розглянути просвітницьку діяльність, не обмежувалися лише сподіваннями на чудодійний вплив шкіл на неосвічених русинів та їх визначальний внесок у виконання просвітницьких завдань. У рефлексіях таких руських інтелігентів поруч із школою завжди йшла література, «словесність». Як здійснюється просвіта? – питав кореспондент «Зорі Галицької» в 1849 р. І сам відповідав: «Через *обученіе* и через *словесность*»²⁰. Ще раніше, на першому З'їзді руських учених голова «Галицько-руської матиці» М. Куземський підкреслив: «Школи, а особливо такъ звані народні, самы еще народъ не просвѣтятъ; они ино устеляють дорогу до просвѣщенія народнаго, правдивое просвѣщеніе ино изданіемъ добрыхъ и ѳтповѣдныхъ книгъ въ народнѣмъ языкѣ, котрѣ бы народъ читавъ и ними ся обучавъ, розпространитися може»²¹.

Така думка була цілком логічною і, зрозуміло, не викликала заперечень. Очевидно, що початкові школи були для навчання грамоті дітей – інші вікові категорії русинів мали долучатися до просвіти інакше. Дописувач до «Галичо-руського вісника» на початку 1850 р. засобами для народної просвіти «старших» назвав «живое слово, прикладъ оучителей народа и письма почѣающіи»²². Повчальна література, на його думку, мала складатися з кількох тематичних груп: 1) про господарство; 2) книги, які ведуть «народъ нашъ къ жизни моральной»; 3) про історію, передовсім слов'янську; 4) видання природознавчого змісту²³. Приблизно так само бачили тематичні пріоритети популярної літератури для народу й інші галицькі русини. Окрім того з огляду на потреби шкіл періодично в пресі зустрічалися заклики подбати про навчальні видання руською мовою.

Деякі руські публіцисти нагадували співвітчизникам, що читання саме по собі (уміння читати) – це ще не просвіта, це тільки засіб для просвіти²⁴. Тому слід потурбуватися про відповідну лектуру для народу. Проте, найчастіше все обмежувалося роздумами в пресі. Було лише кілька більш-менш визначених пропозицій. Наприклад, підготувати «сборникъ для селанъ» «большого объѣмъ» з універсальним змістом, де були

¹⁹ Зъ Самбѣрскога окрѣга 8/20 маа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 31 мая (12 юнія). С. 251–252.

²⁰ В... К... Слово на часѣ. *Зоря Галицка*. 1849. 5 (17) листоп. С. 550.

²¹ Историческій очеркъ основанія... С. XLII.

²² О просвѣщенію народа... С. 5.

²³ Там само. С. 6.

²⁴ Т. Що намъ потреба? *Зоря Галицка*. 1852. 9 лют. С. 85; Л. Тр.[ещаковскій]. Потреба сельскихъ шкѣль... С. 60.

б «головнѣйшіи правила и найпотребнѣйшіи вѣдомости такъ що касаетса оублагоденіа чѣвствъ и нравовъ, тако зъ природы, механики, землеписѣ, исторіи, особливо отечественной, зрозумѣлого звѣздарства, господарства сельского, не исключая нравственно любопытнѣи повѣсти, красныи пѣсни и пр.»²⁵ Бачимо цікаву ідею своєрідної енциклопедії для селян для неодноразового перечитування – результат уявлень тогочасної інтелігенції, що не призвичаєні до регулярного читання селяни не приймуть низку чи певну серію просвітницьких видань, тому потрібно все необхідне умістити в одній книзі.

Лев Трещаківський, який у 1850-х рр. чи не найбільше виступав публічно на тему літератури для народу, пропонував звернути особливу увагу на природознавчу та господарську літературу (вперше детально та аргументовано заявив про це на 3^{ій} з'їзді руських вчених 1848 р.)²⁶, на хороші навчальні видання (зокрема, рекомендував перекладати їх із інших мов за відсутності своїх оригінальних пропозицій), створювати в парафіях невеликі бібліотеки (Volksbibliotheken)²⁷. Якщо важко спромогтися на книжкові видання, то слід використати потенціал періодики і поміщати в часописах повчально-просвітницькі статті для грамотної сільської молоді²⁸. Зауважимо, що Л. Трещаківський чи не першим звернув увагу на те, наскільки важко «высшіи правды и правила природніи непросвѣщеннымъ людамъ доступными оучинити»²⁹. Більшість руських інтелігентів того часу, які цікавилися просвітою народу, були схильні недооцінювати цю проблему і зводили доступність знання тільки до необхідності писати народною мовою. Однак, ця проблема, згадана в пресі Л. Трещаківським залишилася без належної уваги й не викликала відповідного обговорення.

Частину літератури, яку вважали просвітницькою, складали видання релігійно-повчального характеру. Руська інтелігенція і в середині XIX ст., і пізніше, вважала наявність таких публікацій серед пропонованої селянам та маломіщанам просвітницької лектури обов'язковою. У 1850-х рр. релігійне виховання та навчання в школі вважали тісно пов'язаними процесами, такими, що себе взаємно доповнюють. Більше того, було висловлено думку, що до 1848 р. існувало тільки «одно мѣстце нашего просвѣщенія и дѣховного изобразованія – церковь сватаа»³⁰. Трохи згодом один із дописувачів віденського «Вісника» запропонував поняття «релігійно нравственне народне просвѣщеніе», яке мали здійснювати тривіальні школи за безпосередньої участі священників³¹.

²⁵ Т. Що намъ потреба?... С. 85.

²⁶ Историческій очеркъ основанія... С. 12–16.

²⁷ Л. Тр.[ещаківскій]. Потреба сельскихъ шкѣлъ... С. 60. Трохи згодом подібні думки висловив редактор «Зорі Галицької» Северин Шехович: [Шехович С.]. Наша задача и Литература вразумительна для народа. *Зоря Галицкая*. 1854. 22 септ. (4 октоб.). С. 499; 29 септ. (11 октоб.). С. 513–514.

²⁸ Трещ. Отъ Львова. Мнѣніе о писмахъ нашихъ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1852. 9 (21) юлія. С. 211.

²⁹ Трещаківскій. Львовъ 20 вер. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 3 (15) жолт. С. 399.

³⁰ Михайло изъ Розвадова. Котрого славорусского нарѣчія подобаеть австрійскимъ русинамъ нынѣ употребляти? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 27 черв. (9 липця). С. 231.

³¹ К. Успѣхъ народного просвѣщенія въ окрузѣ Тернопольскѣмъ. *Вѣстникъ: часопись политическа, для Русиновъ Австрійскои державы*. 1853. 25 марта (6 апр.). С. 43; К. Зъ подѣ

Наприкінці 1851 р. Іван Головацький, полемізуючи як редактор «Вісника» з о. Теофаном Глинським щодо перспектив розвитку літературної мови галицьких русинів, звернув увагу на важливість релігійної складової просвіти народу. Очевидно, він шукав аргументи на користь широкого залучення церковнослов'янської (а опосередковано – і російської) мови до формування нової руської літературної мови, проте увага до релігійної просвіти була притаманна тоді не лише І. Головацькому. Отже, на думку редактора «Вісника» є менш доступна для простолюду світська просвіта («мірское просвѣщеніє») і більш доступна та необхідна «моральна» просвіта («просвѣщеніє моральное, нравственное, релігійное, которого правила содержатся въ божественной нашей вѣрѣ и въ книгахъ святаго писанія»)³². Очевидно, «моральна» просвіта має більшу цінність. Для її реалізації «церква» і «школа» мають сполучитися в цілість, яка «суть началомъ единственнымъ христіанскаго всенароднаго просвѣщенія», а кожен священник при цьому є «просвѣтитель народа по званію и должности»³³.

Подібні погляди на просвіту народу, коли морально-релігійне виховання парафіян має виразно переважати над промоцією і поширенням нового «світського» знання, були досить поширені серед греко-католицького духовенства³⁴. Священники, очевидно, не могли відмовитися від своєї ролі наставників народу і найчастіше розуміли просвіту саме як «науку», яку душпастир має виголошувати своїм духовним дітям. Це виглядало природно і звично. У пресі траплялися твердження, що, хоча й світська просвіта для простолюду бажана, проте не так необхідна, як релігійна, духовна просвіта³⁵. Таку позицію, на нашу думку, визначили три основні моменти: по-перше, цілком зрозуміле для духовенства переконання, що духовне має домінувати над матеріальним; по-друге, значні труднощі або й неможливість в умовах того часу організувати і забезпечити якісну та ефективну «світську» просвіту; по-третє, певний страх (часто несвідомий) священників перед майбутніми «просвіченими» парафіянами, страх, що зміниться формат стосунків між ними і душпастирем.

У контексті книговидання такі переконання більшості греко-католицького духовенства означали, мабуть, підтримку позиції, що значну (якщо не переважну) частку просвітницької літератури мають складати релігійно-повчальні видання. Зокрема, дописувач до «Зорі Галицької» в середині 1850-х рр., згадуючи за лектуру для випускників народних шкіл, зауважив: «Розумѣется, що релігійныи и нравственны сочиненія будь стихами, будь прозою былибы въ томъ взглядѣ найполезнѣйшими. Особенно же уробленныи въ той цѣли чтенія изъ письма св. и св. дѣяній въ духу обряда нашего стали бысь неоцѣненною духовною пищею. Изъ мірскихъ же твореній, имѣющихъ нравственность, честность и достоинство человѣческое на цѣли, сборникъ превосходныхъ

Тернополя. Оупсѣхъ въ многоважной отрасли пастырского званія на подолу въ Галичинѣ. Там само. 30 мая (11 юнія). С. 76.

³² О. Г. Гадки о образованіи и розвиваніи писменного русского языка. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской державы*. 1851. 1 (13) декабрь. С. 566–567.

³³ Там само. 8 (20) декабрь. С. 580.

³⁴ У цьому контексті згадаємо, що на печатці просвітницького товариства «Галицько-руська матиця» було, за статутом товариства, «изображеніє Святого Духа яко просвѣтителя человѣческаго розуму и сердца» (Историческій очеркъ основанія... С. XIV).

³⁵ Н. Допись къ дописывателю изъ подѣ Галиційского неба. *Отечественный сборникъ*. 1857. Чис. 43. С. 340.

въ той мѣрѣ басней “Луки зъ Ракова” и прибавленіе къ нимъ где якихъ повѣстокъ общественныхъ, удовлетворилъ бы тому чѣмъ разъ чувствительнѣйшему требованію»³⁶. Як бачимо, навіть серед «світської» літератури мали переважати повчальні художні твори – такий погляд на специфіку художньої літератури для простолюду домінував серед руської інтелігенції ще кілька десятиліть після публікації цитованого допису.

Окрім повчальної та іншої літератури для простолюду у пов'язаних із просвітницькою діяльністю видавничих планах галицьких русинів помітне місце займали наукові або науково-популярні видання. Вони призначалися насамперед для інтелігенції, однак популярність в середині ХІХ ст. просвітницької риторики уможливила включення таких публікацій до числа причетних до просвіти народу³⁷.

Передовсім просвітницька література для інтелігенції стосувалася історії Русі. Важливість знання історії для розвитку людської особистості періодично підкреслювали окремі автори у пресі. Зокрема, один із них пояснював, що справжня просвіта – це поєднання освіти та самосвідомості. Людина може отримати хорошу освіту, але без свідомості не знатиме себе, не усвідомлюватиме ким вона є. Самосвідомість – це знання себе, свого минулого. Ніщо так не робить людину кращою, благороднішою, більш просвітленою, як рефлексії про своє минуле, свої дії, успіхи та помилки. Для народу таку ж функцію виконує його історія. Тому потреба знання вітчизняної історії дуже велика: «Нашое воспитаніе и основывается на совершенномъ познаніи отечественной исторіи; безъ ней убо есть оно якъ воспитаніе Христіанское безъ познанія Священнаго писанія»³⁸. З огляду на вагоме значення історії вивчати її повинні всі верстви населення.

Згодом основними аргументами на користь необхідності поширення наукових (чи подібних на такі) публікацій на історичну тематику серед освічених русинів стануть не розвиток особистості, а зміцнення руського патріотизму, національної гордості, усвідомлення себе частиною давнього і славного народу. Поняття «просвіта» в цьому контексті майже вийшло з ужитку, але закладене в першій половині 1850-х рр. розуміння приналежності наукової історичної літератури до широкого спектру просвітницьких видань залишилось актуальним для руської інтелігенції ще тривалий час.

Двома іншими сюжетами в обговоренні (щоправда, малоактивному) ідеї просвіти «просвѣщенныхъ» у 1850-х рр. були: становлення нової руської художньої літератури і загалом національно-культурного життя русинів³⁹, а також проблема «хахлачення» руських інтелігентів (передовсім священників) на провінції, під час відносно замкнутого життя на селі («наши и очившиса въ вышшихъ школахъ, пришедши на село, а не выдачи potreby наѣковости, тѣюже запропащаютъ и сновъ невѣжествомъ сельскимъ

³⁶ О. Г... Допись изъ Тернопольского. *Зоря Галицка*. 1856. 22 черв. С. 208.

³⁷ На першому З'їзді руських вчених голова «Галицько-руської матиці» М. Куземський заявив, що метою товариства є «отрожденіе (умысловое) отечества и просвѣщеніе руско-галицкого народа» (Историческій очеркъ основанія... С. XLIII). Тобто просвіта народу нерозривно поєднувалася із розвитком знання (очевидно, наукової гуманітарної) та національної свідомості, чим мали займатися тоді інтелігенти передовсім для інтелігентів.

³⁸ Наука исторіи пособіемъ воспитанія. *Зоря Галицкая*. 1854. 8 (20) септ. С. 466–467.

³⁹ Сев. Гавр. Ше.[ховичъ] Вечерниці народни. *Зоря Галицка*. 1851. 23 черв. (5 липця). С. 427–428; Н. К. Уваги надъ статію о вечерницахъ народныхъ. *Там само*. 28 листоп. (10 груд.). С. 819–820; 1 (13) груд. С. 826–828.

поростають»)⁴⁰. Так само, як і у випадку з історією Русі, популярність поняття «просвіта» дозволяла в середині XIX ст. прив'язувати до нього розвиток літератури чи становлення публічного національно-культурного життя галицьких русинів.

Просвіта народу неможлива без підготовки, публікації та розповсюдження відповідної літератури. Для галицьких русинів не тільки середини XIX ст., а й наступних десятиліть одним із найважливіших питань у контексті такого книговидання було питання мови публікацій. Воно певний час (протягом 1850–1860-х рр., значним чином і пізніше) домінувало в дискусіях щодо того, якими мають бути просвітницькі видання для народу. Навіть їх тематика і зміст дуже часто відходили на другий план – головним було, що текст написано «правильним» варіантом літературної мови і так само «правильним» правописом. Цим галицькі русини відрізнялися від інших народів (за деякими винятками) Центрально-Східної Європи, які не мали подібної проблеми або принаймні вона не була такою гострою. Не заглиблюючись тут у перебіг мовно-правописних дискусій серед австрійських русинів, зазначимо, що проблема літературної мови та правопису однозначно уповільнила та ускладнила реалізацію їхньої просвітницької програми.

Здавалося б, що цілком логічним і природним було б видавати літературу для просвіти народу народною мовою. Під час гучної дискусії в руській пресі першої половини 1850-х рр. щодо перспектив розвитку літературної мови цю тезу доводили або з нею погоджувалися із застереженнями чи не всі дискусанти⁴¹. Всередині руської спільноти питання здавалося вирішеним, адже необхідність звертатися до народу його ж власною мовою ніхто з русинів не заперечував. Однак невирішеними були інші питання: що вважати народною мовою? Яким чином вона має розвиватися, вдосконалюватися? Як погодити мову видань для простолюду та інтелігенції?

Більшість представників руської інтелігенції середини XIX ст. спілкувалися в своєму середовищі, а тим більше читали та писали не руською мовою, тому для них книговидання та активна громадська діяльність руською мовою у 1848 р. та в наступних роках були новим та незвичним явищем. Потрібен був певний час на адаптацію, особливо для потенційних авторів просвітницької літератури. Можливо, перші публічні заклики до підготовки видань руською мовою мали на меті підкреслити важливість цієї мови (ще безвідносно до вибору шляху її подальшого розвитку) і можливість писати нею якісні і потрібні всім русинам тексти. Більше того, деякі автори бачили в літературній мові певне мірило просвіти – чим краще розвинута мова, тим

⁴⁰ Львів 10 (22) лютого. *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*. 1856. 18 фебруара (1 марта). С. 51.

⁴¹ Лозинській І. Уваги над правописом руским. *Пчела*. 1849. 26 серп. С. 262–263, 266; Ю. Л. Вербица дна 1 марта. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 5 (17)–14 (26) апр. С. 162–175; О розвитку нашого языка. Там само. 26 апр. (8 мая). С. 194–195; Ю. Г. Гадки о образованіи и розвиваніи писменного русского языка. *Там само*. 29 новембр. (11 декабр.) – 22 декабр. (3 януарія 1852 г.). С. 562–599; М. М.[алиновскій] Могуть ли Галицкіи Русины имѣти свою словесность? *Зоря Галицка*. 1852. 1 марта. С. 133–135; Лозинській І. Зъ Яворова. *Вѣстникъ: часопись политическа, для Русиновъ Австрійскои державы*. 1853. 26 авг. (7 септ.). С. 124; 29 авг. (10 септ.). С. 123–124; Слово къ нашимъ почт. читателямъ. *Зоря Галицкая*. 1853. 4 (16) нояб. С. 429.

освіченішим є її носій – народ, і навпаки, у освіченого народу і мова «образована»⁴². «Просвѣщеніе и словесность народа стоитъ въ ровной сорозмѣрности съ любовою и плеканьемъ природного языка; природный языкъ есть средствомъ до поднесенья и мѣриломъ народного просвѣщенія» – так йшлося у одній із перших програмних статей новоствореного віденського «Вісника»⁴³.

Отож, на початку 1850-х рр. просвіта народу як ідея та як певна уявна програма дій була важливим аргументом у дискусії на мовну тематику. Аби просвіта була ефективною, вона мала здійснюватись за допомогою максимально зрозумілих народові текстів і прикладів для наслідування. Зрозумілих насамперед з огляду на їхню мову. У такому разі ключовим стало питання: яку руську мову (які її варіанти) можна вважати зрозумілою народові? Очевидно, це мала би бути «вдосконалена», передовсім завдяки численним запозиченням, граматично уніфікована розмовна мова галицьких русинів. Але знову ж таки, де межа «вдосконалень», за якою «вироблена» літературна мова втрачає свою зрозумілість і ефективність для простолюдю? На це питання точно ніхто не міг відповісти, адже лише через певний час, на основі практичного досвіду можна було робити висновки.

На середину 1850-х рр., коли затихли публічні дискусії на мовну тематику, переважна більшість активних руських інтелігентів (ледве чи не всі) мовчки погодилася на компромісний варіант літературної мови (не тільки для просвітницьких видань). Така мова мала бути достатньо зрозумілою для всіх русинів і включати як народнорозмовну основу, так і лексичні та граматичні запозичення з давньої літературної мови, а опосередковано з церковнослов'янської чи/та російської мов. З огляду на те, що існував ще більше наблизений до російської варіант мови для наукових публікацій і загалом текстів для «просвѣщенныхъ» людей, а також ту обставину, що інтелігенти не вивчали літературну руську мову в школах до 1848 р., а пізніше не існувало певного мовного стандарту і кожен писав, як знав і міг, то ще тривалий час після 1848 р. існувала значна мовна поліваріантність, у т.ч. і у виданнях, які мали просвітницьку мету й характер. На цей момент неодноразово публічно звертали увагу окремі діячі, як правило, з негативними конотаціями, закликали визначитися з єдиним варіантом літературної мови, проте більшість руської інтелігенції принаймні у 50–70-х рр. ХІХ ст. прийняла тезу, що для розвитку літератури нехай всі бажаючі пишуть, як вважають за потрібне, а остаточною відповідь на те, якою бути руській мові в Галичині, дасть час.

Наступний момент у контексті реалізації ідеї просвіти народу – це залучення індивідуальних та колективних зусиль руської інтелігенції. Русини, так само як інші народи імперії Габсбургів, розглядали свою просвітницьку діяльність як громадянський та національний обов'язок. Відповідно важливим був пошук мотивації для людей і для певних індивідуальних дій (написання та розповсюдження просвітницької літератури, організація різних заходів, відповідні розмови з селянами і міщанами тощо), і для об'єднання їх у громадські організації, які мали займатися просвітою народу.

⁴² [Глинський Т.] Мова яко средство просвѣченья оуважана. *Галичо-рускій вѣстникъ*. 1849. 29 грѣд. (10 сѣч. 1850 р.). С. 313; Євстафій зь Илника. *Справы народніи. Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскоу державы*. 1850. 4 (16) мая. С. 143; М. М.[алиновскій] Могуть ли Галицкіи Русины... С. 134.

⁴³ Отечественный языкъ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскоу державы*. 1850. 14 (26) лют. С. 14.

У 1848 р. і відразу потому, коли ще популярною була революційна риторика, просвіту народу трактували як обов'язок громадян конституційної держави («просвѣщеніе есть *первою* *должностію* кожного конституційного громадянина»)⁴⁴. Згодом акценти було зміщено на важкий стан руського селянства, зовсім непристосованого до нових умов життя після скасування панщини. «Вса таа нужда и тыи беззаконіа не зъ иного источника, акъ только зъ непросвѣщеніа выходать» – писав про проблеми селян о. Іван Наумович⁴⁵. Відповідно, просвіту стали розглядати переважно як християнський (враховуючи, що більшість діячів були священниками) та/або національний (розвиток русинів як народу був неможливий без розвитку, духовного, культурного і матеріального добробуту руського простолюду) обов'язок.

У 1848 р. було засноване просвітницьке товариство «Галицько-руська матиця», трохи згодом розпочалося будівництво у Львові Народного Дому, який також розглядали як осередок просвіти народу⁴⁶. Відповідно, участь у цих проєктах вважали проявом патріотизму, громадянської та національної активності. Очевидно, не завжди інтелігенти і як приватні особи, і як представники чи керівники громадських організацій демонстрували належну активність – тоді, зокрема, в пресі з'являлися мотиваційні заклики та заохочення до *ревності* у просвітницькій роботі («ревность и еще разъ ревность для народного блага – то единое средство, которое воздвигнути насъ можетъ на высшую просвѣщенія степень»)⁴⁷. Вони, зрозуміло, траплялися не лише в 1850-х рр., а й регулярно в наступні десятиліття. Суспільство загалом погоджувалося з тезою, що просвітницька діяльність важлива і необхідна⁴⁸, нею мають займатися по можливості всі інтелігенти, а найуспішніші з них заслуговують на народну подяку і пошану.

Нарешті, галицькі руські інтелігенти середини XIX ст. іноді писали й про ставлення до народної просвіти тих, на кого вона мала бути спрямована – самого народу. Майже завжди під «народом» у цьому контексті розуміли селян; про руських міщан писали набагато менше. Очевидно, що оцінки інтелігентів, які трапляються в газетних дописах чи приватних листах, є суб'єктивними та емоційними, з огляду хоча б на

⁴⁴ Отъ Дѣбцека д. 25 маа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 6 (18) черв. С. 194.

⁴⁵ Н.[аумовичъ] Городокъ 7 липна. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1852. 5 (17) юлія. С. 206.

⁴⁶ У відозві Головної Руської Ради від 8 лютого 1850 р. йшлося, що Народний Дім «яко середотчіе дѣха Галицко-рѣского и яко источникъ истинного просвѣщеніа народного въ нашимъ головномѣ мѣстѣ Львовѣ має са выставити» (Львовѣ 22 Лютого. *Зоря Галицка*. 1850. 25 лют. (9 марта). С. 117). Народний Дім на початку 1850-х років називали навіть «святинею будущаго просвѣщеніа» і «Храмомъ Просвѣщеніа» – просвіта в цьому випадку набувала майже сакрального значення (Львовѣ дна 5 августа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1852. 30 юлія (11 авг.). С. 234).

⁴⁷ И. Изъ Жолковскаго. III. *Зоря Галицкая*. 1854. 10 (22) февруар. С. 95. Далі автор цієї статті додав: «должно то тѣмъ больше священнымъ долгомъ нашимъ быти: принятисъ за дѣло съ увеличенною ревностію, запобѣгати о сколько возможно нужденному состоянію народа посредствомъ лучшаго просвѣщенія, въ которомъ единственное наше спасеніе» (там само).

⁴⁸ У завершальній промові на З'їзді руських вчених 26 жовтня 1848 р. голова «Галицько-руської матиці» М. Куземський наголосив, «що просвѣтити на рѣдѣ, а просвѣтити го просвѣщеніемъ истиннымъ есть предпріятіемъ найкрасшимъ и найбільшимъ, якимъ тилько человекъ заняться може» (Историческій очеркъ основанія... С. СХVI).

те, що їх автори самі намагалися, найчастіше не дуже успішно, займатися різними проявами просвітницької діяльності.

Отже, у 1850-х рр. руські інтелігенти (священники) пов'язували селян та просвіту найчастіше завдяки школам, шкільній освіті та, ширше, прагненню селян внести певні зміни у своє звичне життя завдяки новонабутих знанням. На межі 40–50-х рр. ХІХ ст. з огляду на створення численних початкових шкіл руські публіцисти були налаштовані дуже оптимістично і вважали, що селяни добре зрозуміли мету та завдання просвіти і рухаються правильним шляхом. «Чимь разь докладнѣйше пѣзнають нашїи селаны потребѣ просвѣщенїя и чимь разь старанѣйше зачинають дбати о ней» – писав автор «Галичо-руського вісника» у грудні 1849 р.⁴⁹ Наступного року Ю. Вислобоцький із підкресленим захопленням констатував: «Помноженіе просвѣщенїа межи сельскимъ навѣтъ людомъ вознеслоса въ послѣднихъ часахъ до такои неѣвѣримой степени, що теперъ знаходимо межи особами найнизшихъ сословіи таки понатїа, котри имъ недавныхъ часѣвъ цѣлкомъ далекими и незрозѣмѣлыми были»⁵⁰. Однак уже за кілька років стало зрозуміло, що для навіть декларативного оптимізму зовсім немає підстав.

«Много стоить трѣда пересвѣдчити нарѣдъ о пользѣ просвѣщенїа»⁵¹ – ці слова молодого священника І. Наумовича могли повторити сотні його колег і тоді, в 1853 р., і ще протягом багатьох десятиліть пізніше. У середині та другій половині 1850-х рр. у кореспонденціях та приватних листах домінують розчарування та нарікання на низький рівень просвіти селян, який ніяк не вдається покращити за короткий час. О. Йосиф Левицький зробив песимістичний висновок: «Недостатокъ потребного просвѣщенїа, при тѣмъ характеръ оупертости и недовѣрчивости въ всакой доброй порады не дозволають намъ навіть при найстараннѣйшихъ поученїахъ Дѣховенства и найлѣчшихъ оустановахъ Высокого правительства дождати са блаженного оуспѣха»⁵². І. Наумович, який ще в 1850-х рр. чимало міркував над просвітою простолюду, пов'язав існуючі труднощі з великою бідністю руських селян: «Школы въ нашихъ сторонахъ не оуспѣвають и не могѣть оуспѣвати. [...] Всакоє принѣжденїе и всакии средства къ пѣднесенїю просвѣщенїа оказалиса тѣтъ бесполезными быти. Несчастливое состоянїе народа, крайнѣйшаа нѣжда и оубожество есть стѣною неовалимою противъ просвѣщенїю»⁵³. Вирішення проблеми автор цього допису, а за ним й інші руські інтелігенти відкладали на майбутнє.

Серед греко-католицького духовенства середини ХІХ ст. було помітно також виразне побоювання, що «неконтрольована» просвіта народу може бути шкідливою, передовсім для священників. Адже «сѣ просвѣщенїемъ оупадаєтъ вѣра, а сѣ оупадкомъ вѣры *благобытіє священникѣвъ* и самого народа»⁵⁴. Як добробут священників корелював із нібито занепадом віри внаслідок поширення просвіти? Селяни в такому разі

⁴⁹ Розговоры. *Галичо-рускїй вѣстникъ*. 1849. 6 (18) грѣд. С. 275.

⁵⁰ Василь Збор. Що сьмо повинни и що хочемо?... С. 369.

⁵¹ І. Наумович катехитъ. Городокъ 6 Марта. *Вѣстникъ*: часопись политическа, для Русинѣвъ Австрїйской державы. 1853. 7 (19) марта. С. 36.

⁵² Іосифъ зъ Покѣтъа [Левицький Й.]. Допись изъ Покутъя. *Вѣстникъ*: часопись политическа для Русинѣвъ Австрїйской державы. 1857. 27 марта (8 цвѣт.). С. 91.

⁵³ І. Н.[аумовичъ] Допись отъ Перемышланъ. *Вѣстникъ*: часопись политическа для Русинѣвъ Австрїйской державы. 1857. 13 (25) лист. С. 343.

⁵⁴ Н. Допись къ дописывателю изъ подѣ Галицїйского неба... Ч. 42. С. 332.

ставали занадто самостійними, не слухали священника, виступали проти усталеного порядку, зокрема, і в грошових відносинах громади зі священником (платня за церковні треби чи виконані польові роботи тощо). Для принаймні частини духовенства це було загрозою. Правда, оцінка в такій ситуації «провини» просвіти залежала від особистого сприйняття кожного інтелігента ідеї та змісту просвіти народу, розуміння шляхів її реалізації. Були й такі, що те саме явище пояснювали браком просвіти: «У нашихъ хлѣборобѣвъ свобода от панщины, але и от просвѣщенія, а зъ малым просвѣщеніемъ вкрадаѣтся и пиха»⁵⁵.

Загалом і в 50-х рр. XIX ст., і пізніше руська інтелігенція мало публічно висловлювалася на цю тему. Вона негласно вважалася занадто делікатною. Священники не мали би відверто заявляти, що їм комфортніше мати справу з «традиційним» неосвіченим селянином, яким можна досить легко маніпулювати, зокрема, і заради матеріального добробуту духовенства. Втім, ця проблема існувала, інколи вона проявлялася у напівкоректному твердженні, що селяни мають насамперед працювати, а не вчитися («хто буде на полі працювати, якщо всі стануть вченими?»). Як бачимо, існував помітний розрив між декларованим бажанням забезпечити якнайбільшу просвіту народу і реальним побоюванням за наслідки цього процесу. Це означало, що сільське духовенство неоднаково та неоднозначно сприйняло реалізацію ідеї просвіти народу (при одночасній підтримці її в теорії), певний час не бачило практичної вигоди на низовому рівні, «для себе», а тому й залучилося до виконання просвітницької програми недостатньо активно.

Таким чином, ідея просвіти народу, уявлення та пропозиції щодо втілення її в життя займали вагоме місце в інтелектуальному дискурсі галицької руської інтелігенції з 1848 р. до середини 1850-х рр., приблизно до 1857 р. Далі була невелика перерва, а ближче до середини 1860-х рр. уже в дещо змінених умовах дискусії на цю тему продовжилися. На межі 40–50-х рр. XIX ст. «просвіта» / «народна просвіта» належала до актуальних, «модних» тем – це поняття використовували часто, причому у різних контекстах, хоча переважно пов'язували з початковою освітою, виданням літератури руською мовою та релігійно-моральним вихованням простолюду.

Ідея просвіти народу була запозичена галицькими русинами ззовні, проте, враховуючи відносну замкнутість та архаїчність руської спільноти в Галичині, вона в процесі обговорення та реалізації в специфічних умовах Східної Галичини середини XIX ст. набула характерних рис, акцентів та пріоритетів. Серед чинників, які найбільше вплинули на формування галицько-руського варіанту просвіти народу, виділимо наступні: велика частка неграмотних серед селянства і дрібноміщанства, актуальність розвитку мережі початкових шкіл; визначальна роль Церкви, греко-католицького духовенства у формуванні та реалізації просвітницької програми, що зумовило, зокрема, постійний інтерес до релігійно-повчальної літератури і спроби пов'язати просвітницьку діяльність із душпастирськими практиками; виразно менша роль світської інтелігенції, майже повна відсутність буржуазії та заможного міщанства у просвітницькій діяльності; консерватизм галицької руської спільноти, недовіра або, принаймні, значна обережність щодо поширення нових ідей, суспільних новацій, розвитку відносин в соціумі, обмежене і вибіркоче сприйняття західного досвіду; великий

⁵⁵ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 / видав Др К. Студинський. У Львові, 1905. С. 335 (лист [Й.] Острожинського до Я. Головацького, Ясенів, 3 березня 1857 р.).

вплив дискусій щодо розвитку руської/української літературної мови на підготовку просвітницької літератури, появу та функціонування просвітницьких громадських організацій; постійний брак коштів на видавничу діяльність, намагання мінімізувати можливі ризики та фінансові втрати.

Як наслідок, наприкінці 40-х та в першій половині 50-х рр. XIX ст. у галицьких русинів сформувалося частково на основі набутих знань (очевидно, з німецькомовних джерел) і досвіду з-перед 1848 р., переважно ж на основі постреволуційних реалій, а також сподівань та очікувань розуміння ідеї народної просвіти як важливого чинника розвитку руського (галицько-руського) народу. Її реалізація мала би відбуватися через ліквідацію неграмотності, розвиток літератури руською мовою і поширення нових знань, спрямованих на підвищення рівня суспільної моралі та ефективності господарської діяльності. Для інтелігенції в межах просвітницької програми мали бути підготовані публікації на історичну тематику. Проте швидкий розвиток подій після «Весни народів» застав руську інтелігенцію значним чином неготовою до змін. Було очевидно, що між розмірковуваннями в пресі на тему просвіти народу окремих кореспондентів і готовністю до практичних дій сотень чи тисяч руських інтелігентів у 1850-х рр. була велика відстань, яку можна було подолати тільки тривалими цілеспрямованими зусиллями.

REFERENCES

- (1851). Grabovych' parokh Kovalivky. Z Stanyslavovskoho, *Zoria Halytska*, 17 (29) sich., 70–71 [in Ukrainian].
- Н. (1850). O revnosti v prosvishcheniui narodnim, *Zoria Halytska*, 11 (23) liut., 95–96 [in Ukrainian].
- [Hlyns'kyi, T.]. (1849). Mova iako sredstvo pros'vichenia uvazhana, *Halycho-ruskii vistnyk*, 29 hrud. (10 sich. 1850 r.), 313–314 [in Russian].
- I. (1854). Iz Zholkovskoho. III, *Zoria Halytskaia*, 10 (22) fevr., 94–96 [in Ukrainian].
- I. B... (1851). Ot Zolocheva 8 Yuliia, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 10 (22) yuliia, 319–320 [in Ukrainian].
- I. M. A. (1852). Z nad Buha v Belzskoi zemli, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 24 maia (5 yuniiia), 158–159 [in Ukrainian].
- I. N.[aumovych]. (1857). Dopys' ot Peremyshlian, *Vistnyk: chasopys' politycheska dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 13 (25) lyst., 342–343 [in Ukrainian].
- I. Naumovych katekhyt. (1853). Horodok 6 Marta, *Vistnyk: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 7 (19) marta, 36 [in Ukrainian].
- Iosyf z Pokut'ia [Levyts'kyi Y.]. (1857). Dopys' iz Pokut'ia, *Vistnyk: chasopys' politycheska dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 27 marta (8 tsvit.), 91–92 [in Ukrainian].
- (1850). Istorycheskii ocherk osnovaniia Halitsko-ruskoi Matytsi i spravozdan'ie pervoho soboru uchenykh ruskikh i liubytelei narodnoho prosvishcheniia / sost. Ia. Holovatskym, V L'vovi [in Russian].
- K. (1853). Uspikh narodnoho prosvishcheniia v okruzi Ternopil'skim, *Vistnyk: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 25 marta (6 apr.), 43–44 [in Ukrainian].
- K. (1853). Z pid Ternopolia. Uspikh v mnohovazhnoi otrasli pastyrskoho zvaniia na podolii v Halychyni, *Vistnyk: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 30 maia (11 yuniiia), 76 [in Ukrainian].

(1905). Korespondentsiia Yakova Holovats'koho v litakh 1850–62 / vydav Dr K. Studyns'kyi, U L'vovi [in Ukrainian].

L. Tr.[eshchakovskii]. (1853). Potreba sel'skykh shkil, *Vistnyk*: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy, 29 apr. (11 maia), 60 [in Ukrainian].

(1856). L'viv 10 (22) liutoho, *Vistnyk*: chasopys' politycheska dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy, 18 febr. (1 marta), 50–51 [in Ukrainian].

(1850). L'viv 22 Liutoho, *Zoria Halytska*, 25 liut. (9 marta), 117–119 [in Ukrainian].

(1852). L'vov dnia 5 avhusta, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 30 yuliia (11 avh.), 234 [in Ukrainian].

(1856). L'vov, 10 (22) sichnia, *Vistnyk*: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy, 21 yanuara (2 febr.), 19 [in Ukrainian].

Lozyn'skii, I. (1853). Z Yavorova, *Vistnyk*: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy, 26 avhusta (7 sept.), 124; 29 avhusta (10 sept.), 123–124 [in Ukrainian].

Lozyn'skii, I. (1849). Uvahy nad pravopysom ruskym [in Ukrainian], *Pchola*, 26 serp., 262–270 [in].

M. M.[alynovskii]. (1852). Mohut li Halitskii Rusyny imity svoiu slovesnost'?, *Zoria Halytska*, 1 marta, 133–135 [in Russian].

Mykhailo iz Rozvadova. (1850). Kotroho slavorusskoho narichiiia podobaet avstriiskym rusynam nyny upotrebliaty?, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 27 cherv. (9 lyp.), 230–231 [in Ukrainian].

N. (1857). Dopys' k dopysyvatieliu iz pod Halytsiiskoho neba, *Otechestvennyi sbornyk*, (42), 331–334; (43), 340–341; (44), 351–352 [in Russian].

N.[aumovyeh]. (1852). Horodok 7 lypnia, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 5 (17) yuliia, 206 [in Ukrainian].

N. K. (1851). Uvahy nad statiiu o vechernytsiakh narodnykh, *Zoria Halytska*, 21 lyst. (3 hrud.), 802–804; 24 lyst. (6 hrud.), 812; 28 lyst. (10 hrud.), 819–820; 1 (13) hrud., 826–828 [in Ukrainian].

(1854). Nauka istorii posobiem vospytaniia, *Zoria Halytskaia*, 8 (20) sept., 465–467 [in Ukrainian].

(1851). O novim opredileniiu tserkovnoho bratstva, *Zoria Halytska*, 13 (25) sich., 53–55; 17 (29) sich., 66–68 [in Ukrainian].

(1849). O potrebi prosvishcheniia dlia ruskoho naroda, *Zoria Halytska*, 1 (13) zhovt., 490–491; 5 (17) zhovt., 493–495 [in Ukrainian].

(1850). O prosvishcheniiu naroda, *Halycho-ruskii vistnyk*, 5 (17) sich., 5–6 [in Ukrainian].

(1851). O rozvytii nashoho yazyka, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 26 apr. (8 maia), 194–195 [in Ukrainian].

O. H... (1856). Dopys' iz Ternopol'skoho, *Zoria Halytska*, 22 cherv., 208 [in Ukrainian].

(1850). Ot Dubetska d. 25 maia, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 6 (18) cherv., 194 [in Ukrainian].

(1850). Otechestvennyi yazyk, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 14 (26) liut. 14 [in Ukrainian].

(1849). Rozhovory, *Halycho-ruskii vistnyk*, 6 (18) hrud., 275–276 [in Ukrainian].

(1850). Rozhovory, *Halycho-ruskii vistnyk*, 26 sich. (7 liut.), 41–42 [in Ukrainian].

- (1849). Rozhovory. Z Stryiskoho okruha, *Halycho-ruskii vistnyk*, 3 (15) hrud., 271 [in Ukrainian].
- Sev. Havr. She.[khovych]. (1851). Vechernytsi narodni, *Zoria Halytska*, 20 cherv. (2 lyp.), 419–420; 23 cherv. (5 lyp.), 426–428 [in Ukrainian].
- [Shekhovych, S.]. (1854). Nasha zadacha i Literatura vrazumitel'na dlia naroda, *Zoria Halitskaia*, 22 sept. (4 oktob.), 497–499; 29 sept. (11 oktob.), 513–514 [in Ukrainian].
- (1848). Slovo chestnogo zastupnyka pretsidatel'ia kryloshana Mykhayila Kuzemskoho s prychny dvomisiachnogo diianiia rady holovnoi, zahrivaiushcheie do dal'shoho revnogo diianiia, *Zoria Halytska*, 1 serp., 50–51 [in Ukrainian].
- (1853). Slovo k nashym pocht. Chytateliam, *Zoria Halytskaia*, 4 (16) noiab., 429–430.
- T. (1852). Shcho nam potreba?, *Zoria Halytska*, 9 liut., 85–86 [in Ukrainian].
- T. H. (1851). Hadky o obrazovanii i rozvyvanii pysmennoho russkoho yazyka, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 1 (13) dekemb., 566–567 [in Ukrainian].
- T. H. (1851). Hadky o obrazovanii i rozvyvanii pysmennoho russkoho yazyka, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 29 novemb. (11 dekemb.) – 22 dekemb. (3 yanuar. 1852 h.), 562–599 [in Ukrainian].
- T. L. (1851). Verbytsia dnia 1 marta, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 5 (17) apr. – 14 (26) apr., 162–175 [in Ukrainian].
- Treshch. (1852). Ot L'vova. Mniie o pysmakh nashykh, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 9 (21) yuliia, 211 [in Ukrainian].
- Treshchakovskii. (1850). L'vov 20 ver., *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 3 (15) zholt., 398–399 [in Ukrainian].
- V. K. (1851). Viden' v hrudniu 1851. III. Narodnyi Dom v L'vovi namiriaie otpovisty nashoi potrebi, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 6 (18) dekembr., 575 [in Ukrainian].
- V. K. (1851). Viden' v hrudniu 1851. Nashe sostoian'ie i chego nam potreba?, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 29 novembr. (11 dekembr.), 563 [in Ukrainian].
- V... K... (1849). Slovo na chasi, *Zoria Halytska*, 5 (17) lyst., 549–551 [in Ukrainian].
- Vas. Zb. (1851). O narodnykh shkolakh, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 19 (31) maia, 233 [in Ukrainian].
- Vasyl' Zbor. (1850). Shcho s'mo povynni i shcho khochemo?, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 16 (28) ver., 369–370 [in Ukrainian].
- (1848). Vidozva do ruskoho narodu, *Zoria Halytska*, 15 maia, 1–4 [in Ukrainian].
- (1850). Yevstafii z Ilnyka. Spravy narodnii, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 4 (16) maia, 142–143 [in Ukrainian].
- (1851). Z Sambirskoho okruha 8/20 maia, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 31 maia (12 yuniia), 251–252 [in Ukrainian].
- (1848). Zaproshen'e uchenykh ruskykh na z'izd do L'vova, *Zoria Halytska*, 5 veres., 69–70 [in Ukrainian].

Oleksandr SEDLIAR. The idea of enlightening the people among the galician russian intelligentsia of the middle of the XIX century

One of the most popular topics in the public life of Galician Ruthenians (Ukrainians) and Ruthenian periodicals of the mid-nineteenth century. was the enlightenment of the people. Representatives of the intelligentsia regularly discussed the content of this concept, the formation

of an educational program and ways to implement it. In general, the understanding of the idea of enlightenment of the people among the Ruthenian intelligentsia was formed as a result of public discussion after 1848, in the first half of the 1850s. The enlightenment of the Ruthenian people was understood primarily as a combination of education (usually in the native language) and training (meaning primarily Christian religious training). Enlightening activities were to be closely connected with publishing, so in this context the development of literature for the people in Ruthenian was of paramount importance, and the discussion of literary language significantly influenced the understanding and implementation of the idea of enlightenment the people. Enlightening literature should consist of the following thematic groups: 1) popular science publications on natural sciences and agriculture; 2) popular science publications on historical topics; 3) religious and educational publications and fiction of didactic content; 4) educational publications. In view of the great popularity of the concept of «enlightenment», enlightening publications in the mid-nineteenth century also included literature for the intelligentsia, which concerned the history of Rus' and the national culture of the Ruthenians. In general, among the Galician Ruthenians in the middle of the XIX century a local version of the idea of enlightenment the people and the enlightening program of action was formed, which was significantly influenced by the low level of literacy among the Ruthenian peasantry, the great role of the Greek Catholic Church, Ruthenian conservatism and careful attitude to borrowing experience of enlightening work and social progress from the West.

Key words: enlightenment of the people, intelligentsia, social activity, Galician Ruthenians, Galicia.

Назар КІСЬ

*кандидат історичних наук
науковий співробітник відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4143-1862>
e-mail: danylovyeh@gmail.com*

«ХЛОПИ І ПОПИ» В ЧАС «МІСЬКОЇ» ПОЛІТИКИ. УЧАСТЬ СЕЛЯН-РУСИНІВ І ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ ЗАХОДАХ У ЛЬВОВІ КІНЦЯ ХІХ СТ.

Досліджено долучення українського селянства й духовенства до модерного політичного процесу кінця ХІХ ст. – у час, коли політика в Галичині переходить у масову фазу, відповідно, більш актуальною стає мобілізація прихильників якоїсь політичної групи чи партії, а також демонстрація масової підтримки. Коли йдеться про українські політичні проекти, таку масовість могли забезпечити руські селяни. Показано, як українці реагували на ці виклики, заохочуючи до політичної активності в м. Львові селян із провінції. Проілюстровано, як символічна й організаційна роль Греко-католицької церкви (ГКЦ), а також масова підтримка селян, ставали аргументами в політичному житті.

Продемонстровано конкретні приклади нової «міської» політики, якій притаманні масові маніфестації, збори, мітинги, зокрема у статті йдеться про Перше всенародне віче русинів у Львові 1880 р., Друге всенародне віче 1883 р., Загальне зібрання русинів міста Львова 1884 р., а також про два заходи, приурочені ювілею Берестейської унії – Католицьке віче у Львові та святкування 400-ліття унії в 1896 р.

Показано, як для проведення своїх національних маніфестацій використовували загальнодержавні ювілеї: перше «всенародне віче» 1880 р. проходило ще й як «національне свято свободи й рівності» на 100-річчя правління царя Йосифа II; друге 1883 р. – як вшанування річниці смерті імператора Фердинанда I, чийм підписом у 1848 р. була скасована панщина.

Висвітлено непрості стосунки популярних політиків та вищого духовенства: як ієрархи уникали певних заходів, як місце проведення урочистих богослужінь (в соборі Святого Юра чи в Успенській церкві) свідчило про їхні взаємини, як масові зібрання використовувалися політиками для тиску на ієрархів ГКЦ, зокрема, в питанні «єзуїтської реформи» василіанських монастирів. На прикладі ювілейних заходів 1896 р. проілюстровано, як греко-католицькі ієрархи змогли перехопити ініціативу в політичних активістів, як вони самі організували селян та залучили їх до своїх урочистостей. А також і те, як вони намагалися поєднати лояльність до місцевої та центральної влади, до Ватикану та до національного проекту.

Показано, як кожна подія знаходила відгук в тогочасній польській та українській пресі, які аргументи використовували політичні опоненти. Зокрема, стосовно таких нових явищ як масові маніфестації та участь в них селян, традиційно «неполітичної» верстви.

Ключові слова: масова політика, віче, маніфестація, Львів, селянство, духовенство.

Наприкінці XIX ст. політики в Галичині, наслідуючи політиків Австрії та Німеччини, почали проводити збори – так звані віча. Цьому сприяли ліберальні реформи в Австро-Угорщині та перехід політики у масову фазу, коли партії переставали бути «клубами», а перетворювались на багаточисельні структуровані організації. Львів, як столиця коронного краю з широкою автономією, став ареною боротьби польського та українського національних проєктів, а отже – місцем для маніфестацій, політичних акцій та партійної мобілізації.

У випадку русинів Галичини кінця XIX ст. слід враховувати величезне символічне та організаційне значення Греко-католицької церкви¹, як головної національної інституції. А також визначальну роль селянства, якщо мова йде про масовість. В умовах модерної «міської» політики, коли масові заходи відбувалися на площах і вулицях, в храмах чи національних інституціях, присутність великої кількості прихильників додавало ваги заходу та авторитету політикам. Зважаючи на національну структуру населення Львова, таку масовість могли забезпечити лише представники провінції.

В сучасній вітчизняній історіографії це питання неодноразово розглядалося кризь призму розвитку власне українського національного руху. Зокрема, Мар'ян Мудрий окреслив проблему переходу міста до масової політики, аналізуючи два загальнонаціональні львівські віча². Натомість історик Даніель Уновський показав ці процеси в контексті складних міжнаціональних стосунків, до того ж вплетених в загальноімперський політичний контекст³. Все ж головним джерелом інформації про ці події є тогочасна львівська періодика, як українська, так і польська.

Метою цієї статті є показати, як український національний рух Галичини входив у масову фазу, з одного боку взуруючись на західноєвропейські модерні практики, а з іншого – виходячи з тогочасних реалій, притаманних «нації хлопів і попів». Завданнями, відповідно, є аналіз конкретних прикладів, що ілюструють проблему.

29–30 листопада 1880 р. русофільська і народовецька течії організували перше «всенародне віче»⁴. Цього ж року, у вересні, Львів відвідав цісар Франц Йосиф. Під час цих відвідин польські консерватисти, які займалися організацією візиту, фактично проігнорували русинів. Жоден світський діяч не потрапив до організаційного комітету,

¹ Кісь Н. Пам'ять та ідентичність українських греко-католиків. Про джерела історичної політики УГКЦ / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. 184 с.; Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття: монографія. Жовква: «Місіонер», 2015. 324 с. + іл.

² Мудрий М. Українські народні віча у Львові 1880 і 1883 років (місто на шляху до масової політики). *Львів: місто – суспільство – культура*: зб. наук. пр. Львів, 1999. Т. 3. С. 333–347.

³ The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy / edited by Laurence Cole, Daniel L. Unowsky. New York, Oxford, Berghahn Books, 2009. P. 124–131.

⁴ Мудрий М. Українські народні віча у Львові... С. 333–347.

а ті, хто потрапили – митрополит Йосиф Сембратович та єпископ Іван Ступницький, виконували в ньому суто символічні функції.

Русофіли напередодні візиту наполягали на тому, що русини мають подати імператору перелік «польських зловживань». Натомість народовці не хотіли «псувати візит скаргами», а головне – боялися підтвердити сумніви в лояльності до Габсбургів та підозри в симпатіях до Росії. Позиція народовців тоді переважила, цісаря тепло вітали у Народному Домі, відповідно загальні збори русинів Галичини у листопаді мали стати якщо не поступкою, то кроком назустріч русофілам. Перше «всенародне віче» вирішили приурочити до 100-річчя правління імператора Йосифа II, яке розпочалося 29 листопада 1780 р., і трактувалося воно тоді як «національне свято свободи і рівності»⁵.

Інша цікава деталь полягала в тому, що того ж таки 29 листопада 1880 р. польські демократи вперше вирішили відсвяткувати у Львові річницю Листопадового повстання 1830 р. І якщо русини акцентували увагу на тому, що Йосиф II був «патроном Греко-католицької церкви і покровителем селян»⁶, символом звільнення та емансипації, то для поляків (як і для інших ненімецьких народів імперії) він асоціювався з політикою германізації та імперського централізму, а для австрійців і німців – з ліберальними реформами.

29 листопада 1880 р. в соборі Святого Юра у Львові, а також в греко-католицьких церквах краю, відбулися урочисті богослужіння. Наступного дня сотні русинів, переважно делегатів з сіл, зібралися на Святоюрській площі, а ввечері – в Народному Домі⁷. Оцінки кількості учасників різняться: віденська преса писала про 2500, львівська поліція – про 1400, місцеві польські газети – про менш ніж 300 осіб. За спогадами Олександра Барвінського, це було «перше всенародне віче у Львові з ціхою чисто народною»⁸. Тобто можна говорити про початок масової політики в українському національному проєкті.

Ця подія не пройшла непоміченою в польській пресі, як консервативній, так і ліберальній. Знову ж таки, мова йшла здебільшого про участь селян і роль духовенства. Писали про експлуатацію селян священниками «після ста років “свободи”»⁹; про те, що селяни не розуміють змісту резолюцій, за які голосують; про те, що кріпаків-русинів протиставляють панам-полякам, забуваючи про поляків-кріпаків. Зрештою, як мовилося в польській пресі, – не було створено єдиної організації, яка б відстоювала інтереси руських селян, а тому всі промови стали просто великою репетицією подальших розмов про утиски з боку місцевої влади¹⁰.

⁵ The Limits of Loyalty... P. 124–131.

⁶ Ibid.

⁷ Осередчук М. Львів – Відень у кінці XIX – початку XX століття: візити представників габсбурзької династії до Львова та їх відображення у пресі. *Архіви України*. 2013. № 4. С. 93–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_4_7; Барвінський В. Народне віче Русинів. Во Львові дня 18 (30) листопада 1880. *Дьло*. 1880. 26 листоп. (8 груд.). С. 1–2; Детальніше про візити Франца Йосифа до Львова, їхній перебіг та наслідки див. Кісь Н. Цісар прибуває! Візити Франца Йосифа до Львова. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/kaiser-visits/>

⁸ Барвінський О. Спомини з мого життя. Київ, 2010. 1120 с.

⁹ The Limits of Loyalty... P. 124–131.

¹⁰ Ibid.

Тут слід зауважити, що нинішнє значення поняття «віче» відрізняється від тодішнього. В кінці XIX ст. це був доволі ексклюзивний захід, який передбачав програму, доповіді, запрошених учасників та обговорення. Існувала система представництва, тобто це була своєрідна конференція. Тож не дивно, що політичні опоненти (зокрема, польські ліберали та консерватисти) різко критикували зокрема і намагання українців назвати свою маніфестацію терміном «віче».

Але, незважаючи на це, «перше всенародне віче» стало поворотним моментом в українській політиці Галичини. Завдяки ювілею Йосифа II нечисленна руська львівська інтелігенція провела у Львові масштабний захід. За допомогою преси рішення віча потрапили у читальні найвіддаленіших сіл, а це полегшило подальшу мобілізацію прихильників. А оскільки русини були єдиними слов'янами в Австрії, які відзначали цей ювілей, про них написала і центральна преса.

Друге «всенародне віче» у Львові, яке відбулося 29 червня 1883 р., теж включало селянський та церковний компоненти. Але якщо мобілізація селянства пройшла добре, то стосунки з церквою (і так непрості через перехід на православ'я парафії у селі Гнилички і суд над русофілами у 1882 р.) в результаті віча були ще більше зіпсовані¹¹. Митрополит Сильвестр Сембратович, не бажаючи погіршувати стосунків із владою, напередодні заходу виїхав зі Львова. І таким чином зміг не бути на вічі, не ігноруючи його відкрито.

Оскільки захід відбувався після поразки на сеймових виборах (з 142 мандатів русини змогли вибороти всього 9), а структурованої партії так і не було створено, віче вирішили трактувати як «громадське»¹². Тим більше, що в ньому брали участь і народовці, і русофіли. Не маючи адекватного представництва в Сеймі, українські політики заговорили про «роботу з низу»¹³. Відтак, організатори звернулися до «русинів усіх станів якнайчисленніше з'явитися» до Львова, щоб віче «мало більшу вагу в очах противників та уряду». Позаяк масовість могло забезпечити лише селянство, то газети рясніли оголошеннями на кшталт «Всі інтелігентні Русини столичного міста Лева вітають численних прибулих на віче міщан і селян з цілого краю»¹⁴.

Як і попереднього разу, захід приурочили до пам'ятних дат. Одна з них – 20-ті роковини смерті митрополита Григорія Яхимовича, очільника Головної Руської Ради, постаті, повага до якої єднала русофілів з народовцями. Друга дата – річниця смерті цесаря Фердинанда I, за чийм підписом у 1848 р. була скасована панщина.

Характерно, що цього разу собор Святого Юра і площа перед ним не були задіяні організаторами. Богослужіння відбулося в Успенській церкві¹⁵, а саме віче традиційно – в Народному Домі.

Під час самого заходу стало зрозуміло, чому церква дистанціювалася від цієї події. Передусім – через критику так званої Добромильської реформи василіанських

¹¹ Корб'як Д. Позиція Галицьких митрополитів Йосифа і Сильвестра (Сембратовичів) щодо реформування Василіанського Чину. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2014. Вип. 15. С. 43–57.

¹² Въ передодень Народного вѣча. *Дѣло*. 1883. Ч. 67. С. 1.

¹³ На вѣче! *Дѣло*. 1883. Ч. 66. С. 3.

¹⁴ Програма «Народного вѣча». *Дѣло*. 1883. Ч. 65. С. 1.

¹⁵ Поминальне богослуження въ честь бл. и незабутной памяти митр. Григорія Яхимовича. *Дѣло*. 1883. Ч. 65. С. 3.

монастирів¹⁶. Йдеться про комплекс заходів, спрямованих переважно на виховання нового покоління монахів-василіян, що тривали від 80-тих рр. XIX ст. до початку XX ст., та які впроваджували монахи єзуїти. Її підтримувала влада і митрополит, політики ж називали «наступом єзуїтів на Руську церкву». Коли русофіл Орест Авдиківський зачитував реферат на цю тему, присутні на вічі представники поліції втрутилися, вважаючи виступ провокативним і шкідливим.

Натомість із масовістю та репрезентативністю все вийшло чудово. Як писала преса, «Львів не пам'ятав в своїх мурах такого численного згромадження руських селян»¹⁷. Публіка тепло зустрічала імпровізовані виступи селян-делегатів, самі промови тривали з 10 ранку до 5 вечора, а що зала Народного Дому фізично не могла вмістити 6000 учасників, то публіка розташувалася на сходах, в коридорах та на подвір'ї. Організатори і не приховували, що суть заходу не зводиться до обговорень чи ухвал, а покликана показати потужність руху та мобілізаційні можливості руських політиків¹⁸.

Від 7 год. ранку до 23 год. вечора тривали фестини на Стрільниці: студентський хор виконав концерт пам'яті Маркіяна Шашкевича, декламували його вірші, військовий оркестр грав народні танцювальні мелодії. Загалом, як писало «Діло», «по цілому саду лунала дзвінка хороша руська мова наша»¹⁹. І саме місце проведення фестин – осередок Стрільницького товариства, відомого своїм польським патріотизмом, і залучення військового оркестру, дещо дисонують із усталеним стереотипом про систематичні переслідування руського національного руху з боку місцевої (фактично польської) адміністрації.

Але, як завжди в подібних випадках, лунала критика з боку польської преси. Масовість віча і присутність на ньому селян польські ліберали вважали ознакою слабкості. Те, що українська преса описувала як «народний здвиг», польська трактувала як «ciemna masa dżaków i furmanów, zbałamuconych moskalofilami księżami»²⁰. А отже і віча, як зборів делегатів з обговореннями проблем, не було. Зате була масова демонстрація²¹. Знову ж таки, селянам закидали нерозуміння суті обговорюваних питань²².

Питанню «Добромильської реформи» було присвячене і «загальне зібрання русинів міста Львова» 4 травня 1884 р. Воно було не таким масовим, як попередні заходи, але і тут не обійшлося без селян. Натомість «справжньої руської інтелігенції», тобто духовенства, на зборах не було. Наслідком цього стало ще більше погіршення стосунків із церквою та посилення підозр у симпатіях до православ'я²³.

На тлі цих подій, при вимушеному дистанціюванні Греко-католицької церкви від масового національного руху, а також на фоні критики «єзуїтської Добромильської реформи», українське суспільство підійшло до 300-річного ювілею Берестейської унії. При чому ця річниця, як виявилось, була цікавою не лише українцям.

¹⁶ Преосв. еп. Сильвестеръ. *Дѣло*. 1883. Ч. 67. С. 3.

¹⁷ Въ великой хвили. *Дѣло*. 1883. Ч. 68. С. 1.

¹⁸ Вчерашне народне вѣче. *Дѣло*. 1883. Ч. 68. С. 3.

¹⁹ Народне Вѣче Русиновъ. *Дѣло*. 1883. Ч. 69. С. 3.

²⁰ Wiece ruski. *Gazeta Narodowa*. 1883. Nr 146. S. 1.

²¹ Wiece ruski. *Gazeta Lwowska*. 1883. Nr 147. S. 3.

²² Wiece ruski. *Gazeta Narodowa*. 1883. Nr 147. S. 1.

²³ Wiece lwowskich Rusinów. *Gazeta Narodowa*. 1907. Nr 105. S. 2.

Так, з ініціативи католицького єпископату, у 1894 р. у Львові було проведено «Католицьке віче», приурочене до річниці Унії²⁴. Сам захід був відповіддю Католицької церкви на поширення соціалістичних ідей і спробою мобілізувати своїх прихильників, у 1893 р. аналогічне віче провели у Кракові²⁵. Тому ювілей Унії був не причиною, а скоріше приводом. Такі віча взагалі ставали популярними на той час у Західній Європі, і проходили під егідою Католицької церкви як відповідь на виклики соціалізму та робітничих рухів²⁶. При чому організатори запозичували в своїх опонентів соціалістів організаційні форми таких з'їздів, так як самі соціалісти переймали деякі прийоми з церковної обрядовості.

Тим не менше, участь митрополита кардинала Сильвестра Сембратовича та кількох діячів руського руху (Кирила Студинського, Олександра Барвінського та Анатолія Вахнянина²⁷), урочисті богослужіння в головних храмах міста, присутність крайового маршалка, президента міста Львова та багатьох аристократів робили подію, а тому і сам ювілей Унії, суспільно важливими²⁸. В цьому випадку уже українська преса виступила з критикою²⁹. Так, в «Ділі» йшлося про те, що віче виявилось зборами польських аристократів, які демонструють свою опіку над Греко-католицькою церквою³⁰. Це логічно продовжувало тему про «винародовлення» церкви через впровадження celibату та Добромильську реформу василіанських монастирів. Критикували і малу кількість селян³¹. І головне, критикуючи віче, руські політики не могли не усвідомлювати, що частина їхньої критики спрямовується безпосередньо на ієрархів ГКЦ³².

Після «Католицького віча» єпископат Греко-католицької церкви організував окреме святкування з нагоди річниці Унії³³. При цьому, завдяки залученню великої кількості селянства, вдалося провести масовий захід у Львові³⁴, на який не спромоглися політики. Зрештою, сам привід – Берестейська унія, не сприймався в політикумі однозначно. Русофільське товариство ім. Качковського взагалі проігнорувало подію, не була вона важливою і для радикалів.

Протягом кінця вересня – першої половини жовтня 1896 р. в соборі Святого Юра проводили урочисті відправи, а після них – походи до підміських парафій (на

²⁴ II Wiec katolicki. *Gazeta Lwowska*. 1896. № 152. S. 3.

²⁵ II Wiec katolicki. *Gazeta Lwowska*. 1896. № 156. S. 1–3.

²⁶ II Wiec katolicki. *Gazeta Lwowska*. 1896. № 155. S. 1–3.

²⁷ II Wiec katolicki. *Gazeta Lwowska*. 1896. № 157. S. 1–3.

²⁸ Wiec katolicki. *Gazeta Lwowska*. 1896. № 152. S. 4.

²⁹ В'їче католицьке у Львові. *Дьло*. 1896. Ч. 125. С. 3.

³⁰ В'їче католиковъ у Львові. *Дьло*. 1896. Ч. 142. С. 1–2; В'їче католиковъ у Львові. *Дьло*. 1896. Ч. 143. С. 1–2.

³¹ В'їче католиковъ у Львові. *Дьло*. 1896. Ч. 143. С. 1–2; Католицке в'їче у Львові. *Дьло*. 1896. Ч. 129. С. 1.

³² Церковни и народни справы руски. *Дьло*. 1896. Ч. 137. С. 1.

³³ Jubiliusz Unii brzeskiej. *Gazeta Lwowska*. 1896. Nr 235. S. 4–5.

³⁴ Jubiliusz Unii brzeskiej. *Gazeta Lwowska*. 1896. Nr 236. S. 3; Unia brzeska. *Gazeta Lwowska*. 1896. № 223. S. 3.

Личаків³⁵, Жовківське передмістя та Знесіння³⁶). А на свято Покрови за юліанським календарем, за участі численних селян, відбулося головне святкування на площі Святого Юра³⁷. Були присутні митрополити трьох обрядів, представники влади міста і краю, в митрополичих палатах провели два святкові прийоми. Вечері 14 жовтня 1896 р. собор Святого Юра та митрополичі палати були святково ілюміновані.

Звісно, інтерпретації події були різними в польській та українській пресі. Якщо урядова «Gazeta Lwowska» говорила про «свято, в якому взяли участь влада і всі стани обох католицьких народів», то народовецький часопис «Діло» – про національну українську маніфестацію, про національні костюми та про «здвиг народу, з величавістю, притаманною нашому обряду». Згадали і «демонстративне мовчання дзвонів костелів», коли повз них урочисто проходили греко-католики³⁸.

Цікаво, що після проведення «Католицького віча» серед українських діячів циркулювала ідея провести й собі аналогічний захід. Однак власне віче проводити не стали. Можливо, як ішлося в «Ділі», через страх «політики і крайніх елементів»³⁹. Справа в тому, що багато священників мали ліві політичні погляди, тому ніхто не міг гарантувати, що захід проти поширення соціалістичних ідей не перетвориться на його повну протилежність⁴⁰.

Галицькі українці, завдяки реформам в Австро-Угорщині, стали учасниками модерного політичного життя. Без структурованої партії, розділені на русофілів та народовців, без численних міщан та аристократії. Зате із впливовою церковною ієрархією та селянством, яке могло забезпечити масовість політичного руху.

Однак реалії кінця XIX ст. вимагали не лише масовості, а й присутності в столиці краю. Присутності, яка могла зробити маніфестацію «видимою» для влади, прихильників та політичних опонентів. Цю масовість для українського руху могли забезпечити лише селяни.

Українські політики, орієнтуючись на приклади партійної діяльності в Західній Європі, вирішили так само проводити збори, але в форматі «загальнонародних маніфестацій». Таким чином вирішувалося одразу дві проблеми: і відсутність структурованої партії, і мізерна кількість політично активних русинів у Львові. Останнє, крім того, означало чітку прив'язку українських масових заходів до конкретних будівель (як Народний Дім) та до греко-католицьких церков. А якщо і виходило за межі цих об'єктів, то переважно не на «вулицю», а в межах конкретної локації (наприклад, Стрільниці).

Схожі риси мали і заходи, організовані Греко-католицькою церквою. Вони проходили на території церков, на приміських парафіях, до участі в них залучалися селяни з провінції.

³⁵ Торжества ювілейни въ архикатедральной церквѣ св. Юрія. *Дѣло*. 1896. Ч. 220. С. 3.

³⁶ Торжества ювілейни въ архикатедральной церквѣ св. Юрія. *Дѣло*. 1896. Ч. 222. С. 3.

³⁷ Обходъ ювілейный 300-ои рочницѣ уніи при архикатедр. храмѣ св. Юра. *Дѣло*. 1896. Ч. 215. С. 2.

³⁸ Торжества ювілейни въ архикатедральной церквѣ св. Юрія. *Дѣло*. 1896. Ч. 222. С. 3.

³⁹ Въ справѣ нашего духовенства. *Дѣло*. 1896. Ч. 253. С. 2.

⁴⁰ Збори товариства св. Ап. Павла. *Дѣло*. 1896. Ч. 225. С. 1.

REFERENCES

- Barvins'kyj, O. (2010). Spomyny z moho zhyttia [Memories from my life], Kyiv [in Ukrainian].
- Barvins'kyi, V. (1880). Narodne viche Rusyniv. Vo L'vovi dnia 18 (30) lystopada 1880 [People's chamber of Rusyns. In L'viv on November 18 (30), 1880], *Dilo*, 26 lystop. (8 grud.) [in Ukrainian].
- Cole, L., & Unowsky, D. L. (2009). *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, New York, Oxford, Berghahn Books [in English].
- (1896). Jubileusz Unii brzeskiej, *Gazeta Lwowska*, (235) [in Polish].
- (1896). Jubileusz Unii brzeskiej, *Gazeta Lwowska*, (236) [in Polish].
- (1896). Katolyts'ke viche u L'vovi [Catholic Chamber in L'viv], *Dilo*, (129) [in Ukrainian].
- Kis', N. (2018). Pamiat' ta identychnist' ukrains'kykh hreko-katolykiv. Pro dzherela istorychnoi polityky UHKTs [Memory and identity of Ukrainian Greek Catholic. On the sources of the historical policy of the UHKTs], L'viv [in Ukrainian].
- Kis', N. (2020). Tsisar prybuvaie! Vizyty Franca Yosypha do L'vov. Retrieved from <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/kaiser-visits/> [in Ukrainian].
- Kolb, N. (2015). «Z Bohom za Tserkvu i vitchyznu»: hreko-katolyts'ke parafial'ne dukhovenstvo v Halychyni u 90-kh rokakh XIX stolittia [«With God for the Church and the Fatherland: Greek Catholic parish clergy in Galicia in the 90s of the XIX century], Zhovkva: «Misioner» [in Ukrainian].
- Korbiak, D. (2014). Pozytsia Halyts'kykh mytropolytiv Josyfa i Syl'vestra (Sembratovychiv) shchodo reformuvannia Vasylians'koho Chynu [The position of the Galician metropolitans Joseph and Sylvester (Sembratovich) on the reform of the Basilian order], *Naukovi zoshyty istorychnoho fakul'tetu L'vivs'koho universytetu*, (15), 43–57 [in Ukrainian].
- Mudryj, M. (1999). Ukrains'ki narodni vicha u L'vovi 1880 i 1883 rokiv (misto na shliakhu masovoi polityky), *L'viv: misto – suspilstvo – kultura*, (3), 333–347 [in Ukrainian].
- (1883). Na viche! [To the chamber!], *Dilo*, (66) [in Ukrainian].
- (1883). Narodne Viche Rusyniv [People's Chamber of Ruthenians], *Dilo*, (69) [in Ukrainian].
- (1896). Obchid yuvileinyi 300-oi richnytsi unii pry arkhykatedr. khrami sv. Yura [Jubilee celebration of the 300 anniversary of the union at the archcathedral church of st. George], *Dilo*, (215) [in Ukrainian].
- Oseredchuk, M. (2013). L'viv – Viden' u kintsi XIX – pochatku XX stolittia: vizyty predstavnykiv habsburz'koi dynastii do L'vova ta yikh vidobrazhennia u presi [L'viv – Vienna in the late 19th and early 20th centuries: visits of representatives of the Habsburg dynasty to L'viv and their coverage in the press], *Arkhivy Ukrainy*, (4), 93–110 [in Ukrainian].
- (1883). Pomynal'ne bohosluzhenie v chest' bl. i nezabutnoy pamiaty mytr. Hryhoriia Yakhymovycha [Funeral service in honor of approx. and the unforgettable memory of Metr. Hryhorii Yakhymovych], *Dilo*, (65) [in Ukrainian].
- (1883). Preosv. ep. Syl'vester [His Eminence Bishop Sylvester], *Dilo*, (67) [in Ukrainian].
- (1883). Prohrama «Narodnoho vicha» [Program of the «People's council»], *Dilo*, (65) [in Ukrainian].

- (1896). Torzhestva yuvileini v akhykatedral'nyy tserkvi sv. Yurii [Jubilee celebrations in the archcathedral church of st. George], *Dilo*, (220) [in Ukrainian].
- (1896). Torzhestva yuvileini v akhykatedral'nyy tserkvi sv. Yurii [Jubilee celebrations in the archcathedral church of st. George], *Dilo*, (222) [in Ukrainian].
- (1896). Tserkovni i narodni spravy ruski [Church and people's affairs or Russians], *Dilo*, (137) [in Ukrainian].
- (1896). Unia brzeska, *Gazeta Lwowska*, (223) [in Polish].
- (1883). V peredoden' Narodnoho vicha [On the eve of the People's Chamber], *Dilo*, (67) [in Ukrainian].
- (1896). V spavi nashoho dukhovenstva [In the cause of our clergy], *Dilo*, (253) [in Ukrainian].
- (1883). V velykii khvyli [In a big wave], *Dilo*, (68) [in Ukrainian].
- (1883). Vcherashnie narodne viche [Yesterday's people's chamber], *Dilo*, (68) [in Ukrainian].
- (1896). Viche katolyts'ke u L'vovi [Catholic Chamber in L'viv], *Dilo*, (125) [in Ukrainian].
- (1896). Viche katholykiv u L'vovi [Chamber of Catholics in L'viv], *Dilo*, (142) [in Ukrainian].
- (1896). Viche katholykiv u L'vovi [Chamber of Catholics in L'viv], *Dilo*, (143) [in Ukrainian].
- (1896). Wiece katolicki, *Gazeta Lwowska*, (152) [in Polish].
- (1907). Wiece lwowskich Rusinów, *Gazeta Narodowa*, (105) [in Polish].
- (1883). Wiece ruski, *Gazeta Lwowska*, (147) [in Polish].
- (1883). Wiece ruski, *Gazeta Narodowa*, (146) [in Polish].
- (1883). Wiece ruski, *Gazeta Narodowa*, (147) [in Polish].
- (1896). II Wiece katolicki, *Gazeta Lwowska*, (152) [in Polish].
- (1896). II Wiece katolicki, *Gazeta Lwowska*, (155) [in Polish].
- (1896). II Wiece katolicki, *Gazeta Lwowska*, (156) [in Polish].
- (1896). II Wiece katolicki, *Gazeta Lwowska*, (157) [in Polish].
- (1896). Zbory tovarystva sv. Ap. Pavla [Meeting of the Society of st. ap. Paul], *Dilo*, (225) [in Ukrainian].

Nazar KIS'. «Peasants and priests» in the era of «urban» politics. Participation of Rusyn peasants and Greek Catholic clergy in mass political events in Lviv at the end of the 19th century

The article describes the process of including the Ukrainian peasantry and clergy in the modern political process of the late nineteenth century. At a time when politics in Galicia is entering a mass phase. Accordingly, the mobilization of supporters and the demonstration of mass support are becoming more relevant.

It is shown how Ukrainians deal with this situation, when peasants from the province were invited for political activity in the city of Lviv. It is illustrated how the symbolic and organizational role of the Greek Catholic Church, as well as the mass support of the peasants, became arguments in political life.

Specific examples of the new «urban» policy are demonstrated. In particular, the article deals with the «First National Assembly of Ruthenians in Lviv» of 1880, the «Second National

Assembly of Ruthenians» of 1883, and the «General Meeting of Ruthenians of the City of Lviv» of 1884. And also with two events dedicated to the anniversary of the Brest Union – the «Catholic Assembly» in Lviv and the celebration of the 400th anniversary of the Union in 1896.

It is shown how imperial anniversaries were used to hold their national demonstrations. For example, the first «national assembly» of 1880 was also held as a «national holiday of freedom and equality», on the 100th anniversary of the reign of Emperor Joseph II. And the second, in 1883 – as a commemoration of the anniversary of the death of Emperor Ferdinand I, whose signature in 1848 abolished serfdom.

The difficult relations between popular politicians and senior clergy are highlighted. For example, how hierarchs avoided certain measures. It is shown how a place of solemn services (in the Cathedral of St. George or in the Church of the Assumption) testified to their relationship. And how mass gatherings were used by politicians to put pressure on the hierarchs of the Church. In particular, on the issue of «Jesuit reform» of Basilian monasteries.

The jubilee events of 1896 illustrate how Greek Catholic hierarchs were able to seize the initiative from political activists. How they themselves organized the peasants and involved them in their celebrations. And also how they tried to combine loyalty to local and central government, to the Vatican and to the national project.

It is shown how each event found a response in the then Polish and Ukrainian press, what arguments were used by political opponents. In particular, with regard to such new phenomena as mass demonstrations and the participation of peasants in them, the traditionally «non-political» stratum.

Key words: mass politics, assembly, demonstration, Lviv, peasants, clergy.

Nataliia KOLB

PhD

Senior Research Fellow

Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4449-1991>

e-mail: nata_kolb@ukr.net

Nataliia MYSAK

PhD

Senior Research Fellow

Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>

e-mail: natalia_mysak@ukr.net

Нагалія КОЛБ

*кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України (Львів)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4449-1991>
e-mail: nata_kolb@ukr.net*

Нагалія МИСАК

*кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України (Львів)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>
e-mail: natalia_mysak@ukr.net*

THE INTELLIGENTSIA AS A DRIVING FORCE OF UKRAINIAN NATION-BUILDING IN GALICIA IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE PASTORAL EPISTLES OF METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKY)

In the late 19th and early 20th century, in Galicia, under the influence of the modernization transformations of the Habsburgs, the processes of formation of national consciousness and identity of Ukrainians, as well as of Ukrainian nation-building were intensified. In the socio-political and cultural life of the region, a decisive role was played by the elite, represented by the Ukrainian intelligentsia. The development of education and science, the liberalization of political life have changed the social face of the elite. The clergy, which dominated the first half of the nineteenth century, were replaced by secular intellectuals: lawyers, teachers, doctors, writers, scholars, artists, etc. Gradually, it took a leading position in the public life of the region and became the engine of Ukrainian nation-building.

The role of the national elite in the socio-political transformations of the late 19th and early 20th centuries was given considerable attention in pastoral epistles by Metropolitan Andrey Sheptytsky. He considered the intelligentsia as moral and spiritual support of the people, the main organizer and promoter of national life, especially in the province. The Metropolitan gave the intellectual elite a central role in the process of becoming a Ukrainian nation. The key to the success of this social group, he considered the cohesion of the clergy and the secular elite, their awareness of the unity of goals and aspirations, the elimination of contradictions, conflicts and misunderstandings in relationships, working together for the benefit of the native people. A. Sheptytsky saw the main tasks of the intelligentsia in activating the educational work among the population, improving its economic knowledge, developing Ukrainian education, especially higher education, and forming the civic and political consciousness of Ukrainians.

Describing the elite, Metropolitan considered selflessness and patriotism as its inalienable and obligatory features of that time. At the same time, he strongly criticized the negative socio-psychological qualities of the intelligentsia, which prevented it from fulfilling its mission. A. Sheptytsky considered the greatest defects of the Ukrainian intellectual elite as unreasonable ambition, the struggle for influence in the community, the gradual loss of ethnic and cultural identity, the priority of financial well-being over the service of the people, and the over-enthusiasm for atheistic and socialist ideals.

Keywords: intelligentsia, nation-building, clergy, Galicia, Andrey Sheptytsky.

The 19th century was a period of turbulent revolutions, social transformations, intensification of nation-building processes in Europe, and the struggle of European peoples for the realization of their national rights. Deprived of their own state, the nation directed all its efforts to build it. Under the influence of European modernization processes and the liberalization of social and political life in the Habsburg Empire, the Ukrainian national movement in Galicia became more active, first in the socio-cultural plane and later in the political one. The politicization of the struggle, the formation of national consciousness and the identity of the general public have intensified the Ukrainian nation-building. At the end of the 19th – beginning of the 20th century in Galicia the final stage of formation

of the Ukrainian nation began. The Ukrainians, following other European peoples, realized themselves as the only national organism. The liberal circumstances of socio-political and cultural life in Austria-Hungary have largely contributed to this. Gradually, the people became involved in the struggle for the realization of their national rights. It is clear that all these transformations would not have been possible without the socio-political and cultural elite, whose function was taken over by the Ukrainian intelligentsia. The rapid development of education and science, the liberalization of political life have dramatically changed its social face. If the clergy dominated among the intellectual elite in the first half of the 19th century, from the second half of the 19th century the modern secular intelligentsia formed and increased in number, which began to play a leading role in the socio-political, economic, and cultural life of the region.

Outlined period was also marked by changes in the spiritual life of society and in the development of the church. Political pluralism, the priority of politics over religion, the spread of socialist ideas in Galicia all significantly influenced the authority of the Greek Catholic clergy. These changes forced the clergy to radically review the role of the priest in society, as well as his relationship with the secular intelligentsia.

All these problems were reflected in the writings of Metropolitan Andrey Sheptytsky. As a zealous Christian, a patriot and a sincere fighter for the national rights of the Ukrainian people, he did not realize the then social life without the intelligentsia as a spiritual and moral support of society. In new social and political conditions, the metropolitan took a new approach to the interpretation of the elite and its role in the national aspirations of Ukrainians in Galicia in the late 19th – early 20th century.

A lot of scientific research is devoted to the personality of A. Sheptytsky as well as to his contribution to the economic, social and political, including religious life, cultural transformations of Galician society¹. However, such an important aspect of his written heritage as the role of the intellectual elite in the formation of the Ukrainian nation remains

---

¹ Гладка Г. Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2000. 18 с.; Яцишин У. Роль митрополита Андрея Шептицького у розвитку парламентаризму в Західній Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2007. Вип. 19. С. 198–204; Кекош О. М. Просвітницька діяльність та педагогічні погляди Андрея Шептицького: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2013. 19 с.; Августин Р. Р. Економічний персоналізм Митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*: зб. наук.-техніч. пр. 2013. Вип. 23.4. С. 385–393; Гентош Л. Митрополит Шептицький. 1923–1939. Випробування ідеалів. Львів, 2015. 586 с.; Пасіцька О. Вплив митрополита Андрея Шептицького на господарське життя галицьких українців (кінець XIX – перша третина XX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 105(2). С. 31–35; Її ж. «Львівський Манчестер» і «Галицька Каліфорнія»: соціально-економічна діяльність українців Галичини (20–30-ті роки XX ст.). Львів, 2019. 572 с.

poorly investigated. O. Volynets², T. Bilenko³, T. Ostafiv⁴, A. Pashuk⁵ indirectly touched on this problem.

The purpose of the study is to analyze the views of A. Sheptytsky on the role of the intelligentsia as a leading social group in the process of formation of the Ukrainian nation, its shortcomings and main tasks in the struggle of Ukrainians for their economic, political and social rights in Galicia in the late 19th – early 20th century.

A. Sheptytsky's considerable writing characterizes him as a highly educated person with a broad outlook, who understood very well the specifics of the economic, political and social processes that took place in Galicia at the turn of the 19th and 20th centuries, and could predict their consequences for the Ukrainian population of the region. The analysis of the metropolitan's creative heritage clearly outlines his social position, awareness of the main problems and the priority tasks of Ukrainians in the struggle for the realization of their national rights. Particularly noteworthy is the interpretation of the role in these processes of the Ukrainian intelligentsia, which as a social strata was just forming at the end of the 19th century.

A. Sheptytsky highly praised the role of the intellectual elite in the life of any nation, including the Ukrainian. For him, the intellectuals, thanks to their higher scientific and cultural level, were «natural enlighteners»⁶, «praise and power of the nation»⁷. The Archbishop acknowledged that all the achievements of the Ukrainian people during the nineteenth century were the merit of a few intellectuals, the vast majority of whom were parish clergy⁸.

A. Sheptytsky considered the formation of the national intellectual elite a priority in the national revival of the people. It was to this elite that he entrusted the task of political, economic and cultural leadership of the people in the struggle for their rights, for the creation of the Ukrainian state. After all, the intelligentsia – professional engineers, economists, lawyers, teachers, writers, musicians, artists, etc. – was a peculiar face of a nation that by its achievements represented the nation in the international arena⁹.

The Metropolitan in his epistles distinguished the intellectuals secular and spiritual, emphasizing its differences, different conditions of formation, cultural and educational level, interests, tasks, and influence on the people. Important to him was the question of the priority

² Волинець О. О. Митрополит Андрей Шептицький про участь духовенства у суспільно-політичному житті. *Гілея: науковий вісник*. 2012. Вип. 65 (№ 10). С. 5–9.

³ Біленко Т. Митрополит Андрей Шептицький та Іван Франко: міркування про «квестію соціальної». *Проблеми гуманітарних наук: наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2008. Вип. 21: Філософія. С. 95–107.

⁴ Остафіїв Т. Постаць священника у пастирських посланнях Митрополита Андрея Шептицького. Жовква: Місіонер, 2012. 83 с.

⁵ Пашук А. Українська церква і незалежність України: монографія. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. С. 225–260. URL: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Kaf_filos/%90%AE%A7%A4%3F%AB%209.doc (дата звернення 15.02.2020).

⁶ Шептицький А. Пастирські послання: у 4 т. / редкол.: М. Гринчишин [та ін.]. Львів: Артос, 2007. Т. 1: 1899–1914. С. 14.

⁷ Там само. С. 785.

⁸ Там само. С. 785.

⁹ Там само. С. 645.

in relations between the two groups of intellectual elite in socio-political life. A. Sheptytsky well understood, what the figure of a priest meant in the past as well as for his contemporaries. After all, the pastor in the Ukrainian society was not just a representative of the Church, carrying out religious practices and rituals. For many decades, it was priests who were the true spiritual leaders of the Ukrainians. Until the early 20th century, especially in the countryside, the priest was a moral authority, advisor and assistant to the peasant. However, the rapid development of education and science, the liberalization of political life have dramatically changed the social structure of society and the nature of the elite. From the second half of the 19th century, a secular intelligentsia was rapidly forming and growing, gradually taking over the leadership of the political, economic and cultural life of the nation. «The times when only the priests represented the Ruthenian intelligentsia have passed irrevocably!», – stated Metropolitan Andrey in one of the pastoral epistles¹⁰. But the statement of this fact did not cause him a negative reaction. On the contrary, he regarded it as a natural development of events. Circumstances demanded a clear division of the competencies of the secular intelligentsia and the clergy, the elimination of any contradictions and the confrontation between them¹¹. However, the Archbishop noted that priests have the right and obligation to retain moral and spiritual influence on the development of various sections of society.

In a series of epistles, A. Sheptytsky clearly emphasized that the Church maintained a significant influence in society, given that the priests numbered far more than the secular intelligentsia¹², and the Church maintained a powerful influence on the minds of citizens¹³. Metropolitan's claim about the clergy's superiority over the secular intelligentsia is confirmed by statistics at the time. Thus, a comparative analysis of the quantitative composition of these two social groups shows that in Galicia as of 1900, out of the total number of intellectuals (about 8,000 people), no more than 3,000 were secular intellectuals, the remaining 5,000 were priests¹⁴.

Metropolitan Sheptytsky emphasized that the task of the intelligentsia – to achieve the general welfare of the people – is large-scale and very difficult¹⁵. Therefore, solidarity and cohesion should be a prerequisite for its successful implementation, both in the environment of the clergy divided by political views¹⁶, and between the clergy and the secular intelligentsia¹⁷. In his pastoral epistles, A. Sheptytsky outlined three main areas of activity of the intelligentsia for the consolidation of the Ukrainian people in the struggle for their rights: 1) education, development of the Ukrainian school, science, culture; 2) development

¹⁰ Шептицький А. Пастирські послання... Т. 1. С. 20–21.

¹¹ Там само. С. 21.

¹² Там само. С. 22.

¹³ Там само. С. 189.

¹⁴ Мисак Н. Ф. Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціально-професійний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2005. С. 156.

¹⁵ Шептицький А. Пастирські послання... Т. 1. С. 197.

¹⁶ Там само. Львів: Артос, 2013. Т. 4: 1905–1944. С. 6; Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття. Жовква, 2015. С. 148–164.

¹⁷ Шептицький А. Пастирські послання... Т. 1. С. 14.

of economic knowledge of the people; 3) promoting the formation of political and civic consciousness of the Ukrainians.

Considering raising the educational level of the population as the main condition for the well-being of the people, A. Sheptytsky called this area a priority in the activities of secular and spiritual intelligentsia. Because through enlightenment it is possible to form a clear and conscious social and political position of the people, their resistance to the «harmful» slogans of different political forces. In a series of epistles, the Metropolitan urged priests to promote the enlightenment of the peasants in every possible way: «Lay, my brethren, in the countryside reading rooms, kindergartens (“zakhoronky”) for children, take care, that children go to school»¹⁸. At the same time, he emphasized that education should be based on the principles of faith and Christian morality, because only then would it benefit the person and not impede his spiritual development¹⁹.

An important condition of enlightenment, according to A. Sheptytsky, was the growth of the intellectual level of the intelligentsia itself, in particular through self-education. In a special way, the Archbishop emphasized the importance of constant work on their intellectual level for the pastors. After all, the parish priest had to be competent in public matters so that he could interpret them correctly to his parishioners. Among other things, A. Sheptytsky urged pastors to join scientific studies as a driving force for progress²⁰.

One of the priorities of the intelligentsia metropolitan considered the development of national education²¹. The Archbishop called education and science an important prerequisite for the formation of the national intelligentsia as a leading social strata and for the formation of the Ukrainian political nation. In the pastoral epistle to the clergy «Our program» (1899) A. Sheptytsky wrote: «Because science for the upper classes of society is a force in more than one form greater than wealth. A nation that has scholars receives recognition and honor from others, and people with it should be reckoned with»²².

The Metropolitan was also aware that the new social system, in particular the transition from the class to the social and professional stratification system, in which education became one of the main channels of vertical social movements, placed new demands on citizens – to be socially active, purposeful, able to respond quickly to circumstances, make decisions and rely on their own capabilities. A. Sheptytsky emphasized that in these conditions the task of school and teachers should be to form in youth such traits as independence, individuality, confidence, purposefulness, initiative²³. At the same time, education in a new environment was to acquire practical direction, giving a person the knowledge and skills that he can apply in everyday life, through which he will improve his well-being and promote the development of his people.

Another important area of work of the intelligentsia Metropolitan Andrey called improvement of economic well-being of the population. The Archbishop was aware that

¹⁸ Шептицький А. Пастирські послання... Т. 1. С. 12.

¹⁹ Там само. С. 542–543.

²⁰ Там само. С. 646.

²¹ Детальніше про підтримку А. Шептицьким української освіти див.: Рощина Л. О. Меценатська діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 178–180.

²² Шептицький А. Пастирські послання... Т. 1. С. 22.

²³ Там само. С. 13.

the economic independence of both the individual and the whole people is the key to political stability and, ultimately, independence²⁴. Therefore, he called economic education of the future intellectual elite one of the primary tasks of the school²⁵, and considered the priority task of the intelligentsia the formation of economic consciousness and culture of the population, as well as support its economic activities. Thus, A. Sheptytsky repeatedly called on the clergy to help their parishioners to create various cooperatives, shops, granaries, economic and craft unions, loan offices, etc.²⁶ A. Sheptytsky's great attention to the problem of economic development of Ukrainians is evidenced by the fact that the Archbishop created the socio-economic doctrine of the so-called economic personalism²⁷.

Extremely important task of the intelligentsia in the conviction of Metropolitan Andrey was to promote the development of political culture, consciousness and awareness of the people. This was especially true of the electoral issue, because for Ukrainians, elections to the legislature were perhaps the only legal way to seek to exercise their national rights. A. Sheptytsky urged priests and secular intelligentsia to do public outreach, to prevent electoral violations and to elect to Galician Seim (The Diet of the Kingdom of Galicia and Lodomeria, and of the Grand Duchy of Cracow) and the Austrian Parliament such deputies who would selflessly defend the national rights of Ukrainians²⁸.

An important feature of the new elite A. Sheptytsky called sincere patriotism, under which he understood the love for the Fatherland and for neighbour. The love for the Metropolitan is a selfless, sacrificial work for the benefit of every person and people²⁹. He stressed that a true patriot is one who «in his position, acting conscientiously in his duty, works for the good of the people»³⁰. Therefore, the priority for Ukrainian society should be the formation of a patriotic elite who will selflessly work for the sake of the future welfare of the nation³¹.

At the same time, the Metropolitan paid considerable attention to criticizing the defects of the contemporary intelligentsia. Characterizing the secular elite, A. Sheptytsky called its greatest disadvantages a gradual loss of ethnic identity, a cultural distance from the people, a fascination with international European culture, and an attempt to impose it on the peasantry³². The Metropolitan was also very concerned about the proliferation of «fashionable» at the time socialist and atheistic views among the secular elite. A. Sheptytsky considered the Church's active activity to convert the intellectual elite to Christian positions as an effective mechanism for combating such negative phenomena³³.

In turn, one of the defects of the spiritual circles A. Sheptytsky called distance from the people, its problems and way of life onversion of the priestly ministry into the usual

---

²⁴ Шептицький А. Пастирські послання... Т. 1. С. 197.

²⁵ Там само. С. 13.

²⁶ Там само. С. 173, 197, 547; До духовенства. Вибрані листи-послання Митрополита Андрея Шептицького та Патріярха Йосифа Сліпого. Львів: Артос, 2009. С. 14.

²⁷ Августин Р. Р. Економічний персоналізм... С. 385–386.

²⁸ Шептицький А. Пастирські послання... Т. 4. С. 116–117.

²⁹ Пашук А. Українська церква і незалежність України... С. 232.

³⁰ Шептицький А. Пастирські послання... Т. 1. С. 16.

³¹ Там само. С. 283.

³² Шептицький А. Пастирські послання... Т. 4. С. 422.

³³ До духовенства... С. 14.

source of material enrichment³⁴. Another major drawback of the priesthood in the conviction of the Archbishop was the inability of priests to separate their political views and beliefs from spiritual ministry. As a result, the Church has often turned into an arena of political struggle, election and party propaganda, which has caused an irreparable blow to its authority in society. Therefore, A. Sheptytsky urged the clergy to clearly differentiate the duties of pastor and citizen: «A priest cannot be a politician in the church, nor can he mix politics to preach or to any relationship with him as a pastor with the parishioners», – he noted³⁵. The Metropolitan noticed that, outside the church, the parish priest can and should, as a citizen, be interested in politics, have any political convictions, if they would not contradict Christian ideology. Moreover, outside the temple, the priest should be the initiator and leader of secular and public affairs. I. Franko praised this opinion at one time as «very intelligent and human»³⁶.

The greatest obstacle in the activities of the secular and spiritual intelligentsia was the lack of coordinated work, the mutual contradictions in their environment, unreasonable criticism, ambition and the struggle for primacy.

Thus, A. Sheptytsky was aware of the exceptional role of the new social strata – the intelligentsia – in the socio-political and nation-building processes in Galicia at the turn of the 19th and 20th centuries. In his pastoral epistles, he sought to identify its social characteristics, and outlined the major shortcomings that impeded the effective accomplishment of its mission. A. Sheptytsky described the main tasks that the intelligentsia need to realize in the three most important spheres of public life: education, economy and politics for the growth of the national consciousness of Ukrainians, their further consolidation in the struggle for their national rights. The Metropolitan considered solidarity and joint work for the benefit of the Ukrainian nation, asserting its rights and freedoms, independence as the main guarantee of success in the activities of this social group.

REFERENCES

Avhustyn, R. R. (2013). Ekonomichniy personalizm Mytropolyta Andreia Sheptytskoho [Economic personalism of Metropolitan Andrei Sheptytsky], *Naukovyi visnyk Nationalnoho lisotekhnichnoho universytetu Ukrainy: zbirnyk naukovo-tekhnichnykh prats*, (23.4), 385–393 [in Ukrainian].

Bilenko, T. (2008). Mytropolyt Andrei Sheptytskyi ta Ivan Franko: mirkuvannia pro «kvestiiu sotsialnu» [Metropolitan Andrei Sheptytsky and Ivan Franko: reasoning about «social issue»], *Problemy humanitarnykh nauk: naukovi zapysky Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, (21: Filosofiia), 95–107 [in Ukrainian].

(2009). Do dukhovenstva. Vybrani lysty-poslannia Mytropolyta Andreia Sheptytskoho ta Patriarkha Yosyfa Slipoho [To the clergy. Selected letters-massages of Metropolitan Andrei Sheptytsky and Patriarch Yosyp Slipy], Lviv: Artos [in Ukrainian].

³⁴ Шептицький А. Пастирські послання... Т. 1. С. 172.

³⁵ Там само. С. 545.

³⁶ Біленко Т. Митрополит Андрей Шептицький ... С. 101–102.

Hentosh, L. (2015). Mytropolyt Sheptyts'ky. 1923–1939. Vyprobuvannia idealiv [Metropolitan Andrei Sheptytsky. 1923–1939. Test of ideals], Lviv: VNTL–Klasyka [in Ukrainian].

Hladka, H. L. (2000). Suspilno-politychna diialnist mytropolyta Andreia Sheptytskoho (1899–1939 rr.) [Socio-political Activity of Metropolitan Andrey Sheptytsky (1899–1939)] (Extended abstract of Candidate's thesis), Chernivtsi [in Ukrainian].

Kekosh, O. M. (2013). Prosvitnytska diialnist ta pedahohichni pohliady Andreia Sheptytskoho [Educational activity and pedagogical views of Andrey Sheptytsky] (Extended abstract of Candidate's thesis), Drohobych [in Ukrainian].

Kolb, N. (2015). «Z Bohom za Tserkvu i vitchyznu»: hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo v Halychyni u 90-kh rokakh XIX stolittia [«With God for the Church and the country»: Greek-Catholic parish clergy in Galicia in the 1980s], Zhovkva: Misioner [in Ukrainian].

Mysak, N. F. (2005). Ukrainska intelihentsiia Halychyny naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: sotsialno-profesiinyi aspekt [Ukrainian intellectuals of Galicia in the late XIX – early XX centuries: the socio-professional aspect] (PhD thesis), Lviv [in Ukrainian].

Ostafiiv, T. (2012). Postat sviashchenyka u pastyrskyykh poslanniakh Mytropolyta Andreia Sheptytskoho [The figure of a priest in the pastoral epistles of Andrei Sheptyts'ky], Zhovkva: Misioner [in Ukrainian].

Pasits'ka, O. (2019). «L'vivs'ky Manchester» i «Halyts'ka Kalifornia»: sotsial'no-ekonomichna diial'nist' ukraintsv Halychyny (20–30-ti roky XX st.) [«L'viv Manchester» and «Galician California» socio-economic activity of Ukrainians in Galicia (20–30s of the 20th century)], L'viv [in Ukrainian].

Pasits'ka, O. (2016). Vplyv mytropolyta Andreia Sheptyts'koho na hospodars'ke zhyttia halyts'kykh ukraintsv (kinets' XIX – persha tretyna XX st.) [The influence of Metropolitan Sheptyts'ky n the economic life of Galician Ukrainians (the end of the 19th – the first third of the 20th)], *Hileia: naukovy zbirnyk*, (105), 31–35.

Pashuk, A. (2003). Ukrainska tserkva i nezalezhnist Ukrainy, Lviv: Lviv. nats. un-t im. I. Franka. Retrieved from http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Kaf_filos/%90%AE%A7%A4%3F%AB%209.doc [in Ukrainian].

Roshchyna, L. O. (2008). Metsenatska diialnist mytropolyta Andreia Sheptytskoho [Patronage of Metropolitan Andrei Sheptyts'ky], *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, (1), 178–180 [in Ukrainian].

Rutowski, T. (Ed.). (1898). Rocznik statystyki Galicyi, (Vol. 5: 1894–1897), Lwów [in Polish].

Sheptytskyi, A. (2007). Pastyrski poslannia [Pastoral messages], (Vol. 1: 1899–1914), Lviv: Artos [in Ukrainian].

Sheptytskyi, A. (2013). Pastyrski poslannia [Pastoral messages], (Vol. 4: 1905–1944), Lviv: Artos [in Ukrainian].

Volynets, O. O. (2012). Mytropolyt Andrei Sheptytskyi pro uchasť dukhovenstva u suspilno-politychnomu zhytti [Metropolitan Andrei Sheptyts'ky on the participation of the clergy in socio-political life], *Hileia: naukovyi visnyk*, (65), 5–9 [in Ukrainian].

Yatsyshyn, U. (2007). Rol mytropolyta Andreia Sheptytskoho u rozvytku parlamentaryzmu v Zakhidnii Ukraini [The role of Metropolitan Andrei Sheptyts'ky in the development of parliamentarism in Western Ukraine], *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*, (19), 198–204 [in Ukrainian].

Наталія КОЛБ, Наталія МИСАК. Інтелігенція як рушійна сила українського державотворення в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами пастирських послань митрополита Андрея Шептицького)

Схарактеризовано погляди митрополита Андрея Шептицького на роль української світської і духовної інтелігенції у процесах становлення української нації в Галичині наприкінці XIX – початку XX ст. Зокрема, акцентовано увагу на трактуванні інтелектуальної еліти як головного промотора й організатора національного життя, особливо на провінції, як морально-духовної опори народу в його боротьбі за свої національні права. Проаналізовано розуміння митрополитом Шептицьким основних завдань інтелігенції в економічній, політичній та соціальній сферах, спрямованих на згуртування українства як національного організму, формування національної ідентичності широкого загалу населення.

Окреслено пріоритетні напрями діяльності суспільної еліти – просвітницька робота, освіта, формування економічної, політичної й громадянської свідомості українців. Схарактеризовано психічні риси та соціальні якості, які архиерей вважав невід’ємними й обов’язковими атрибутами інтелігенції для належного виконання її місії. Також висвітлено основні недоліки суспільної еліти, що, на думку Андрея Шептицького, гальмували процес націєтворення.

Ключові слова: Галичина, Андрей Шептицький, інтелігенція, націєтворення, духовенство.

УДК 262.143 (477+438-21-192.2) “1890/1913”
<https://doi.org/10.33402/zuz.2019-15-123-142>

Tomasz PUDŁOCKI

*doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego
Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego
profesor nadzwyczajny*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7527-0919>

e-mail: tomasz.pudlocki@uj.edu.pl

Томаш ПУДЛОЦКИ

*доктор габілітований, професор Ягеллонського університету
Інститут історії Ягеллонського університету
доцент (Краків, Польща)*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7527-0919>

e-mail: tomasz.pudlocki@uj.edu.pl

ROLA DUCHOWIEŃSTWA I RELIGII W MIASTACH PROWINCJONALNYCH POGRANICZA POLSKO- UKRAIŃSKIEGO PRZED I WOJNĄ ŚWIATOWĄ

W realiach prowincji galicyjskiej, gdzie większość społeczeństwa była konserwatywna i raczej niechętna zmianom, księża odgrywali ogromną rolę nie tylko w środowiskach wiejskich, ale i miejskich. Autor próbuje odpowiedzieć na pytanie, na ile wzorce pożądane zarówno przez przełożonych, jak i przez część wiernych (aktywność w pracy duszpasterskiej, ale i na polu społecznym, kulturalnym, naukowym, umiarkowany i zgodliwy charakter, przystępność i otwartość na nowe formy współpracy z wiernymi) były autentycznie realizowane przez kapłanów, a na ile stanowiły pretekst do realizowania ich ambicji personalnych. Postulaty encykliki *Rerum novarum* i nowe pokolenie biskupów, które na początku XX w. tworzyło episkopat galicyjski wymuszały na kapłanach większe zaangażowanie w pracę duszpasterską. Na pewno widać ogromne zaangażowanie zdecydowanej części księży (bez względu na wyznanie) w kreowanie życia publicznego w miastach i miasteczkach. To od ich postawy i poparcia zależało wiele czynników – czy dana idea, inicjatywa, towarzystwo czy przedsięwzięcie zakończyły się sukcesem, czy też klęską. Nie powinno to wywoływać zdumienia. Niezwykle trudno było znaleźć organ władzy zarówno samorządowej, jak i obywatelskiej, w którym nie zasiadali lub choćby nie posiadali swoich wpływów kapłani. Może dlatego jedynie socjaliści, uznający kwestie sumienia i wiary za prywatną sprawę danego człowieka, otwarcie sprzeciwiali się rosnącemu wpływowi Kościoła w Galicji, który obejmował przed 1914 r. rozmaite pola działalności – bynajmniej nie tylko kwestie religijne. Większość mieszkańców miast, nawet jeśli nie popierała poszczególnych księży ze względów osobistych (kwestie sympatii i animozji odgrywały w relacjach prowincjonalnych

ogromną rolę), milcząco godziła się na taki stan rzeczy, swoje niezadowolenie wyrażając jedynie w prywatnych komentarzach, a nie publicznie.

Słowa kluczowe: duchowieństwo, religia, Galicja, przestrzeń publiczna, aktywność społeczna.

Natalia Kolb w swojej znakomitej książce *«З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині в 90-х роках XIX століття* (Жовква: Місіонер, 2015 p.) udowodniła przed kilku laty, że lata 90. XX w. były kluczowe dla wykształcenia się nowej mentalności, a zarazem tożsamości narodowej parafialnego duchowieństwa grekokatolickiego¹. Wprowadzanie zasad encykliki *Rerum novarum* Leona XIII (1891 r.) było reakcją Kościoła rzymskiego na rosnące wpływy ruchów socjalistycznych i komunistycznych wśród katolickich robotników. Nowe pokolenie biskupów, które około roku 1900 objęło stolice biskupstw rzymsko- i grekokatolickich podjęło wiele wysiłku, aby wzmocnić pracę duszpasterską, ugruntować religijność, a zarazem umocnić wpływy Kościoła na życie mieszkańców Galicji. Wykupowano tytuły prasowe i wydawano własne wydawnictwa religijne, zachęcano kapłanów i wiernych do większej i wzmoczonej działalności na licznych polach życia publicznego, chętnie i z dużą zaciekleścią zabierano głos w licznych i aktualnych kwestiach polityczno-społecznych². Wynikało to poniekąd z tzw. «ducha czasów». Olbrzymi wpływ na pojmowanie religii i religijności odgrywały takie prądy jak pozytywizm, liberalizm, socjalizm, darwinizm, jeżeli nie negujące, to podważające rolę instytucjonalnej organizacji w życiu duchowym człowieka. Rodziło to konflikty i zatargi, prowadząc bardzo często do otwartego i nie przebierającego w środkach dyskursu ciągnącego się latami z różnym natężeniem, który bynajmniej nie ominął prowincji galicyjskiej³.

O ile nie brak prac odnoszących się do form aktywności podejmowanych przez poszczególnych ordynariuszy, tak wciąż brakuje studiów dotyczących wdrażania wpływów, płynących ze stolic biskupich na szeroką pojętą prowincję. Dlatego w niniejszym artykule

¹ Por.: Wójtowicz-Huber B. «Ojcowie narodu». Duchowieństwo grekokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.

² Zob. np. Krzywiński S. Działalność duszpasterska Józefa Sebastiana Pelczara biskupa przemyskiego w latach 1899–1924. Przemysł: Wydawnictwo Archidiecezji Przemyskiej, 2003; Pudłocki T. Rola bpa Józefa Sebastiana Pelczara w życiu kulturalnym Przemysła. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2004. Z. 131. S. 137–151; Święty Arcybiskup Lwowa Józef Bilczewski. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej poświęconej św. Józefowi Bilczewskiemu arcybiskupowi metropolie lwowskiemu obrządku łacińskiego, w 150. rocznicę urodzin i 5. rocznicę kanonizacji, 18–21 listopada 2010 roku / red. W. Osadczy. Lublin: Wydawnictwo KUL; Lwów: Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej ob. łac., 2011; Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006; Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944). Львів: Свічачо, 2014; Щурат В. Владика – громадянин (Кілька споминів про Константина Чеховича). *Український Голос*. 1927. № 17 (400). Z. 24 IV. S. 3–4.

³ Zob. m.in.: Olszewski D. Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku. Warszawa: Pax; Instytut Tomistyczny Ojców Dominikanów, 1996; Pudłocki T. Iskra światła czy kopiąca pochodnia? Inteligencja w Przemysłu w latach 1867–1939. Kraków: Historia Iagellonica, 2009 (zwłaszcza rozdział VI dotyczący religijności).

chciałbym się pochylić nad implementacją nowych wzorców aktywności kapłańskiej przez księży rzymsko- i greckokatolickich w wybranych miastach prowincjonalnych pogranicza polsko-ukraińskiego w ostatnich 20–25 latach przed wybuchem I wojny światowej, tj. mniej więcej od ogłoszenia wspomnianej encykliki do roku 1914. Tekst, ze względu na jego objętość będzie jedynie próbą zaznaczenia problematyki, która wymaga dalszych, szczegółowych badań. Interesuje mnie zagadnienie oczekiwań społecznych wobec kapłanów w mniejszych ośrodkach miejskich (zatem poza stołecznym Lwowem), formy aktywności podejmowane przez nich, a także reakcja społeczna na nie. Problematyka, na ile księża obu obrządków realizowali postulaty zwiększenia aktywności duszpasterskiej wśród wiernych, a na ile wykorzystali nowe prądy w Kościele do wzmocnienia swego udziału w partycypowaniu i dystrybucji lokalnej władzy wydaje się warta przynajmniej zasygnalizowania, choć pewnie na obecnym stanie badań należy ją raczej ująć jako postulat badawczy na przyszłość.

1. Sakralizacja przestrzeni miejskiej. W omawianym okresie religijność była utożsamiana z przynależnością do określonej, zinstytucjonalizowanej denominacji religijnej. Obok znacznych i widocznych w przestrzeniach miejskich skupisk ludności żydowskiej (bynajmniej nie jednolitych również pod kątem życia religijnego), to głównie dwa obrządki Kościoła katolickiego były dominujące – rzymski i grecki. W miastach i miasteczkach pogranicza jedynie Jaworów miał przewagę ludności ukraińskiej/ruskiej⁴ nad polską i żydowską, choć znaczenie Ukraińców/Rusinów w tych ośrodkach wzmacniał fakt, że stanowili oni znaczną większość na wsiach Galicji Wschodniej. Trudno się zatem dziwić, że w pierwszej kolejności w ośrodkach miejskich centralną rolę w topografii miast pełniły świątynie rzymskokatolickie. Tak było nie tylko w stolicy obu biskupstw (rzymskokatolickiego i greckokatolickiego), tj. w Przemyślu, w stołecznym Lwowie, ale i mniejszych ośrodkach, jak np. Drohobycz, Jarosław, Sanok, Sambor, czy Sądowa Wisznia. Jedynie w Stanisławowie mieściło się biskupstwo greckokatolickie (utworzone w 1885 r.), ale katedra umieszczona została w byłym kościele pojezuickim i z zewnątrz nie przypominała typowej cerkwi.

W dalszym ciągu, bez względu na liczbę mieszkańców zachowano zasadę, że był jeden kościół parafialny w mieście, a pozostałe świątynie (zazwyczaj zakonne) jedynie wspierały miejscowego proboszcza w wyrabianiu postaw religijnych. Sytuacja ta (poza Lwowem) zmieniła się na początku XX w. jedynie w Przemyślu. Warto jednak podkreślić, że zdecydowana większość świątyń w centrach miejskich była pozostałością po wcześniejszych epokach, tj. jeszcze z czasów Rzeczypospolitej polsko-litewskiej. I chociaż biskupi obu obrządków rozpoczęli od drugiej połowy XIX w. akcję budowania nowych, murowanych świątyń, to większą determinację na tym polu przejawiali grekokatolicy. Ci jednak częściej wznosili swoje obiekty sakralne na terenach wiejskich niż miejskich. Nowe kościoły rzadko powstawały w centrach miast, ze względu na ich gęstą zabudowę i trudność w zdobyciu

⁴ Jestem świadom niejasności i niejednoznaczności obu pojęć. Ukrainizacja zarówno Kościoła greckokatolickiego, jak i znacznej części inteligencji i chłopów ruskich przybrała na sile w latach 90. XIX w., co wcale nie oznacza, że inne opcje tożsamościowe i polityczne nie były atrakcyjne dla miejscowych Rusinów. Zob. szerzej m.in.: Świątek A. *Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka 2014; Орлевич І., Киричук О. *Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини*. Львів: Логос, 2018; Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX століття (еволюція етноніма) / наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2016.

działek. Przykładowo w Przemyślu w ostatnich trzydziestolecu przed wybuchem I wojny światowej oddano do użytku synagogę Tempel (w 1890 r.) – w centrum miasta, synagogę Scheinbacha i synagogę na Zasaniu (obie na ówczesnych obrzeżach), odzyskany przez bp. Józefa Sebastiana Pelczara kościół pojezuicki (mieszczący się na historycznej starówce, przeznaczony przez władze austriackie do rozbiórki), czy nowo wybudowany kościół na Błoniu⁵. Długo trwały prace przy budowie kościoła Salezjanów i przy wznoszeniu cerkwi Bazylianów. Obie świątynie oddano do użytku dopiero w okresie dwudziestolecia, choć działki pod budowę obie kapituły zakupiły jeszcze w 1903 r.⁶ Analogiczna sytuacja była w Stanisławowie (gdzie dominowały trzy parafie, tj. łacińska, greckokatolicka i ormiańskokatolicka), Samborze, Drohobyczu, Jarosławiu, Żółkwi, czy w innych ośrodkach.

Przemysław Bystrzycki, podążając we wspomnieniach ścieżkami Przemyśla zwracał uwagę, że idąc ku Wzgórzom Tatarskim, na którym rozpięte jest Stare Miasto, szło się «ku poziomom, gdzie kościoły stoją jeden na głowie drugiego: wojskowy na Franciszkanów, a na wojskowym bimba sobie kościół greckiego obrządku [...] z olbrzymią, drewnianą kopułą [...] Jeszcze wyżej, to jakby żeńską stopą położono na grzechach urbii i suburbii – najwyżej i najczystej zamieszkiwały panny Karmelu»⁷. Mnogość miejsc kultu (a zwłaszcza budowanie nowych) świadczyła o znacznej sakralizacji przestrzeni miejskiej, ale i o znaczeniu religii w życiu mieszkańców miast. Nie musiało to bynajmniej potwierdzać szczególnej ich pobożności. Uwypukla jednak pewien rys mentalności lokalnej – oswojenie się z *sacrum* w życiu publicznym.

2. Rola poszczególnych jednostek. W miastach i miasteczkach pogranicza polsko-ukraińskiego poza Przemyślem (miejsce gdzie mieściły się kurie biskupie, katedry, seminaria duchowne, co powodowało, że liczba księży do obsługi duszpasterskiej i administracyjnej była stosunkowo duża) i Stanisławowem (siedzibą biskupstwa greckokatolickiego) główna parafia była miejscem zamieszkania zazwyczaj kilku księży. Przykładowo w Samborze w roku 1894 r. w parafii Ścięcia św. Jana Chrzciciela pracowali: wiekowy już w tym czasie proboszcz ks. Jan Dornwald – były dziekan przemyski i honorowy obywatel Sambora, mający do pomocy trzech wikariuszy: Wawrzyńca Motyła, Józefa Watulewicza oraz Andrzeja Stepka. Dodatkowo w parafii mieszkali: ks. Emeryk Port – kanonik honorowy kapituły przemyskiej i emerytowany proboszcz parafii wojskowej, ks. Herman Kulisz – inspektor nauczania religii w szkołach powszechnych, ks. Aleksy Watulewicz – katecheta a w miejscowym gimnazjum, a także ks. Wojciech Biela i ks. dr Jan Trznadel – katecheci w szkołach powszechnych⁸. Ks. Biela był ponadto dyrektorem miejscowej szkoły sług, zorganizowanej w 1891 r.⁹ Ale już w odrobinę większym Sanoku w parafii rzymskokatolickiej mieszkało zaledwie czterech księży – wiekowy proboszcz ks. Franciszek Czaszyński – inspektor nauczania religii w szkołach powszechnych oraz delegat biskupi czuwający nad

⁵ Gazeta Przemyska. 1888. Nr 74. Z. 14. IX. S. 2; Echo Przemyskie. 1904. Nr 93. Z. 17. XI. S. 2; Wierzbieniec W. Społeczność żydowska Przemyśla w latach 1918–1939. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1994. S. 211–220.

⁶ Słowo Polskie. 1903. Nr 183. Z. 21. IV. S. 5.

⁷ Bystrzycki P. Nad Sanem, nad zielonookim 1923–1939. Poznań: Wydawnictwo Replika, 1997. S. 115.

⁸ Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisliensis pro anno Domini 1894. Praemisliae, 1894. S. 217–218.

⁹ Gazeta Samborska. 1894. Nr 7. Z. 1. VII. S. 3.

nauką religii w gimnazjum, księża Michał Nowakiewicz i Franciszek Mach – katecheci w szkołach powszechnych oraz ks. Józef Sidor – katecheta w miejscowym gimnazjum¹⁰. W dużo mniejszej Sądowej Wiszni w parafii pracowało jedynie trzech księży – będący w podeszłym wieku proboszcz ks. Andrzej Sołtysik, wikariusz ks. Stanisław Ziemia oraz były kapelan wojskowy ks. Julian Warzecha¹¹. Dla porównania w parafii greckokatolickiej w Samborze w 1893 r. pracował proboszcz ks. Aleksander Nestorowycz – członek konsystorza biskupiego, inspektor nauczania religii oraz członek Rady Szkolnej Okręgowej i dziekan samborski. Miał do pomocy tylko dwóch wikariuszy, tj. ks. Nikołaja Nestorowycza oraz Mychajłę Ortińskiego¹². Z kolei w parafiach w Sanoku i w Sądowej Wiszni obsada była tylko dwuosobowa. W pierwszej pracowali proboszcz ks. Wasyl Czernarnyk i wikariusz ks. Nikołaj Koteckij, a w drugiej – proboszcz ks. Wiktor Reszetyłowicz oraz wikariusz ks. Roman Prysłopskij¹³. Mniej liczny przydział kapłanów w miejskich parafiach greckokatolickich w porównaniu do rzymskokatolickich wynikał z mniejszej liczby mieszkańców tego wyznania w miastach, ale i zarazem znacznie większej liczby parafii wiejskich tego obrządku, gdzie potrzeba była skierowania kleru do pracy.

Nawet pobieżne przesłедzenie urzędowych informacji ze schematyzmów pozwala wysnuć kilka wniosków. Po pierwsze, proboszczowie danych parafii zmieniali się rzadko, pełniąc swoją funkcję od kilku do nawet kilkudziesięciu lat. To od ich osobowości, wiedzy, autorytetu, mentalności, operatywności, umiejętności pracy z ludźmi zależała w dużej mierze implementacja programu duszpasterskiego kreślonego w stolicach biskupich. Pamiętać jednak należy, co potwierdzają badania ks. bpa Adama Szala dla przemyskiej diecezji łańciskiej w dwudziestolecie¹⁴, że większość kapłanów wywodziła się ze środowisk wiejskich i poza obowiązkowym ukończeniem gimnazjum oraz Seminarium Duchownym ich formacja intelektualna na tym *de facto* kończyła się. Kapłanów z doktoratami przybyło wprawdzie na początku XX w., ale były to pojedyncze przypadki, najczęściej i tak związane ze stolicami biskupimi. Ich obycie w większych miastach, wiedza i zdobyte doświadczenie były potrzebne w głównych centrach intelektualnych i decyzyjnych, a nie na prowincji. Zatem – poza chlubnymi wyjątkami – większość księży była raczej konserwatywna w swoich poglądach, co wynikało z małej mobilności poza diecezją, ograniczała swoją posługę do zachowania *status quo* i rzadko przejawiała nowe inicjatywy. Tak było zwłaszcza kiedy proboszczami byli ludzie wiekowi, przyzwyczajeni do ustalonego porządku i niechętni zmianom. Niemniej jednak zmiany mentalne epoki wymuszały korektę założeń i wychodzenie naprzeciw nowym prądom i nowinkom. Znaczną zmianę widać tu od lat 90. XX w., a zwłaszcza na początku XX stulecia. Pewnym motorem napędowym była też stale wzrastająca rywalizacja na tle narodowym – bowiem w realiach prowincjonalnych to najwyższy hierarchą kapłan stawał się *ipso facto* również autorytetem w kwestiach tożsamości etnicznej i to od jego wycucia, wyrobienia towarzyskiego, kultury osobistej oraz wyznawanych poglądów współpraca z konkurencyjną obrządkowo parafią mogła ułożyć się lepiej lub gorzej. Co więcej, relacje

¹⁰ Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisliensis pro anno Domini 1894. S. 231.

¹¹ Ibidem. S. 126.

¹² Шематисмъ клира епархіи перемыскои 1893. Перемишль, 1893. S. 251, 256.

¹³ Ibidem. S. 294, 303.

¹⁴ Zob. szerzej: Szal A. Duchowieństwo diecezji przemyskiej o. ł. w latach 1918–1939. Przemysł: Wydawnictwo Archidiecezji Przemyskiej, 2005.

między przywódcami duchownymi danych wyznań czy religii wpływały na kształtowanie się postaw religijnych czy etnicznych w bliższej i dalszej okolicy.

Przede wszystkim w przypadku obu Kościołów katolickich, podstawę wzajemnych relacji stanowiła tzw. Concordia, umowa zawarta w 1853 r. przez biskupów trzech istniejących wówczas w metropolii lwowskiej obrządków: rzymsko-, grecko- i ormiańskokatolickiego. Została ona potwierdzona dekretem Kongregacji de Propaganda Fide z 1863 r. i miała odąd regulować wszystkie sporne kwestie. W przypadku inteligencji miasta najważniejsze sprawy dotyczyły kwestii zawierania małżeństw i wychowywania dzieci w małżeństwach mieszanych. Zapowiedzi przedślubne miały być głoszone w kościołach obu obrządków, ślubu natomiast – zgodnie z tradycją panującą w metropolii lwowskiej – udzielać miał proboszcz narzeczonej, chyba że oboje narzeczeni wyrazili inne życzenie. Ceremonie nie mogły być w takich przypadkach udzielane w czasie zakazanym w jednym lub drugim rycie. Z kolei dzieci z małżeństw mieszanych miały być wychowywane w obrządku rodziców płci: dziewczynki w obrządku matki, chłopcy zaś – w obrządku ojca¹⁵. Prawo prawem, a rzeczywistość często bywała inna, zwłaszcza na terenach wiejskich, gdzie sieć parafii grekokatolickich była gęstsza niż łacińskich. W miastach zmiany wyznania czy udzielane sakramenty w świątyni innego obrządku niż przypisany prawem zdarzały się dużo rzadziej, nie oznacza to wcale, że zawsze były one przyjmowane ze spokojem przez przywódców religijnych «poszkodowanej» strony¹⁶. Strona polska bezskutecznie przez lata dążyła do utworzenia biskupstwa łacińskiego w Stanisławowie, aby zniwelować wpływy grekokatolików na Podkarpaciu. Z powodu oporu ze strony rzymskokatolickich arcybiskupów lwowskich pomysł raz po raz upadał. A jak tłumaczył swoim czytelnikom «Kurier Stanisławowski»: «Stanisławów, otoczony dokoła zwartą Rusią [...], zasilany napływem z okolicy, utracił w ostatnim dziesięcioleciu 1 ½ proc. swej ludności rzym.-kat. – oddalone o kilka kroków od miasta osady polskie pozostały obce dla naszych zagadnień i celów. Knihininy, pod boki Stanisławowa i pod okiem tych, którzy nad ich życiem duchowym czuwać powinni, uległy wpływom rozkładowym socjalizmu, indyferentyzmu i obcej kultury. Probostwo stanisławowskie przedstawia typ okręgu nie pozwalającego, dla niewystarczającej ilości kleru, zaspokoić potrzeby religijne ludności okolicznej. Dla 21 wsi w kilkumilowym obwodzie jest ledwie czterech księży. Podobnie ma się rzecz na całym obszarze za Dniestrem. [...] Katechizacja po szkołach takich rozległych wsi jest utrudniona, spoczywa na barkach nauczyciela lub nie odbywa się wcale. Tymczasem każda wieś ruska posiada parafię w miejscu

¹⁵ Krochmal A. Regulacje prawne między kościołem łacińskim a cerkwią grekokatolicką w metropolii lwowskiej w okresie autonomii galicyjskiej. *Rocznik Historyczno-Archiwalny*. 1995. T. 10. S. 162–166. O szczegółowych rozporządzeniach Concordii zob. ibidem oraz Osadczy W. Kościół i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia, 1863. Z dziejów porozumienia między obrządkiem grekokatolickim a łacińskim w Galicji Wschodniej. Lublin: Wydawnictwo KUL, 1999.

¹⁶ Zob. szerzej: Osadczy W. Kler katolicki obu obrządków wobec polsko-ruskiej rywalizacji w Galicji Wschodniej w XIX i XX wieku. *Prace Komisji Środkowouropejskiej PAU*. 2000. T. 7. S. 75–91; Krochmal A. Regulacje prawne... S. 161–175; Hoff J. Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005; eadem, Żydzi, Polacy i Rusini w małych miastach Galicji Wschodniej w drugiej połowie XIX w. Sąsiedzi, obcy, wrogowie? *Spoleczeństwo w dobie przemian. Wiek XIX i XX. Księga jubileuszowa profesora Anny Żarnowskiej* / red. M. Nietyksza, A. Szwarz, K. Sierakowska. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2003. S. 337–344.

i swego proboszcza. Do niego więc zwracają się Polacy, jako do katolickiego księdza, w różnych nagłych wypadkach spowiedzi przedzgonnej, pogrzebu itd. [...] Jedyny ratunek tkwi w tym, aby ludności naszej przybyło więcej duchowieństwa i moralnej dźwigni, jaką może być osoba biskupa, stojąca na czele diecezji na obszarze południowym od Dniestru i seminarium rz.-kat., kształcące adeptów kleru, którzy by u samego źródła poznali nędzę i w ogóle potrzeby polskiego ludu i mieszczaństwa»¹⁷.

O tym jak ważna była rola poszczególnych jednostek w układach prowincjonalnych świadczy przykład ks. Franciszka Rabieja. Przedwojenny dziekan i proboszcz parafii greckokatolickiej w Samborze, szybko został jednym z dyrektorów Kasy Zaliczkowej i radnym miejskim. W ten sposób wyrósł na jedną z ważniejszych osób w stosunkach miejskich. Kiedy jego syn, w roku szkolnym 1912/1913 uczeń klasy IV był zagrożony z mineralogii, dziekan – będący równocześnie katechetą w filii miejscowego gimnazjum, próbował wymusić na profesorze Stanisławie Tynelskim ocenę pozytywną. Naciski nie przyniosły spodziewanego skutku. Wtedy ks. Rabiej oskarżył kolegę, że ten prześladuje uczniów-Ukraińców. Tynelski postanowił zatem egzaminować ucznia w obecności kierownika szkoły Ludwika Sroczyńskiego. Gdy chłopiec uzyskał ocenę niedostateczną, nauczyciel sprawę skierował do sądu, oskarżając księdza o oszczerstwo. Ks. Rabieja poparł w konflikcie polonista I Gimnazjum samborskiego Zenon Eckhardt – jak sugerował sprawozdawca «Słowa Polskiego» – ze względu na pomoc, jaką ten nauczyciel uzyskał od dziekana w objęciu stanowiska dyrektora Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego. Kiedy jednak okazało się, że wsparcie to było niewystarczające, ks. Rabiej 26 III 1913 r. przedstawił przed Sądem Powiatowym w Samborze deklarację, że bezpodstawnie ocenił prof. Tynelskiego przed szeregami osób. Przeprosił kolegę publicznie i – w ramach zadośćuczynienia – przekazał 25 koron na biednych uczniów filii¹⁸. Konflikt jest przykładem, na ile ważne były wzajemne układy, sympatie i powiązania w relacjach prowincjonalnych i jak ciężko było je obejść lub złamać. A ks. Rabiej, sądząc po sprawozdaniach zamieszczanych w miejscowej prasie, był najbardziej aktywnym kapłanem w Samborze, swoją działalnością, energią i silnym charakterem przewyższającym działalność księży łańskich.

Ks. Rabiej był jednym z inicjatorów przejęcia władzy przez Ukraińców w Samborze w 1918 r. Pół roku później, po odbiciu miasta przez wojsko polskiej, w maju 1919 r. został aresztowany i oddany pod sąd polowy. Z uwagi na likwidację samborskiego sądu przed wydaniem wyroku na duchownego, jego sprawę powierzono sądowi wojskowemu we Lwowie. Również i ten nie zdołał wydać jakiegokolwiek werdyktu i przekazał dalsze prowadzenie śledztwa Sądowi Okręgowemu w Samborze. Ostatecznie umorzono je w 1921 r. na mocy ustawy amnestyjnej. Władze polskie chciały pozbawić ks. Rabieja parafii, ale ostatecznie się to nie udało. Polscy urzędnicy nazywali ks. Rabieja «Szeptyckim w miniaturze», bo podobnie jak metropolita był on wychowany w obrządku łańskim i dopiero później zmienił obrządek na greckokatolicki¹⁹.

Również sprawa zamiany proboszcza greckokatolickiego w Kołomyi w lutym 1914 r. wywołała spore zamieszanie. Ukraińskie «Kołomyjskie Słowo» w notatce z 12 tego miesiąca

¹⁷ Kurier Stanisławowski. 1911. Nr 1364. Z. 29. X. S. 1.

¹⁸ Słowo Polskie. 1913. Nr 164. Z 9. IV. S. 9.

¹⁹ Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. Т. 1: Біографічні нариси (1939–1989). С. 507. Dziękuję dr. Adamowi Szczupakowi za uzupełnienia.

wyrażało radość, że biskup stanisławowski Hryhoryj Chomyszyn wreszcie doprowadził do zmiany na stanowisku parocha. Miał nim zostać ks. Dmytro Bachłatowski «człowiek posiadający wszystkie osobiste przymioty do zagojenia wszystkich tych bolących ran, jakie wspomnienia wyżej afera przyniosła tutejszej parochii w przeciągu kilku lat ostatnich»²⁰. Tymczasem według polskojęzycznej «Gazety Kołomyjskiej» ustępujący ks. kanonik dr Nikołaj Semenów, «człowiek niepośledniej nauki oraz prawości charakteru został zmuszony do opuszczenia parafii, na którą wedle obowiązującego prawa kanonicznego instytucję otrzymał dożywotnio»²¹. Tarcia między władzą a proboszczem kołomyjskim ciągnęły się przez lata i były dobrą pożywką dla prasy²². Musiały wywoływać zarazem przynajmniej niesmak, jak nie zgorzenie. Bowiernod księży, podobnie jak i od innych przedstawicieli inteligencji, wymagano umiarkowania w zachowaniu, zaangażowania w obowiązki duszpasterskie, a także poświęcenie swego czasu wolnego pracy społecznej, kulturalnej i naukowej²³. Uważano, że przyjęcie święceń czyniło kapłana kimś znaczniejszym i jakby z natury lepszym od wiernych, stąd wszelkie przykłady negatywnych cech charakteru i konflikty społeczne wynikające z postępowania kapłanów były przyjmowane niekiedy z niedowierzaniem, a nieczęsto mocno piętnowane.

3. Klerykalizacja życia publicznego miasta. Biskupi wymagali od proboszczów, aby byli liderami życia społecznego i duszpasterskiego w swoich parafiach. Mieli być oni wzorem aktywnej postawy katolika w relacjach lokalnych, przeciwstawiającego się wszelkim próbom wyparcia lub osłabienia religii z życia powierzonej im wspólnoty. Bowiernokoło roku 1900 nie wystarczała już deklaratywność przynależności do wspólnoty. Swoją wiarę należało manifestować i stanowiła ona część życia publicznego. Z takiego podejścia wynikały nieustanne ataki kapłanów na wszelkie prądy i ideologie (a zwłaszcza na dość popularnych w warstwach robotniczych i rzemieślniczych socjalistów), głoszące, że wyznawana religia jest kwestią czysto prywatną.

Trudno się zatem dziwić, że kapłani robili wszystko, aby uwypuklić swoją rolę w stosunkach miejskich. Prowadziło to dość często do znacznej klerykalizacji życia publicznego. Uzasadniano ją wyrabianiem odpowiednim postaw moralno-etycznych i pogłębianiem pobożności wiernych – szczerą i manifestowaną pobożnością cesarza Franciszka Józefa była ku temu doskonałym pretekstem. Klerykalizacja przejawiała się m.in. uczestnictwem biskupów i księży w życiu politycznym (m.in. w pracach krajowych i miejscowych organów ustawodawczych), udziałem we wszystkich najważniejszych świętach państwowych i narodowych, w przedsięwzięciach kulturalno-oświatowych i społeczno-charytatywnych, czy w oficjalnych powitaniach przedstawicieli władzy (np. przyjeżdżającej z większych ośrodków, a zwłaszcza ze Lwowa i z Wiednia). Miejscowi duchowni odprawiali msze św. z okazji ważnych obchodów i rocznic państwowych i narodowych. Właściwie mszą św. rozpoczynano wszystkie najważniejsze uroczystości i w ówczesnych realiach nawet osoby indyferentne religijne nie zaryzykowałyby utraty swego stanowiska czy wpływu, próbując naruszać przyjęte normy.

Model księży zaangażowanych w życie społeczne inteligencji promowali wszyscy galicyjscy biskupi na początku XX w. Przykładowo uważna lektura osobistych zapisków

²⁰ Cyt. za: *Gazeta Kołomyjska*. 1914. Nr 7. Z. 14. II. S. 7.

²¹ *Ibidem*.

²² Zob. m.in. *Gazeta Kołomyjska*. 1910. Nr 15. Z. 9. IV. S. 3.

²³ Zob. m.in. *Pozaszkolne zajęcia... profesorów. Gazeta Kołomyjska*. 1912. Nr. 10. Z. 9. III. S. 2.

łacińskiego ordynariusza przemyskiego Józefa Sebastiana Pelczara pozwala wyciągnąć wniosek, że biskup nie tylko sam wielokrotnie uczestniczył w spotkaniach kulturalno-towarzyskich, ale i dążył do ożywienia ich działalności, promując wśród inteligencji polskiej model katolicko-narodowego wychowania²⁴. Również zachowana korespondencja między hierarchami wskazuje na wagę, jaką przykładali do tej problematyki²⁵. Rola biskupów w tym okresie była nie do przecenienia. Ich każdorazowe pojawienie się w miejscowościach podczas wizytacji kanonicznych było szeroko komentowane. Trudno się dziwić zatem, że zmiany na stanowisku były również okazją do zabierania głosów. W takich słowach «Gazeta Jarosławska» pisała o objęciu rządów przez biskupa greckokatolickiego Juliana Pełesza w Przemyślu: «Ks. biskup dr Pełesz odbył dziś uroczysty wjazd do Przemyśla, powitany przez reprezentantów władz i tysięczny tłum ludności miejskiej. Żączywa sławy ugodowego księcia kościoła; przeciwnik waśni narodowych, katolik z przekonania, Rusin narodowy nie będący zwolennikiem panslawizmu, ale też nie będący tylko *gente Ruthenus natione Polonus*, jeno Rusin bez zastrzeżeń, daje rękojmię, iż utrwali wzajemne dobre pożyte wyznawców wszystkich wyznań i obu pobratymczych narodowości. Wszyscy przyjęliśmy Jego nominację z radością i złożyliśmy my wszyscy wyrazy głębokiej czci i szacunku dla jego osoby»²⁶.

Biskupi swoją aktywnością dawali przykład kapłanom, którzy starali się brać udział w dystrybucji władzy lokalnej. Przykładowo długoletnimi radnymi miejskimi w Przemyślu byli ks. infułat Teofil Łękawski, ks. infułat Jakub Federkiewicz, ks. dr Józef Drozd, ks. dr Kazimierz Kotuła, ks. Władysław Sarna, ks. Maksym Kopko, ks. mitrat Miron Podoliński, ks. Wasyl Lewyckij. Ks. Federkiewicz był jednym z głównym inicjatorów złożenia z urzędu burmistrza dra Franciszka Dolińskiego i wprowadzenia w styczniu 1914 r. rządów komisarycznych²⁷. Przed I wojną światową ks. Jan Eiselt był nie tylko radnym miejskim w Stanisławowie, ale i długoletnim zastępcą prezesa Wydziału Powiatowego oraz prezesem Wydziału Miejskiej Kasy Oszczędności. Radnym miejskim, poza nim, był też ks. archiprezbiter mitrat Bazyli Faciewicz – druga osoba po ordynariuszu w konsystorzu biskupim greckokatolickim. Podobnie jak w Przemyślu przedstawiciele obu głównych wyznań zasiadli w organach władzy miasta. Sądząc z zachowanych sprawozdań prasowych z posiedzeń rady zwłaszcza ks. Eiselt chętnie i często wypowiadał się podczas

²⁴ Zob. szerzej m.in.: Archiwum Generalne Zgromadzenia Służebnic Najświętszego Serca Jezusa w Krakowie, Pelczar J. S. Dzienniczek B; idem, Mój życiorys po kronikarsku spisany, a nie przeznaczony do druku (zwany Autobiografią).

²⁵ Zob. m.in. Wołczański J. Listy biskupa Leona Wałęgi do arcybiskupa Józefa Bilczewskiego z lat 1900–1922. *Nasza Przeszłość*. 1998. S. 181–386; Święty Józef Sebastian Pelczar (1842–1924). Rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego i biskup przemyski / red. J. Wołczański. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, 2005; Wołczański J. Listy arcybiskupa Józefa Teodorowicza do arcybiskupa Józefa Bilczewskiego z lat 1900–1923 (cz. II: 1901–1914). *Przegląd Wschodni*. 2004. T. 9. Z. 2. S. 379–431; Nic dla siebie, wszystko dla Boga i bliźniego. Święty arcybiskup Józef Bilczewski we wspomnieniach / red. J. Wołczański. Kraków – Lwów: Wydawnictwo błogosławionego Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej ob. łac., 2016; Arcybiskup Józef Teodorowicz (1864–1938). Studia i materiały / red. ks. J. Wołczański. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, 2017.

²⁶ *Gazeta Jarosławska*. 1891. Nr 2. Z. 1. XI. 1891. S. 3.

²⁷ *Nowy Głos Przemyski*. 1913. Nr 42. Z. 19. X. S. 1–2; 1914. Nr 6. Z. 8. II. S. 1–3.

posiedzeń na rozmaite tematy²⁸. W dużo mniejszej Sądowej Wiszni miejscowy proboszcz łaciński ks. Stanisław Ziemia, wicedziekan dekanatu jaworskiego, z dn. 19 II 1899 r. został nadzorcą nauki religii w gimnazjum w Jaworowie, a z dn. 19 VIII 1915 r. delegatem biskupim do c.k. Rady Szkolnej Okręgowej w Jaworowie. Był on ponadto radnym miasta Sądowa Wisznia i przewodniczącym Rady Nadzorczej w Kasie Zaliczkowej «Nadzieja» w Sądowej Wiszni²⁹. Niemal we wszystkich miastach i miasteczkach pogranicza kapłani, niejako z urzędu byli wybierani do rad miejskich, powiatowych i do kas zaliczkowych. Powodowało to, że mieli oni realny wpływ na kształtowanie się władzy lokalnej, a przy okazji na dystrybucję finansów publicznych w miejscowościach.

Księża, ze względu na szacunek, wiedzę i swoją pozycję społeczną byli pożądanymi członkami wielu towarzystw i instytucji społecznych. Dotyczyło to zwłaszcza nowo powoływanych organizacji, których rękojmią powodzenia miały być znane i cenione nazwiska. Gdy w 1894 r. zawiązano w Samborze lokalny oddział Towarzystwa Szkoły Ludowej wśród jego pierwszych członków znaleźli się księża Wawrzyniec Motyl i ks. Józef Watulewicz, a ks. Wojciech Biela został skarbnikiem zarządu³⁰. Wśród najbardziej aktywnych powołanego w 1909 r. Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu byli m.in. ks. dr Stefan Momidłowski i ks. dr Jan Kwolek – członkostwo bpa Pelczara i innych kapłanów należy potrącać jedynie jako formę wsparcia dla nowej inicjatywy kulturalno-naukowej³¹. Katecheci należeli do lokalnych kół Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i wielokrotnie przemawiali w sprawach wychowawczo-oświatowych podczas zebrań jego członków. Przykładowo 28 XI 1891 r. na posiedzeniu koła stanisławowsko-kołomyjskiego w Stanisławowie, katecheta szkoły realnej w Kołomyi ks. Jan Eiselt wygłosił referat pt. *Jak przeciwdziałać prądom socjalistycznym wśród młodzieży?*³². Miejscowi katecheci nierzadko opiekowali się miejscowymi bursami szkolnymi, a także pełnili również funkcje kierowników szkół średnich³³.

Księża zasiadali w zarządach kółek rolniczych, filii towarzystw oświatowych, społecznych, charytatywnych, gospodarczych. Uczestniczyli w życiu stowarzyszeń jako członkowie zwyczajni, honorowi lub byli zapraszani przez ich zarządy do udziału w różnych

²⁸ Szematyzm miasta Stanisławowa i powiatu stanisławowskiego. *Kalendarz Stanisławowski polski, ruski i żydowski, astronomiczny, gospodarski i domowy wypracowany na południk stanisławowski na rok zwyczajny 1905*. Stanisławów 1904. S. 69–70; Kurier Stanisławowski. 1911. Nr 1364. Z. 29. X. S. 1.

²⁹ Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu, Tabele służbowe – ks. Zaremba Stanisław. Autor dziękuje ks. dr. Marcinowi Kapłonowi za udostępnienie materiałów.

³⁰ Gazeta Samborska. 1894. Nr 6. Z. 15 VI. S. 1, 3.

³¹ Zob. szerzej: Waltoś M. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu w latach I wojny światowej. *Prowincja galicyjska wokół I wojny światowej – konteksty, porównania, przykłady* / red. T. Pudłocki, A.S. Więch. Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 2014. S. 139–165.

³² Gazeta Kołomyjska. 1892. Nr 23. Z. 23. III. S. 1–2.

³³ Zob. szerzej o roli katechetów gimnazjalnych: Chrzęszcz Cz. Wychowawcy elit. Działalność katechetów galicyjskich szkół średnich w latach 1867–1918. Kraków: Wydawnictwo M, 2014; Pudłocki T. Recenzja: Czesław Chrzęszcz, Wychowawcy elit. Działalność katechetów galicyjskich szkół średnich w latach 1867–1918. Kraków: Wydawnictwo M, 2014. S. 394. *Kwartalnik Historyczny*. 2016. Nr 2. S. 388–393; idem, Katecheci gimnazjalni obu obrządków katolickich w Galicji Wschodniej w II połowie XIX wieku: razem czy osobno? *Історія релігії в Україні: наук. щорічник*. Львів: Логос, 2015. Кн. I / упоряд.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Киричук. С. 173–189.

okolicznościowych wydarzeń, takich jak święcone, opłatki itp. Kapłanów nie brakowało w komitetach zarządzających obchody rocznic narodowych – tak było nie tylko w mniejszych miejscowościach, jak Sambor czy Jaworów, ale w dużo większych Przemysłu i Stanisławowie.

Niższe duchowieństwo samo podejmowało wiele inicjatyw społeczno-kulturalnych. Na przykład przemyski wikary katedralny ks. Konstanty Bieda w dn. 11–13 I 1896 r. trzykrotnie wystawił w sali magistratu jasełka z udziałem około setki dzieci. Oratorium *Nicz betlejemska* znanego miejscowego kompozytora ks. Maksyma Kopki było po kilka razy do roku, na przełomie XIX i XX w., odgrywane na deskach Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół» w okresie obchodzenia tych świąt przez grekokatolików. Katecheta I gimnazjum przemyskiego ks. dr Jan Trznadel zainicjował powołanie towarzystwa opiekującego się synami włościan uczęszczających do przemyskich szkół ludowych i wydziałowych, które we wrześniu 1904 r. otworzyło bursę szkolną dla nich. O tym, że niżsi duchowni cieszyli się szacunkiem i popularnością wśród miejscowej inteligencji za swoją postawę, pracę duszpasterską i społeczną świadczą organizowane dla nich uroczystości. Na przykład 21 I 1896 r. w sali magistratu grupa inteligencji ukraińskiej, pod protektoratem bp. J. Pelesza, urządziła obchody 50-lecia kapłaństwa długoletniego katechety gimnazjalnego ks. Justyna Żelechowskiego. Jak relacjonowała ówczesna prasa: «Przemówił pierwszy dr Antoniewicz, w słowach wymownych kreśląc bieg życia Jubilata, jego pracę mozolną i zasługi dla społeczeństwa i młodzieży, której był przewodnikiem, doradcą, nauczycielem, ojcem i przyjacielem». Pod batutą ks. Kopki chór wykonał kilka pieśni, odegrano wybrane utwory fortepianowe i urządzono zabawę taneczną na sto par, z której dochód przeznaczono dla solenizanta³⁴. Tego typu inicjatyw było w tym czasie o wiele więcej.

Księża, jako elita miejscowej elity wielokrotnie zabierali głos publicznie. Posiadając niezłe na tle innych osób wykształcenie, a czasem i ambicje wykraczające poza sferę duszpasterską, nierzadko występowali jako prelegenci. Przykładowo 31 III 1894 r. ks. Wojciech Biela wygłosił odczyt o życiu i działalności Tadeusza Kościuszki w Samborze, podczas miejskich uroczystości poświęconych stuleci insurekcji kościuszkowskiej. Jak podkreślono, prelekcja była na tyle interesująca i o «wysokiej literackiej wartości», że miejscowa «Gazeta Samborska» wydrukowała ją jako dodatek do jednego z numerów³⁵. Corocznie takich wystąpień, w ramach różnych stowarzyszeń, zrzeczeń, przy rozmaitych okolicznościach było dziesiątki.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy fakt zaangażowania księży w życie publiczne wpływał konstruktywnie, czy też destruktywnie na pogłębianie pobożności wśród ludności, bowiem obejmował on tak wiele form życia, że jego oddziaływanie mogło mieć zarówno dobre jak i złe skutki³⁶. A nie był on w tych czasach czymś niezwykłym. Stymulowany był bowiem

³⁴ Zob. m.in.: Kurier Przemyski. 1896. Nr 4. Z. 12. I. S. 3. Nr 8. Z. 26. I. S. 3.

³⁵ Gazeta Samborska. 1894. Nr 1. Z. 23. III. S. 3; nr 2. Z. 15. IV. S. 1.

³⁶ Dobrym przykładem na typową działalność duszpasterską (połączoną z aktywnym uczestnictwem w życiu publicznym miejscowej inteligencji) jest postać ks. bp. Jakuba Głazera. Kiedy uprzedni proboszcz parafii katedralnej ob. ł. otrzymał w 1887 r. nominację na sufragana diecezji «Gazeta Przemyska» tak przedstawiła jego sylwetkę: «... nie ma bowiem rodziny, w której by choć jednego z jej członków nie ochrzcił lub komuś z niej ślubu nie dał lub świeżo zamieszkałego domu nie poświęcił, spiesząc każdemu z usługą, ilekroć był o to proszony. ... wszyscy codziennie widzieć możemy, że nie mała część dnia w konfesjonale przepędza, lecząc dusze schorzałe. ... nie ma obchodu narodowego połączonego z nabożeństwem, abyśmy go nie widzieli u stopni ołtarza wznoszącego

w dużej mierze ówczesną katolicką nauką społeczną, wynikającą m.in. z encykliki *Rerum novarum*, i jako zjawisko występował w całym Kościele powszechnym. Stąd więc inicjatywy podejmowane przez miejscowe duchowieństwo rzymsko- i greckokatolickie nie były nowatorskie, wychodziły jednak naprzeciw aktualnym potrzebom społecznym i duszpasterskim³⁷.

W omawianym czasie przedstawiciele obu wyznań niejednokrotnie uczestniczyli w tych samych świętach czy obchodach. Przede wszystkim bardzo dbano o kształtowanie się wśród ludności przekonania o w miarę harmonijnej współpracy. Służyło temu choćby obopólne uczestnictwo wyższych duchownych w takich uroczystościach jak święcenia i intronizacje biskupie, a także pogrzeby wyższych dostojników. Starano się spotykać także na podłożu towarzyskim. Gdy przemyski ordynariusz greckokatolicki Konstanty Czechowycz obchodził imieniny, 2 VI 1900 r., a więc w przeddzień święta, bp J. S. Pelczar z członkami kapituły rzymskokatolickiej składał osobiście życzenia solenizantowi³⁸. Gdy 8 I 1899 r. ks. mitrat Karło Wołoszyński wydał obiad z okazji wysokich odznaczeń, jakie otrzymał od papieża i monarchy, wśród zaproszonych gości byli nie tylko przedstawiciele inteligencji ukraińskiej miasta na czele z bp. K. Czechowyczem i radcą skarbu J. Nestorowyczem, ale także i polskiej, m.in. prezydent Sądu Obwodowego Franciszek Ksawery Spławski, burmistrz Aleksander Dworski ze swoim zastępcą Franciszkiem Dolińskim, starosta Józef Lanikiewicz i wicemarszałek powiatu Władysław Czaykowski³⁹. Gdy 29 VIII 1903 r. w hotelu Victoria żegnano przenoszonego do Sanoka katechetę gimnazjalnego ks. dr. Józefa Drozda nie tylko Polacy podnosili jego zasługi w pracy społecznej w Przemysłu, ale i ks. Makym Kopko (w imieniu Rusinów), oraz reprezentujący miejscowych Żydów dr E. Pordes⁴⁰. Choćby te przykłady świadczą nie tylko o dużym poważaniu księży obu obrządków wśród inteligencji, ale i wzajemnej współpracy inteligencji bez względu na wyznanie czy religię. Przemysł pod tym względem na pewno nie był wyjątkiem.

4. Laicyzacja czy konformizm? Trudno jednak jednoznacznie odpowiedzieć, na ile uczestnictwo w nabożeństwach było wyrazem prawdziwej pobożności uczestników danych świąt, obchodów, manifestacji, a na ile wpisywało się w pewien charakterystyczny rys obyczajowy ówczesnego społeczeństwa. Chodzi w tym wypadku o «bywanie» na uroczystościach religijnych z powodów zwyczajowych, będących – jak doskonale to ujął w przypadku swoich rodziców i środowiska jasielskiego Eugeniusz Romer – «koniecznością życia reprezentacyjnego»⁴¹.

---

modły za spójność duszy wszelkich mężów naszych i błagającego o pomyślność i szczęście dla naszego narodu. Nadzwyczajna łagodność i słodycz w obejściu czynią go przystępnym i ośmielają każdego do prośby, a nieznanym nam przypadek, aby komuś czegoś odmówił». Postrzegano więc bp. Glazera jako wzór kapłana i uosobienie dobroci. I nawet wzięwszy pod uwagę, że przytoczony tekst napisano okolicznościowo z okazji sakry biskupiej, to z innych źródeł wynika, że bp Glazer był bardzo lubianym kapłanem (*Gazeta Przemyska*. 1887. Nr 13. Z. 21. VIII. S. 1).

³⁷ Na temat zaangażowania w pracę społeczną, ekonomiczną i kulturalną księży rzymskokatolickich w diecezji przemyskiej w dwudziestolecie zob. szerzej: ks. A. Szal, *op. cit.*, s. 166–178; Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині в 90-х роках XIX століття. Жовква: Місіонер, 2015. S. 187–218.

³⁸ *Echo Przemyskie*. 1900. Nr 45. Z. 3. VI. S. 3.

³⁹ *Słowo Polskie*. 1899. Nr 9. Z. 11. I. S. 5; *Echo Przemyskie*. 1899. Nr 4. Z. 12. I. S. 3.

⁴⁰ *Słowo Polskie*. 1903. Nr 405. Z. 31. VIII. S. 6.

⁴¹ Romer E. *Pamiętniki – Problemy sumienia i wiary*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988. S. 35.

Konflikt z miejscowymi kapłanami, mającymi realny wpływ na swoich wiernych mógł mieć poważne konsekwencje. Poparcie miejscowej władzy religijnej było o tyle ważne, że mogło grozić obstrukcją, także towarzyską. Gdy 7 XI 1901 r. burmistrzem w Przemyślu wybrano dr. Franciszka Dolińskiego redakcja katolickiego «Echa Przemyskiego» w bardzo dosadnych słowach skomentowała ten wybór: «[...] nowy burmistrz nie tylko, że w życiu poprzednim nie manifestował się nigdy jako katolik ni słowem ni czynem, a zawsze obojętnym był dla przepisów wiary i Kościoła, lecz nadto przed rokiem dał publiczne zgorszenie przez pojedynek». Co więcej, zarzucano Dolińskiemu, że nie postarał się o zdjęcie klątwy, jaką na niego rzuciły władze kościelne. Z tej przyczyny organ miejscowych rzymskich katolików pisał, że duchowieństwo nie mogło utrzymywać z nim żadnych kontaktów, tym bardziej – co podkreślono – że jego poprzednik był komandorem orderu papieskiego. Na koniec sugerowano elektowi, aby publicznie nie lekceważył przepisów kościelnych, bo został świeckim przywódcą miasta, gdzie rezyduje dwóch biskupów ordynariuszy⁴².

O ile jednak Doliński doszedł do porozumienia z miejscowymi przywódcami religijnymi w miarę szybko, tak ich pierwszoplanowym wrogiem był zdecydowanie *spiritus movens* przemyskich socjalistów – Herman Lieberman. W walce przeciwko niemu katolickie «Echo» chwyciło się wszystkich środków, szafując na prawo i lewo argumentami religijnymi, jak i tzw. patriotycznymi, odsądzając swego przeciwnika od czci i wiary, zwłaszcza podczas wyborów do Rady Państwa w 1907 r.: «Zdrajcą zatem wiary swojej, zdrajcą Kościoła jest każdy katolik, który oddał głos na wroga katolicyzmu, na socjalistę. [...] każdy, kto głos oddał na socjalistę, zdrajcą stał się własnej Ojczyzny, zdrajcą narodowej sprawy. Wszak socjalista szydzi z Ojczyzny, drwi z narodowej przeszłości, wyszydza nasze pragnienia niepodległości»⁴³.

Zbyttna ingerencja kapłanów w życie osobiste wiernych oraz łączenie kwestii sumienia i polityki powodowało, że przy wzroście wykształcenia oraz zmianach mentalnych wiele osób odsuwało się od instytucjonalnego Kościoła. Nie był to problem nagminny, raczej jednostkowy, ale coraz bardziej widoczny przed I wojną światową. Zasygnalizował je także m.in. dorastający w drugim dziesięcioleciu XX w. Klaudiusz Hrabyc.

«W domu rodzinnym atmosfera w stosunku do zagadnień religijnych panowała umiarkowana. Matka przestrzegwała wprawdzie form związanych z praktyką religijną, natomiast, jak dawno ją pamiętam, podkreślała zawsze nieukrywaną awersję w stosunku do duchow-

⁴² Echo Przemyskie. 1901. Nr 90. Z. 10. XI. S. 1.

⁴³ Ibidem. 1907. Nr 41. Z. 23. V. S. 1. O niechęci miejscowych duchownych do siebie w swoich wspomnieniach wspominał i sam H. Lieberman: «W tym samym mniej więcej czasie duże kłopoty sprawiała mi walka miejscowego duchowieństwa katolickiego przeciwko przemyskim socjalistom. Nie orientowało się ono wcale co do istoty i celów ruchu socjalistycznego, a tak samo zgoła fałszywie oceniano moją osobę. W oczach duchowieństwa przemyskiego socjaliści byli skrajnymi bezbożnikami i rozsądnikiem najdikszej przewrotności moralnej. Obóz grupujący się wokół duchowieństwa katolickiego wydawał piśmko tygodniowe, pod nazwą «Echo Przemyskie». Na łamach tego tygodnika byłem często odzierany z sumienia i uczciwości, a socjaliści byli tam przedstawiani jako *odium generis humani*, jako plaga rodzaju ludzkiego» (zob. Idem. Pamiętniki... Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996. S. 68). Na temat wzajemnych relacji pomiędzy hierarchiami Kościoła rzymskokatolickiego a socjalistami zob. też: Chwałba A. Kościół katolicki a socjaliści polscy na przełomie wieku XIX i XX. *Studia Historyczne*. 1995. T. 38. Z. 1 (148). S. 55–71.

nych, księży, a szczególnie do zakonnic. Ojciec mój był sceptykiem i nigdy nie okazywał religijnej gorliwości»⁴⁴.

Na zbyt dużą ingerencję biskupów i księży w życie szkoły wielokrotnie narzekał socjalistyczny «Nowy Głos Przemyski», pisząc, że klerikalizacja miejscowych gimnazjów trwająca od szeregu lat, propagowana była przede wszystkim przez dyrektorów szkół: «Najlepszym do pozyskania względów biskupich jest pocałowanie ręki jegomościa fioletowego i propagowanie myśli pobożnej, czyli bigoterii wśród uczącej się młodzieży. Kierownicy rządowych zakładów średnich szukają na każdym miejscu sposobności względem ksiąząt kościoła. Więc czy to będzie rocznica Skargi, czy wielkie nabożeństwo, zawsze ci wychowawcy wyciągają swe szyje, ażeby jak najprędzej spostrzec człowieka fioletowego i liznąć mu rękę»⁴⁵.

Gazeta zarzucała miejscowym kierownikom szkół w dużej mierze obłudę i fałsz pod pozorem wychowania religijnego młodzieży, która obejmowała niemal wszystkie aspekty ich życia. Trudno nie zgodzić się z konstatacją redaktorów «Nowego Głosu Przemyskiego» tym bardziej, że dominacja Kościoła (zwłaszcza rzymskokatolickiego) w życiu społeczno-politycznym była w tym czasie ogromna. Niemniej jednak warto pamiętać, że poza Przemyślem i okręgiem drohobyckim, gdzie było więcej robotników, wpływy socjalistów nie były zbyt duże. Po latach Edward Horwath wspominał, że katolickie «Echo» i socjalistyczny «Głos» podgrzewały nieustannie atmosferę w Przemyślu, a bojowości obu redakcji nie złagodziła nawet publiczna dysputa odbyta między dr. Liebermanem a ks. infułatem Federkiewiczem⁴⁶.

Jedyny zamach na życie biskupa galicyjskiego w tym czasie dokonał nie żaden robotnik, a ks. Paweł Kamiński. Był on greckokatolickim administratorem w Russowie, wdowcem i ojcem trojga dzieci, który ze względów dyscyplinarnych został przeniesiony na posadę prywatnego wikarego do Załucza nad Zbruczem. Jako człowiek mający problemy alkoholowe i skory do gier hazardowych, który często hulał w knajpach Stanisławowa, wielokrotnie był upominany i karany przez ordynariusza ks. Hryhorija Chomyszyna. Ostatecznie Kamiński, rozżalony na przełożonego wykorzystał 5 X 1911 r. zjazd duchowieństwa, które zebrało się w Stanisławowie w celu działania przeciw antyreligijnej propagandzie części polityków i publicystów ukraińskich. Po wiecu kapłan wdarł się do pałacu biskupiego i próbował pobić ordynariusza. Ostatecznie bp Chomyszyn nie wystosował skargi o zamierzone uszkodzenie ciała i gwałt publiczny, a ks. Kamiński był sądzony jedynie za nadużywanie alkoholu w miejscach publicznych. Ze względu na to, że dowiedziono, że oskarżony popadł w pijaństwo z powodu choroby, 18 I 1912 r. został uniewinniony od zarzutów. Może wynikało to z faktu, że ks. Kamiński pochodził z szanowanej rodziny parochów (jego ojciec był proboszczem w Wodnikach) i biskup starał się złagodzić skutki jego czynów, które rzucały cień na ogół duchowieństwa?⁴⁷ Pomimo koncyliacyjnego załatwienia

⁴⁴ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 15352/II/1: Hrabek K. Z drugiej strony barykady. Spowiedź z kłeski. Lata 1902–1958. Wspomnienia i dzienniki... S. 114.

⁴⁵ Nowy Głos Przemyski. 1914. Nr 10. Z. 8. III. S. 1.

⁴⁶ Archiwum Państwowe w Przemyślu, zesp. 901, sygn. 33: Horwath E. Echa młodych lat. Ze wspomnień ucznia I gimnazjum w Przemyślu w czasach austriackich (1895–1902), k. 123.

⁴⁷ Kurier Stanisławowski. 1911. Nr 1362. Z 15. X. S. 1, 3; 1912. Nr 1377. Z 28. I. S. 2; nr 1380. Z 18. II. S. 2; Gazeta Kołomyjska. 1912. Nr 4. Z. 27. I S. 2. Ostatecznie ks. Kamiński na lamach pisma diecezjalnego przyznał się do błędu, oficjalnie przeprosił, oficjalnie przeprosił biskupa,

sprawy, bp Chomyszyn był w tym czasie mocno atakowany przez środowisko skupione wokół lwowskiego «Dila», a sprawa odbiła się szerokim echem w prasie galicyjskiej⁴⁸.

Przypadek był to jednak odosobniony. Najczęściej prasa atakowała tych księży, którzy swoim brakiem taktu i kultury wywoływali konflikty, a nawet szerzyli zgorszenie. Kiedy w lutym 1912 r. wybuchł strajk młodzieży w I Gimnazjum polskim w Kołomyi głównym winowajcą fermentu wśród uczniów starszych klas obwołano polonistę Bolesława Cichockiego, ale zaraz na drugim miejscu wymieniano katechetę ks. kanonika Stanisława Sokołowskiego⁴⁹. Niezmiernie zasłużony dla środowiska przemyskiego katecheta I gimnazjum polskiego ks. dr Józef Drozd był jednym z ulubionych celów prasy socjalistycznej. Z powodu afery o posiadanie kochanki i nadmierną surowość wobec młodzieży wytoczono mu proces w Radzie Szkolnej Krajowej i ostatecznie przeniesiono w 1903 r. do gimnazjum w Sanoku⁵⁰. Tam zdobył zaufanie władz, ale chłopcy mieli o nim jak najgorsze zdanie. Gdy ponownie mianowano go tymczasowym kierownikiem szkoły socjalistyczny «Promień» pisał o nim ostro: «... zostało gimnazjum sanockie zaszczycone “wszechstronnie wykształconym i kwalifikowanym” kierownikiem w miejsce dyrektora, mianowanego w osobie ks. Drozda, który zaraz z początku pragnął zaznaczyć, że jak w 1905 roku tak i w 1911 jest tylko Trepowem w sutannie. 16 godzin karceru, klauzula odejścia, chodzenie po stacjach studenckich (pod naciskiem księdza dyrektora zdarzało się, iż w jednym dniu zachodziło do jednego pomieszczenia po dwóch, trzech a nawet więcej profesorów), tamowanie rozwoju kółek naukowych w łonie Czytelni gimnazjalnej, zmuszanie profesorów i uczniów do regularnego uczęszczania na ranne nabożeństwa»⁵¹.

Również dyrektor gimnazjum samborskiego z lat 1874–1889 nie cieszył się popularnością. Był nim ksiądz grekokatolicki Tomasz Bawicz – poseł do Sejmu Krajowego i do Rady Państwa. Gdy zmarł 4 VII 1894 r. tak napisała o nim w nekrologu «Gazeta Samborska»: «Zmarły był jako urzędnik nadzwyczaj ścisły i pracowity, zakroju absolutystycznego, kierował się zasadami stałymi i prawie bezwzględny, przez co nieraz był dla podwładnych i stron przykrym. Rusin z rodu i gr.-kat. kapłan nie cieszył się wcale popularnością u swych ziomków»⁵².

---

który mu czyn wybaczył, ale zabronił sprawowania funkcji kapłańskich na obszarze diecezji stanisławowskiej. Ks. Kamiński został przyjęty przez metropolitę Szeptyckiego do archidiecezji lwowskiej, gdzie otrzymał parafię.

⁴⁸ Zob. m.in. echa zamachu omawiane w «Dile» czy «Ruslanie» przedstawiane przez «Kurier Stanisławowski» – 1911. Nr 1363. Z. 22. X. S. 2; nr 1367. Z. 19. XI. S. 2; nr 1371. Z. 17. XII. S. 3; 1912. Nr 4. Z. 27. I. S. 2; nr 1379. Z. 11. II. S. 3. Na temat bpa Chomyszyna zob. szerzej: Єрємій О. *op. cit.*, *passim*.

⁴⁹ Gazeta Kołomyjska. 1912. Nr 6. Z. 10. II. S. 1.

⁵⁰ Zob. szerzej: Pudłocki T. Apostołowie wiary czy posłuszni urzędnicy? Księża obrządków rzymskokatolickiego i grekokatolickiego w przemyskim I Gimnazjum w latach 1867–1914. *Super omnia veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. rocznicę urodzin i 50-lecie pracy naukowej* / red. Józef Wołczański, Stanisław Nabywaniec, Adam Szal. Lwów-Kraków: Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej ob. łac., 2015. S. 551–580.

⁵¹ Promień. 1912. Nr 1–2. S. 41.

⁵² Gazeta Samborska. 1894. Nr 8. Z. 15. VII. S. 3. Za to bardzo dobre wspomnienia o nim pozostawił Władysław Cichocki, podkreślając jego doskonałe przygotowanie merytoryczne i dydaktyczne – zob. Idem. Sambor przed pół wiekiem. Ku upamiętnieniu 40-ej rocznicy matury zdawanej w

Zakończenie. W realiach prowincji galicyjskiej, gdzie większość społeczeństwa była konserwatywna i raczej niechętna zmianom, księża odgrywali ogromną rolę nie tylko w środowiskach wiejskich, ale i miejskich. W okresie poprzedzającym I wojnę światową, kiedy na stolicach biskupich w Galicji zasiadali prężni, dobrze wykształceni i energiczni biskupi model księdza zaangażowanego w życie nie tylko parafii, ale i miejscowości, w której posługiwał był szeroko rozpowszechniony. Trudno jednoznacznie stwierdzić, na ile wzorce pożądane zarówno przez przełożonych, jak i przez część wiernych (aktywność w pracy duszpasterskiej, ale i na polu społecznym, kulturalnym, naukowym, umiarkowany i zgodliwy charakter, przystępność i otwartość na nowe formy współpracy z wiernymi) były autentycznie realizowane przez kapłanów, a na ile stanowiły pretekst do realizowania ich ambicji personalnych? Na pewno widać ogromne zaangażowanie zdecydowanie znacznej części księży (bez względu na wyznanie) w kreowanie życia publicznego w miastach i miasteczkach. To od ich postawy i poparcia zależało wiele czynników – czy dana idea, inicjatywa, towarzystwo czy przedsięwzięcie zakończyły się sukcesem, czy też klęską. Nie powinno to wywoływać zdumienia. Niezwykle trudno było znaleźć organ władzy zarówno samorządowej, jak i obywatelskiej, w którym nie zasiadali lub choćby nie posiadali swoich wpływów kapłani. Może dlatego jedynie socjaliści, uznający kwestie sumienia i wiary za prywatną sprawę danego człowieka, otwarcie sprzeciwiali się rosnącemu wpływowi Kościoła w Galicji, który obejmował przed 1914 r. rozmaite pola działalności – bynajmniej nie tylko kwestie religijne. Większość mieszkańców miast, nawet jeśli nie popierała poszczególnych księży ze względów osobistych (kwestie sympatii i animozji odgrywały w relacjach prowincjonalnych ogromną rolę), milcząco godziła się na taki stan rzeczy, swoje niezadowolenie wyrażając jedynie w prywatnych komentarzach, a nie publicznie.

REFERENCES

- Bystrzycki, B. (1997). *Nad Sanem, nad zielonookim 1923–1939*, Poznań: Wydawnictwo Replika [in Polish].
- Chrząszcz, Cz. (2014). *Wychowawcy elit. Działalność katechetów galicyjskich szkół średnich w latach 1867–1918*, Kraków: Wydawnictwo M [in Polish].
- Chwalba, A. (1995). Kościół katolicki a socjaliści polscy na przełomie wieku XIX i XX, *Studia Historyczne*, (38, (1), 55–71 [in Polish].
- Cichocki, W. (1925). *Sambor przed pół wiekiem. Ku upamiętnieniu 40-ej rocznicy matury zdawanej w samborskim gimnazjum w czerwcu 1884 roku*, Kraków [in Polish].
- (1899–1904, 1907). *Echo Przemyskie* [in Polish].
- (1891). *Gazeta Jarosławska* [in Polish].
- (1892, 1910–1914). *Gazeta Kołomyjska* [in Polish].
- (1888). *Gazeta Przemyska* [in Polish].
- (1894). *Gazeta Samborska* [in Polish].
- Hoff, J. (2005). *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego [in Polish].

---

samborskim gimnazjum w czerwcu 1884 roku. Kraków, 1925. S. 24–26. Warto pamiętać, że katecheci byli najczęściej jednymi z najbardziej aktywnych księży, angażując się w różne inicjatywy młodzieżowe, charytatywne, oświatowe i kulturalne. Zob. Chrząszcz Cz. *Wychowawcy elit...* S. 140–158, 233–271.

Hoff, J. (2003). Żydzi, Polacy i Rusini w małych miastach Galicji Wschodniej w drugiej połowie XIX w. Sąsiedzi, obcy, wrogowie?, *M. Nietyksza, A. Szwarz, K. Sierakowska (Red.). Społeczeństwo w dobie przemian. Wiek XIX i XX. Księga jubileuszowa profesor Anny Żarnowskiej*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 337–344 [in Polish].

(1904). Kalendarz Stanisławowski polski, ruski i żydowski, astronomiczny, gospodarski i domowy wypracowany na południk stanisławowski na rok zwyczajny 1905, Stanisławów [in Polish].

Kolb, N. (2015). «Z Bohom za Tserkvu i vitchyznu»: hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo v Halychyni v 90-kh rokach XIX stolitia [«With God for the Church and the country»: Greek-Catholic parish clergy in Galicia in the 1890s], *Zhovkva: Misioner* [in Ukrainian].

Korolevskiy, K. (2014). Mytropolyt Andrei Szeptytskyi (1865–1944) [Metropolitan Andrei Sheptytskyi (1865–1944)], *Lviv: Svichado* [in Ukrainian].

Krochmal, A. (1995). Regulacje prawne między kościołem łacińskim a cerkwią greckokatolicką w metropolii lwowskiej w okresie autonomii galicyjskiej, *Rocznik Historyczno-Archiwalny*, (10), 161–173 [in Polish].

Krzywiński, S. (2003). Działalność duszpasterska Józefa Sebastiana Pelczara biskupa przemyskiego w latach 1899–1924, *Przemysł: Wydawnictwo Archidiecezji Przemyskiej* [in Polish].

(1896). *Kurier Przemyski* [in Polish].

(1911–1912). *Kurier Stanisławowski* [in Polish].

Liebermann, H. (1996). *Pamiętniki*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].

(1913–1914). *Nowy Głos Przemyski* [in Polish].

Olszewski, D. (1996). *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa: Pax: Instytut Tomistyczny Ojców Dominikanów [in Polish].

Orlevych, I., Kyrychuk, O. (2018). Lvivskiy Stavropihiiskiy instytut (1788–1914). Rol u suspilno-politychnomu, kulturnomu ta relihiinomu zhyttii ukraintsiv Halychyny [Lviv Stauropian Institute (1788–1914). Role in the social-political, cultural and religious life of Ukrainians in Galicia], *Lviv: Lohos* [in Ukrainian].

Orlevych, I. (Ed.). (2016). *Natsionalna identyfikatsiia ukraintsiv Halychyny u XIX – na pochatku XX stolittia (evolutsiia etnonima)* [National identification of Ukrainians in Galicia in the 19th-early 20th century (evolution of the ethnonym)], *Lviv: Lohos* [in Ukrainian].

Osadczy, W. (2000). Kler katolicki obu obrządków wobec polsko-ruskiej rywalizacji w Galicji Wschodniej w XIX i XX wieku, *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU*, (7), 75–91 [in Polish].

Osadczy, W. (1999). *Kościół i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia 1863. Z dziejów porozumienia między obrządkiem greckokatolickim a łacińskim w Galicji Wschodniej*, Lublin: Wydawnictwo KUL [in Polish].

Osadczy, W. (Red.) (2011). *Święty Arcybiskup Lwowa Józef Bilczewski. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej poświęconej św. Józefowi Bilczewskiemu arcybiskupowi metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego, w 150. rocznicę urodzin i 5. rocznicę kanonizacji, 18–21 listopada 2010 roku*, Lublin: Wydawnictwo KUL; *Lwów: Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej ob. łac.* [in Polish].

Prakh, B. (2015). *Dukhovenstvo Peremyskoj yeparkhii ta Apostolskoj administraciji Lemkivshchyny, t. 1: Biograficzni narysy (1939–1989)* [Clergy of the Diocese of Peremyshl and the Apostolic Administration of Lemkivshchyna], *Lviv: Vydavnytstvo Ukrainykoho katolytskoho universytetu* [in Ukrainian].

(1912). *Promień* [in Polish].

Pudłocki, T. (2015). *Apostołowie wiary czy posłuszni urzędnicy? Księża obrządków rzymskokatolickiego i greckokatolickiego w przemyskim I Gimnazjum w latach 1867–1914*, J. Wołczański, S. Nabywaniec, A. Szal (Red.). *Super omnia veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. rocznicę urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, Lwów-Kraków: Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej ob. łac., (551–580) [in Polish].

Pudłocki, T. (2009). *Iskra światła czy kopcząca pochodnia? Inteligencja w Przemysłu w latach 1867–1939*, Kraków: Historia Jagellonica [in Polish].

Pudłocki, T. (2015). *Katecheci gimnazjalni obu obrządków katolickich w Galicji Wschodniej w II połowie XIX wieku: razem czy osobno?*, *Istoria religii v Ukraini: naukovy shchorichnyk*, (I), 173–189 [in Polish].

Pudłocki, T. (2016). *Recenzja: Czesław Chrzęszcz, Wychowawcy elit. Działalność katechetów galicyjskich szkół średnich w latach 1867–1918*. Kraków 2014, Wydawnictwo M, ss. 394, *Kwartalnik Historyczny*, (123, (2), 388–393 [in Polish].

Pudłocki, T. (2004). *Rola bpa Józefa Sebastiana Pelczara w życiu kulturalnym Przemysła*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, (131), 137–151 [in Polish].

Romer, E. (1988). *Pamiętniki – Problemy sumienia i wiary*, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak [in Polish].

(1894). *Schematismus universi venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisliensis pro anno Domini 1894, Praemisliae* [in Latin].

(1893). *Shematycm klyra eparkhiy peremyckoy, Peremyshl* [in Ukrainian].

Shchurat, V. (1927). *Vladyka – hromadianyn (Kilka spomyniv pro Konstanyyna Chekhovycha)* [The bishop – the citizen (A few memories about Kostantyn Chekhovich)], *Український Голос*, (17, 24), 3–4 [in Ukrainian].

(1899, 1903, 1913). *Słowo Polskie* [in Polish].

Szal, A. (2005). *Duchowieństwo diecezji przemyskiej o. ł. w latach 1918–1939*, Przemysł: Wydawnictwo Archidiecezji Przemyskiej [in Polish].

Świątek, A. (2014). *Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*, Kraków: Księgarnia Akademicka [in Polish].

Waltoś, M. (2014). *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu w latach I wojny światowej* (T. Pudłocki, A.S. Więch red.). *Prowincja galicyjska wokół I wojny światowej – konteksty, porównania, przykłady*, Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu, 139–165 [in Polish].

Wierzbieniec, W. (1994). *Społeczność żydowska Przemysła w latach 1918–1939*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej [in Polish].

Wójtowicz-Huber, B. (2008). *«Ojcowie narodu». Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

Wołczański, J. (2017). *Arcybiskup Józef Teodorowicz (1864–1938). Studia i materiały*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II [in Polish].

Wołczański, J. (2004). *Listy arcybiskupa Józefa Teodorowicza do arcybiskupa Józefa Bilczewskiego z lat 1900–1923 (cz. II: 1901–1914)*, *Przegląd Wschodni*, (9, 2), 379–431 [in Polish].

Wołczański, J. (1998). Listy biskupa Leona Wałęgi do arcybiskupa Józefa Bilczewskiego z lat 1900–1922, *Nasza Przeszłość*, (90), 181–386 [in Polish].

Wołczański, J. (Ed.). (2016). Nic dla siebie, wszystko dla Boga i bliźniego. Święty arcybiskup Józef Bilczewski we wspomnieniach, Kraków – Lwów: Wydawnictwo błogosławionego Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej ob. łac. [in Polish].

Wołczański, J. (Ed.). (2005). Święty Józef Sebastian Pelczar (1842–1924). Rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego i biskup przemyski, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II [in Polish].

Yehreshii, O. (2006). Yepyskop Hryhorii Khomyshyn: portret relihiino-tserkovnoho i hromadsko-politychnoho diiacha [Bishop Hryhoriy Khomyshyn: a portrait of a religious-church and public-political figure], Ivano-Frankivsk: Nova Zoria [in Ukrainian].

Tomasz PUŁOCKI. The role of clergy and religion in the provincial cities of the Ukrainian-Polish border before the First World War

In the reality of the Galician province, where the majority of the society was conservative and rather reluctant to change, priests played a huge role not only in rural but also urban environments. The author tries to answer the question to what extent the models desired by both superiors and some of the faithful (activity in pastoral work, but also in the social, cultural and scientific fields, moderate and agreeable character, accessibility and openness to new forms of cooperation with the faithful) were genuinely realized by priests, or were a pretext for realizing their personal ambitions. The postulates of the *Rerum Novarum* encyclical and the new generation of bishops that formed the Galician episcopate at the beginning of the 20th century put a pressure on priest to be much more engaged in pastoral work than before. It was a time when one can see that the priests had a significant role in creating public life in cities and towns. It was on their attitude and support that many factors depended - whether a given idea, initiative, company or undertaking ended in success or failure. It should not be surprising. It was almost impossible to find an organization where priests were not a part of or at least were not influential between the members. Their most «visible» enemies were socialists who considered the issues of conscience and faith as a private matter. The socialists were the only ones who openly opposed the growing influence of the Church in Galicia, which before 1914 encompassed various activities – by no means only religious issues. But still, it is hard to say what about the attitude of the majority of the city dwellers. Even if they did not support individual priests for personal reasons (issues of sympathy and animosity played a huge role in provincial relations), tacitly agreed to this state of affairs, expressing their dissatisfaction only in private comments, and not in public.

Keywords: clergy, religion, Galicia, public space, social activity.

Томаш ПУДЛОЦКІ. Роль духовенства й релігії в провінційних містах українсько-польського пограниччя перед Першою світовою війною

У галицькій провінції, де більшість суспільства була консервативною і часто неохочою до змін, священники відігравали величезну роль не тільки в сільських, але й в міських середовищах. Автор робить спробу відповісти на питання, наскільки моделі священничої діяльності на які очікували як духовна ієрархія та віруючі (активна душпастирська праця, робота в суспільній, культурній, науковій сферах, а також поміркований і приємний характер, доступність і відкритість до нових форм співпраці з вірними) були реалізовані священниками, і якою мірою вони були приводом для

досягнення особистих амбіцій. Постулати енцикліки «*Rezum Novarum*» та нового покоління єпископів, які створили галицький єпископат на початку XX ст., змусили священників більше брати участь у душпастирській роботі. Також підкреслено причетність значної частини священників (незалежно від їхнього віросповідання) до формування суспільного життя у містах та селах. Саме від їхнього ставлення та підтримки залежало багато факторів, незважаючи на те, як закінчувалася певна ініціатива/захід – успіхом чи невдачею. Надзвичайно важко було знайти як орган самоврядування, так і місцевої влади, в якому б не було священників чи на які б вони не мали впливу. Вочевидь тому соціалісти, котрі вважали питання совісті й віри приватною справою кожної людини, відкрито виступали проти зростання впливу Церкви в Галичині, яка до 1914 р. охоплювала різні позарелігійні сфери діяльності. Вказано, що більшість мешканців міст, навіть якщо не підтримували священників з особистих причин (питання співчуття та ворожнечі відігравали величезну роль в провінційних відносинах), мовчки погоджувалися з такою ситуацією, висловлюючи своє невдоволення лише в приватних розмовах.

Ключові слова: духовенство, релігія, Галичина, публічний простір, суспільна діяльність.

УДК [32.019.5:323.13](477.83/.86)“1918/1939”
<https://doi.org/10.33402/zuz.2019-15-143-156>

Ірина ОРЛЕВИЧ

*кандидатка історичних наук,
завідувачка відділу нової історії України,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів),
науковий співробітник Інституту релігієзнавства – філія Львівського музею
історії релігії
ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-7530-9833>
e-mail: i.orlevych@gmail.com*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДУМКА ГАЛИЦЬКИХ РУСОФІЛІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: НОВИЙ ПОГЛЯД ЧИ ВІРНІСТЬ ТРАДИЦІЇ?

Проаналізовано інтелектуальну діяльність одного із суспільно-політичних напрямків українців Галичини – русофілів у міжвоєнний період. Показано, що його особливістю є наявність досліджень у різних сферах – історії, філології, журналістики, літератури, фольклору. Доведено, що русофіли продовжували розвивати та захищати ідеологічні орієнтири своїх попередників з XIX ст., підкреслюючи спадкоємність традицій та вірність теорії єдності «русского народу». Свої історичні знання русофіли використовували для побудови ідеологічних доктрин русофільської партії. Організаційними структурами, в межах яких провадилася наукова праця русофілів у міжвоєнний період і надалі, залишилися створені ними в XIX ст. науково-освітні товариства (Львівський Ставропігійський інститут, Галицько-Руська Матиця, Товариство ім. М. Качковського, Народний дім), кожне з яких мало власне наукове періодичне видання, утримувало заклади для навчання молоді та друкарні. Основною темою досліджень була історія Галицької Русі від найдавніших часів до Галичини у складі II Речі Посполитої, включаючи питання ідентифікації, мови, релігії, події Першої світової війни, особливо проблему «трагедії Талергофа» тощо.

Відмінною рисою міжвоєнного русофільства стало усвідомлення потреби використання української мови у науково-літературних та публіцистичних творах з метою посилення впливів на народні маси. Однак, українську мову й надалі продовжували вважати лише діалектом «русской».

Досліджено, що через політично-ідеологічну заангажованість русофілів, майже всі представники інтелектуальної сфери були одночасно політичними діячами, що не дозволяло їм повністю зосередитися на наукових студіях та досягти рівня своїх попередників – істориків XIX ст. Окрім того, русофільські ідеї у міжвоєнний період втратили свій вплив та підтримку серед українського народу і не могли конкурувати з українськими партіями національно-державницького спрямування.

Ключові слова: галицькі русофіли, «русский народ», «Галицька Русь», «трагедія Талергофа», В. Ваврик.

Перехід Галичини наприкінці XVIII ст. під владу Габзбурзької монархії започаткував в історії галицьких українців період трансформації національного життя, модернізації національної свідомості, формування політичної та інституційної структури суспільства на підставі вимог нового часу. Русофільська течія була однією з найвпливовіших у суспільно-політичному житті галицьких українців до 80-х рр. XIX ст. Завдяки представникам її старшої генерації, розпочалася інституалізація основних засад українського руху. Саме ці діячі заснували низку культурно-просвітніх товариств (Галицько-руська матиця, Ставропігійний інститут, який був правонаступником львівського Успенського братства, Народний дім тощо). Доба національно-культурного піднесення 1848–1849 рр. («Весни народів»), що сколихнула усі народи Австрійської держави, мобілізувала й галицьких українців до активізації політичного і громадського життя. У цей період вони створили перший політичний орган галицьких українців – Головну руську раду, яка стала виразником їхніх інтересів і відстоювала їх права перед австрійським урядом¹.

Світоглядні позиції представників старшого покоління русофілів детермінувалися орієнтацією на Австрійську імперію, що мислилася як природний захисник галицького українства, вірністю Греко-католицькій церкві (ГКЦ) та антипольськістю². Типовою рисою діячів, які вели провід у суспільно-політичному житті галицьких українців у 40-х рр. XIX ст., була лояльність до австрійського уряду. Позиціонуючи себе представниками народу «русского», який 400 років тому втратив свою самостійність, русофіли стверджували, що «ожила Русь лише під владою австрійською»³. Вони оспівували велич Старої Русі, Нову Русь (відроджену в часи Австрії) називали її дитиною⁴. Декларуючи свою вірність австрійській владі, взамін русофіли очікували від неї захисту від своїх «домашніх» ворогів – поляків, а також визнання народних прав⁵. Через підтримку в пореволюційний період австрійським урядом поляків, головних опонентів українців, такі австрофільські настрої серед старорусинів поступово розвивалися, на зміну їм у середовищі галицької інтелігенції почали формуватися русофільські настрої⁶. Звернення поглядів до давнього суперника Польщі – Росії – ще більше активізувало антипольську й антиавстрійську позицію галицького українства.

¹ Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.). Львів, 2001. С. 108.

² Серета О. Українські народовці та польські повстанці в Східній Галичині (1863–1864): таємні контакти та публічні дискусії. *Galicja a powstanie styczniowe*. Warszawa-Rzeszów, 2013. S. 125–134.

³ Нашь програмь. *Слово*. Львовь, 1861. Ч. 1.

⁴ Русь и еи отношеніє къ соседамь. *Слово*. 1861. Ч. 1.

⁵ Слово. 1869. Ч. 91, 19 нояб. (1 дек.).

⁶ Ширше див.: Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX – 1914 р.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1997. Вип. 32. С. 82–92; Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 231–268; Серета О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 199–214; Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Львів, 2001; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці

Підставою для формування русофільства як течії стали погляди історика Дениса Зубрицького, найпопулярнішого історика того часу у Східній Галичині. У своїх творах він доводив закріплене у східнослов'янській історичній думці ще з XIII ст. поняття етнічної єдності «русского народу» та Київської Русі як держави всіх східних слов'ян⁷. Парадигма «єдиної руської народності» була основою його студій⁸, згідно якої три народності (етноси) – малороси, росіяни та білоруси становили єдиний «русский народ». Такі ж погляди щодо етнічної історії східних слов'ян поділяли і тогочасні історики Наддніпрянщини – Дмитро Бантиш-Каменський-молодший, Микола Маркевич, Михайло Максимовичі та ін. З огляду на це, Зубрицький не творив спеціально русофільської ідеології і не був оригінальним у своїх поглядах, а лише йшов у руслі свого часу, інша річ, що його історичні праці дали основу для формування ідейних переконань русофільства.

Згодом русофіли втратили домінуючі позиції в українському політикумі, поступившись своїм молодшим опонентам – українофілам. Молодше покоління української інтелігенції Галичини, що вийшло на політичну арену в 1860-і рр., зробило свій вибір на користь відособленості галицького українства в культурному і національному аспектах⁹. Причиною конфлікту двох суспільно-політичних течій стали різні ідеологічні орієнтири і протилежні погляди на формування української нації. Українофіли визнавали за своїм народом право на самостійне культурно-політичне існування, русофіли ж, навпаки, відмовляли йому в цьому. Під час Першої світової війни русофіли підтримали російську владу. Їхні товариства допомагали їй реалізовувати свої плани: надавали свої церкви для православних богослужінь, у друкарнях видавали російську пресу, організували курси російської мови та ін.¹⁰ Від декларованої культурної єдності галицьких українців з російським народом перейшли до політичної, заявивши про бажання приєднання Східної Галичини до Росії. Такі вірнопідданські

та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. Львів, 2003; Орлевич І. Співпраця русофільських товариств з російською владою під час Першої світової війни: релігійно-культурний аспект. *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. Львів, 2009. Кн. 1. С. 508–519; Орлевич І. Галицьке русофільство під час Першої світової війни. *Вісник Львівської комерційної академії*: зб. наук. пр. Львів, 2011. Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану С. Гелея. С. 235–249; Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові...; Орлевич І. Русофільська течія на початку 1920-х років у Галичині. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 22–33; Орлевич І. «Отцы и дѣти»: ідеологічні розбіжності чи боротьба за домінування в Руській народній партії? (До питання розколу в русофільській течії на початку XX століття). *З історії західноукраїнських земель*. Львів, 2015. Вип. 10–11. С. 166–183; Орлевич І. «Отцы и дѣти»...; Орлевич І. Термінологія русофілів як індикатор самоідентифікації. *Національна ідентифікація українців Галичини в XIX – на початку XX століття (еволюція етніміма)* / наук. ред. І. В. Орлевич. Львів: Логос, 2016. С. 188–222; Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів: Логос, 2018.

⁷ Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Київ, 2006. С. 68–69.

⁸ Зубрицький Д. Історія древняго Галичско-русского княжества. Львовь, 1852. Часть первая. С. 1–2.

⁹ Див.: Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX ст. Івано-Франківськ, 2012.

¹⁰ Орлевич І. Співпраця русофільських товариств... С. 508–519.

заяви призвели ще до більшої втрати популярності серед українського населення. І все ж, попри негативну роль русофільства в українській історії, як слушно зауважила німецька дослідниця Вероніка Вендланд, воно було суто галицьким феноменом, а не керованим з Росії штучним продуктом¹¹. Фактично це був один з варіантів пошуку своєї національної ідентичності консервативною течією, котра зуміла протистояти колонізаційним впливам. І саме русофіли стали «першими, хто постачав своєю науковою, політичною та культурною діяльністю ідеї для національного українського руху, навіть якщо вони керувалися цілком іншими мотивами»¹².

Русофільство, помітно втративши панівні позиції, головню, через вірнопідданські заяви щодо Росії, напередодні та під час Першої світової війни, у міжвоєнний період відновила власну діяльність, проголосивши про свою лояльність до польської влади¹³.

Використовуючи одну з популярних у сучасній українській історіографії схему-модель «історичної школи», запропоновану американським та українським істориком Любомиром Винаром (1932–2017 рр.): наявність керівника, учнів, організаційної структури (університети, наукові товариства та ін.), спільні головні історіографічні концепції, методологічні засади, наукові видання, специфічну історичну тематику¹⁴, можна стверджувати про існування історичної школи русофілів у XIX ст. Її засновником став історик Денис Зубрицький (1777–1862 рр.), а його послідовниками були історики Антін Петрушевич (1821–1913 рр.), Ізидор Шараневич (1892–1901 рр.), Яків Головацький (1814–1888 рр.), Богдан Дідицький (1827–1908 рр.), Филип Свистун (1844–1916 рр.)¹⁵ та ін. Д. Зубрицький¹⁶, як йшлося вище, був прихильником теорії «триєдності русского народу», за якою до складу цього народу входили три народності – малороси (українці), великороси (росіяни) та білоруси (галичан українського походження («галицко-руських»)) вважали частиною малоросів). Визнавалася етномовна диференціація в межах єдиного «русского» народу, діалектна специфіка «малоруського наречія», проте заперечувалося право на його самостійне культурно-політичне існування. Цю концепцію підтримали й розвинули вчені XIX ст. та історики-русофіли міжвоєнної доби.

Організаційними структурами, в межах яких провадилася наукова праця русофілів у міжвоєнний період і надалі, залишалися створені ними в XIX ст. науково-освітні товариства (Львівський Ставропігійський інститут, Галицько-Руська Матиця, Товариство ім. М. Качковського, Народний дім), кожне з яких мало власне наукове періодичне видання, утримувало заклади для навчання молоді та друкарні¹⁷. Науково-освітніх закладів вищого рівня русофілам відкрити не вдалося, вони зуміли організувати лише навчальні установи, що відповідали рівню училищ (початкових чи радше

¹¹ Вендланд А.-В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією. 1848–1915. Львів: Літопис, 2015. С. 622, 688.

¹² Там само. С. 621.

¹³ Про русофільство в міжвоєнний період докладніше див.: Орлевич І. Русофільська течія на початку 1920-х років у Галичині. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2013. Ч. 22–23. С. 200–209.

¹⁴ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ, 2013. С. 158.

¹⁵ Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут... С. 81–91.

¹⁶ Зубрицький Д. Історія древняго Галичско-русского княжества... С. 1–2.

¹⁷ Орлевич І., Пашук В. Українські товариства. *Історія Львова*: в 3 т. Львів, 2007. Т. 2. С. 371–383.

допоміжних у системах австрійського та польського шкільництва). Це були бурси при Ставропігійському інституті та Народному домі, учні котрих паралельно відвідували державні школи. Серед русофільської наукової періодики варто передовсім згадати «Временникъ ставропігійскаго Института», «Вѣстникъ Народного дому», «Науку» (Товариства ім. М. Качковського). Виходили ці видання від часу їхнього заснування в XIX ст. і до ліквідації русофільських товариств радянською владою в 1939–1940 рр., не змінюючи назви. Основна тематика публікованих у цій періодиці досліджень охоплювала історію Галицької Русі від найдавніших часів до тогочасних, включаючи питання ідентифікації, мови, релігії тощо.

Лідером інтелектуального руху русофілів у міжвоєнну добу був Василь Ваврик (1889–1970 рр.), філолог за освітою, випускник Празького університету¹⁸, історик, письменник, публіцист, літератор, член практично всіх тогочасних русофільських товариств і політичної партії русофілів «Русска народна організація» (РНО). З його іменем русофіли пов'язували відродження не лише науково-літературної діяльності, а й самої партії. На їхню думку, власне праця В. Ваврика про Я. Головацького¹⁹ об'єднала прихильників русофільства довкола «русскої» ідеї в міжвоєнні роки²⁰.

Русофіли, котрі творили тогочасний інтелектуальний дискурс, були істориками, публіцистами, філологами, журналістами та ін. Серед відомих імен – Семен Бендасюк (1877–1965 рр.), який закінчив юридичний факультет Львівського університету; Юліан Яворський (1873–1937 рр.), філолог за освітою, яку здобув у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах; Тит Мишковський (1861–1939 рр.), котрий опановував знання з теології у Віденському університеті; Адріан Копистянський (1883–1938 рр.), випускник Львівського університету; Дмитро Марков (1864–1938 рр.), який навчався на богословському факультеті Львівського університету, а пізніше – в Інсбруцькому університеті на юридичному факультеті.

Історики-русофіли міжвоєнної доби, як і їхні попередники, утворення «русского» народу виводили з часів Київської Русі: за правління Володимира та Ярослава Мудрого. Галицька Русь поділяла долю державної Русі, а згодом стала самостійним князівством зі столицею в Галичі, зберігши своє державне життя до 1340 р., коли була завойована польським королем Казимиром. В історії Східної Галичини виокремлювали австрійський період – з 1772 до 1914 рр., та польський – з 1920 р. Влада Польщі, на переконання В. Ваврика, перекреслила національне, історичне ім'я цієї частини Русі, перейменувавши її на Малополющу. У силу історичних обставин, йшлося в творах Ваврика, «русский» народ опинився в різних державах. Незалежність зберегли лише «русскі» в Росії²¹. У межах цього народу міжвоєнні русофіли виділяли три основні народності (племені) з їхніми відмінними діалектами. Перше це «малоруси» (південноруси), до яких відносили «червонорусів» – галичан, (холмчан/холмшаків, волинян, подільців/подолян, лемків, «угрорусів» (мешканців Угорської Русі, тобто Закарпаття), а також тих, хто жив «на Україні» (так називали українські землі в складі

¹⁸ Архів канцелярії Львівського історичного музею. Особова справа Ваврика В.Р.

¹⁹ Ваврик В. Яковъ Федоровичъ Головацкий его дѣятельность и значеніе въ галицко-русской словесности. Львовъ 1925.

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 148. Оп. 1. Арк. 27.

²¹ Ваврик В. Руска Тройця. Львовъ, 1933. С. 4-5.

Росії), Кубані та інших теренах (із головними містами Києвом, Полтавою, Черніговом, Харковом). Друге найбільше «русске» плем'я – це великороси (північноруси), розселені на півночі в Новгороді, Москві, Петрограді, Архангельську та майже по всьому Сибіру – аж до Владивостока. Третє й найменше – білоруси, які заселяли території Мінська, Вітебська, Гродно та ін.²² Одним зі своїх основних завдань русофіли визначали збереження культурної єдності галичан з усім «русским миром», тобто з «Руссю Малою» (малоросами) та «Руссю Великою» (росіянами). «Русску» ж мову розглядали як результат спільного творіння всіх племен: велико-, мало-, біло- і «червоноросів»²³.

Окрім тези про єдність «русского» народу, представників русофільського руху ще з XIX ст. об'єднувала й теорія культурно-історичних типів, або цивілізаційна (була предтечею концепції «локальних цивілізацій»), творцями якої називають російського мислителя М. Данилевського)²⁴. Згідно з нею, русофіли ідентифікували себе зі східною (візантійсько-руською цивілізацією), протиставляючи їй західній, яку, в їхньому розумінні, репрезентували поляки, німці та австрійці. В. Ваврик стверджував, що Галицька Русь у складі Київської Русі виразно відрізнялася від римо-германського Заходу і зберігала свою самобутність до 1340 р.²⁵ Аналізуючи події Першої світової війни, він зазначав, що в 1914 р. відбувся поєдинок двох цивілізацій – слов'янської на чолі з Росією та германської на чолі з Німеччиною²⁶.

Заперечуючи можливість самостійного існування українського (малоруського) народу, русофіли, відповідно, й українську мову (в їхній термінології – «наречіє», «діалект») позиціонували як таку, що не може бути літературною, а її вивчення кваліфікували лише як перший крок на шляху до засвоєння літературної «русской» мови. Побутування в Галичині «малоруського діалекту» вони пояснювали об'єктивними історичними причинами, передовсім необхідністю врятувати селян, їхню віру та звичаї. Перехід від «діалекту» до «літературної» мови в уяві русофілів мав відбуватися за такою схемою: від «говорів» простого народу до «галицько-русської» літературної мови, яку вони творили з народної мови, церковнослов'янської та літературної «русской», а завершитись цей процес мав оволодінням галицькими українцями «общерусским языком»²⁷. Однак такий розвиток подій був притаманний радше для самих русофільських істориків та політичних лідерів русофільства, ніж для простого люду. Як показав досвід, народ не оволодів «русською» мовою як планували русофіли. Яскравим свідченням цього є мова «Опросних листів», респондентами яких були Талергофські в'язні. Близько 75 % анкет було заповнено українською мовою²⁸. Це добре усвідомлювали русофіли, тому, особливо в міжвоєнний час, щоб посилити свої впливи серед селянства,

²² Малець Г. Потуги роз'єдиненія и ослабленія русскаго народа. Львовъ, 1924. С. 9.

²³ Яворскій Ю. Русскій языкъ. Львовъ, 1925. С. 7.

²⁴ Данилевскій Н. Россия и Европа. Москва, 2003. С. 16, 108.

²⁵ Ваврикъ В. Справка о русскомъ движеніи въ Галичинѣ съ бібліографіей за 1929 годъ. Львовъ, 1930. С. 2.

²⁶ Там само. С. 3.

²⁷ Ваврикъ В. Просвѣтитель Галицкой Руси (Иванъ Г. Наумовичъ). Львовъ; Прага, 1926. С. 27.

²⁸ Orlevych I. The Talerhof Tragedy in the intellectual thought of Galician Russophiles in the interwar period. *Intellectuals and World War I. A Central European perspective* / Ed. by Tomasz Pudlocki, Kamil Ruszala. Krakow, 2018. P. 331–332.

видавали літературу українською мовою. На їхніх партійних з'їздах йшлося про те, що мови українців і білорусів не повинні ігноруватися, навпаки, вони мають бути рівноправними з «общерусским языком»²⁹. А. Копистянський наголошував, що Товариство ім. М. Качковського повинно прийняти правопис, ухвалений Науковим товариством ім. Т. Шевченка 1922 р., щоб посилити свої впливи серед народу і могли конкурувати з українофілами, котрі завдяки використанню фонетичного правопису завойовували прихильність серед народу. Аналогічним було пояснення О. Гуркевича щодо видання «Науки» фонетикою³⁰. Таким чином, у міжвоєнний період русофіли використовували українську мову та фонетичний правопис, доцільність котрих заперечували до війни.

Нездійсненні прогнози щодо освоєння російської мови українцями Галичини змусили іти на компроміс і, обґрунтовуючи необхідність використання української мови, активно впроваджувати її у своїх виданнях. Така ситуація, підриваючи попередні теоретичні висновки про російську мову як єдину літературну для всього «русского народа», породжувала певну дезорієнтацію та невизначеність, змушуючи шукати різні варіанти та підходи до вирішення даної проблеми, що вело до використання різновидів української та російської мов³¹.

Своє завдання в міжвоєнний період русофіли вбачали у відстоюванні права «русского» народу на «культурно-національний» розвиток у межах Польської держави. Для цього вони застосовували так звану меморативну політику³², тобто, закріплення «історичної пам'яті» в назвах певних об'єктів, вшанування визнаних у певній спільноті святинь, відповідних дат і ювілеїв. Найважливішими для русофілів історичними подіями, котрі вшановувалися виданням присвячених їм наукових розвідок і урочистими церемоніями (літургії в церквах, концерти, вечори пам'яті тощо), були такі: 950-річчя Хрещення Русі (святкувалося 1938 р.), століття від часу смерті Пушкіна (1937 р.), 750-річчя «Слова о полку Ігоревім» (1937 р.), заснування Іваном Федоровим друкарні у Львові (1935 р.), 350-річчя виникнення Ставропігії (1937–1938 рр.).

Масове поширення політичних ідеологій у ХХ ст. відобразилося на проблематиці історіографії. Загалом історики важко уникнути зворотної проєкції сучасності на минуле. Цю особливість історик Джамбатиста Віко ще в 1725 р. назвав «зарозумілістю націй». Кожен народ, звертаючись до свого минулого, воліє змальовувати його у привабливих тонах, а протилежним полюсом «зарозумілої історії» є так звана історія-мартирологія, коли наголос робиться на власній обділеності історичною долею: провину за це покладають, як правило, на якусь ворожу силу, що псувала «нашу історію» – лихих сусідів, внутрішніх «зрадників» тощо³³. Тип історії-мартирології, що за головний сюжет обирає «мучеництво» народу, властивий переважно скривдженим націям чи певним суспільним групам. Наголошуючи на негативній оцінці русофіль-

²⁹ Серебренниковъ Н. О резолюціях Львовского Съезда по національному вопросу. *Русскій глас.* 1927. 24 апр. № 200–202.

³⁰ *Наука: иллюстрированный мѣсячникъ для народа.* Львовъ, 1926. № 89. С. 201, 203.

³¹ Ширше див.: Moser M. The language behavior of Galician Russophiles duering the interwar period URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Michael_Moser/The_language_behavior_of_Galicia_Russophiles_during_the_interwar_period_anh1.p

³² Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007. С. 260.

³³ Там само. С. 265.

ства як течії, констатуємо, що підстави почуватися ображеними серед української суспільності в них таки були.

У роки Першої світової війни українці як і багато європейських народів, продемонстрували здатність до державотворення. 19 жовтня 1918 р. галицькі українці проголосили створення Української держави, яка 13 листопада 1918 р. була названа Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР) у складі Східної Галичини, Буковини і Закарпаття. Їхні співвітчизники з-під російської України проголосили 1917 р. про створення Української Народної Республіки (УНР) на території центральної, східної та південної України із столицею у Києві. 3 січня 1919 р. уряд ЗУНР ухвалив закон про злуку з УНР. Це ознаменувало об'єднання українського народу в кордонах однієї держави. У часи творення Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки русофіли двічі пропонували українським національно-демократичним силам, щоб ті включили їх до цих нових політичних утворень, однак отримали відмову³⁴. Як і в міжвоєнні роки, коли намагалися злучитися з однією із найвпливовіших українських політичних сил – Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО) в єдиний виборчий блок у виборчих кампаніях до польського сейму 1928 і 1930 рр.³⁵

Активізація русофільства та їхня підтримка російської влади під час Першої світової війни призвели до того, що австрійська влада арештувала й вислала в табори Талергоф³⁶ та Терезин багатьох діячів русофільської партії та їхніх симпатиків, за звинуваченням у державній зраді. Русофіли вважали цю трагедію суто своєю (хоча насправді серед полонених були й українофіли, поляки, євреї та ін.) і звинувачували в ній австрійську владу, українофілів та поляків.

Центральною фігурою історичної пам'яті галицьких русофілів міжвоєнної доби стала інструменталізація теми Талергофу. Саме на її підставі й було сформовано «культ русского народу-мученика» за «русску» ідею. Це стало об'єднувачою ідеєю галицького русофільства міжвоєнних років, ідеєю, котра допомогла відновити й зміцнити русофільські позиції. Русофільська історіографія створила образи ворогів – винуватців у «Талергофській трагедії» – австрійську владу, українофілів («зрадників-мазепинців»), а також поляків, які репрезентували в уяві русофілів усю місцеву владу. Для підсилення емоційного звучання використовували релігійні порівняння: «талергофська голгофа», «голгофа галицько-русского народу», порівнюючи українофілів з Каїном-братовбивцею³⁷. 1929 року русофіли заснували Талергофський комітет, одним з головних завдань якого був збір інформації про цю подію. Як результат, комітет видав чотири альманахи (1924, 1925, 1930, 1934 рр.), в яких опубліковано зібрані джерела особистого характеру – спогади, щоденники, мемуари безпосередніх учасників цих подій. Попри певну заангажованість русофілів у цьому питанні, зібрані матеріали залишаються важливим джерелом для об'єктивного прочитання цієї сторінки укра-

³⁴ Орлевич І. Галицьке русофільство під час Першої світової війни... С. 244.

³⁵ Дальше идти некуда. *Русский голос*. 1930. № 85 (479). 6 нояб.

³⁶ Orlevych I. Intellectual thought of the Galician Russosfiles... P. 321–347.

³⁷ Альманахъ. Пропамятная Книга австрійскихъ жестокостей, изуверствъ и насилій надъ карпато русскимъ народомъ во время Всемирной войны 1914–1917 гг. Львовъ, 1924. Вып. первый. С. 10.

їнської історії. Вони написали низку творів, присвячених талергофській тематиці³⁸, а у 1933 р. в приміщенні Ставропігійського музею відкрили «Талергофську кімнату».

Представники досліджуваної течії мали претензії і до Російської держави, від якої вони очікували значно більшої підтримки як в політичному плані, так і в культурно-науковому. 1922 року В. Ваврик, наприклад, висловлював сподівання, що Росія таки приєднає до себе Прикарпатську Русь, оскільки галичани своєю участю в російських добровольчих загонах Корнілова й Денікіна заслужили право стати частиною державної Русі (Росії)³⁹.

Русофіли критикували російських учених за недостатню увагу до творчості галичан, зокрема І. Наумовича. Вже неодноразово згадуваний В. Ваврик навіть обурювався, що знавець «русской» словесності А. Пипін в своїх працях не згадав про І. Наумовича. За словами цього русофіла, російські науковці розбирали хтозна-які питання, але опускали зі свого поля зору словесність відламка руського народу, словесність, яка заслуговувала теплого ставлення, уваги й дослідження⁴⁰.

Українофіли сприймалися представниками русофільського табору як внутрішні вороги, що заважали єдності «русского» народу, заявляючи про право малорусів (українців) на самостійне політично-культурне існування. Такий образ українофілів-ворогів («мазепинців» та «сепаратистів») творився русофільськими істориками ще з кінця XIX ст.

У період зародження українофільства, русофіли ще не розглядали його як щось шкідливе для єдності «русского» народу, а лише як більш радикальні погляди молодого покоління на розвиток національного питання⁴¹. Згодом, однак, з'ясувалося, що українофільський рух зробив неправильний, з погляду русофілів, вибір щодо ідентифікації галичан – «выдвинул идею о самостоятельности украинского народа»⁴². Йшлося про визвольні змагання 1918–1919 років – проголошення УНР та ЗУНР.

Початок малоруської (української) літератури вони виводили від Кирило-Мефодіївського братства й від Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова. Проте, за визначенням русофілів, у них ще не було «українського сепаратизму», а, навпаки, спостерігалися яскраві риси «общерусскости», натомість «український сепаратизм» виник в 70-ті рр. XIX ст. Згідно з С. Бендасюком, український сепаратизм – це зрадницьке від'єднання від «русской» нації, культури, імені та роду, метою якого є розчленування Русі. Автор провів паралель з гетьманом Іваном Мазепою, підкресливши, що О. Мончаловський вдало назвав це явище «мазепинством», спадковістю «злодея Мазепа», який хотів відірвати від Русі її південно-західну частину⁴³. Виявами сепаратизму, відтак, названо заснування Товариства ім. Т. Шевченка, видання українофільської газети «Діло», відкриття кафедри «малорусской» історії у Львівському університеті на чолі з М. Грушевським⁴⁴.

³⁸ Ваврик В. Талергоф. В 20-ті роковини народної трагедії галицко-русского народа. Львовь, 1934; Ваврик В. Маша. Картина австро-мадьярсакого террора въ 1914 году. Львовь, 1933.

³⁹ Ваврик В. Стихотворенія. Нью-Йорк, 1922. С. 2.

⁴⁰ Ваврик В. Просвѣтитель Галицкой Руси... С. 7.

⁴¹ Ваврик В. Въ водоворотѣ. Львовь, 1926. С. 3–4.

⁴² Ваврик В. Просвѣтитель Галицкой Руси... С. 4.

⁴³ Бендасюк С. Историческое развитие украинского сепаратизма. Львовь, 1939. С. 19.

⁴⁴ Там само. С. 21.

Будь-які спроби українофільської історіографії висвітлювати історичні події до початку ХХ ст. як «свої», викликали в русофілів різку критику. Вони намагались обґрунтувати штучність утворення цього національного руху, відсутність історичної традиції та права на історичне минуле «руського» народу. Зокрема, неправомірним вважали «присвоєння» українофілами твору «Слово о полку Ігоревім», мотивуючи це тим, що у ХІІ ст. не було ні Москви, ні України, а його автор був свідомим «руским человеком»⁴⁵. Аналогічно критикувалися претензії українофілів на літературну спадщину «Руської Трійці», члени якої першими у Східній Галичині написали свої твори українською мовою. Русофіли стверджували, що її лідер М. Шашкевич українцем ніколи не був і для нього Україна – це частина Русі⁴⁶. Із трьох представників «Трійці» вони закономірно симпатизували лише Я. Головацькому⁴⁷, котрий згодом став русофілом.

Дослідження історії Ставропігії стало однією з провідних тем русофільських студій, оскільки вона була найстарішою українською інституцією, сягаючи своїм корінням у середньовіччя. Це вкотре давало русофілам привід підкреслювати велич «руського» народу, наголошуючи на його давньому походженні. У своїй праці «Черные дни Ставропігії»⁴⁸ В. Ваврик намагався довести виключне право русофілів на володіння Інститутом на тій підставі, що коли засновувалася ця інституція, йшлося про «руську» народність, а не українську; тож у роки Першої світової війни, як він вважав, українофіли заволоділи Ставропігією незаконно й лише завдяки підтримки австрійського уряду.

До 350-річчя заснування Ставропігії русофіли опублікували збірник⁴⁹, до якого увійшли документи, пов'язані з періодом братства, бібліографія членів Ставропігії за три з половиною століття існування. Розглядалися різні аспекти діяльності Інституту: школа, бурса, музей та ін. Таким чином, до наукового обігу було введено чимало документів, які й сьогодні слугують важливою джерельною базою.

Суспільно-політична боротьба та змагання різних ідеологій у ХХ ст. підпорядковували історію та істориків цим змаганням. Свої історичні знання русофіли використовували для побудови ідеологічних доктрин русофільської партії. Для прикладу, коли ця партія виступила в 1928 р. проти запропонованої українофілами зміни терміна «Русь» на «Україна», то обґрунтовувалося це тим, що назва «Русь» уживалася в Київській Русі, діячами «Руської Трійці» першої половини ХІХ ст. тощо⁵⁰, натомість термін «Україна» вважали штучним витвором українофілів. Ідентифікуючи свою національність як «русь», «руснак», прикметником від яких є «руській», русофіли покликалися навіть на М. Грушевського, котрий зазначав, що «в Галичині і поляки, і русини називають руськими мову та плем'я українське»⁵¹.

⁴⁵ Ваврик В. Галицкая литература «Слова о полку Игореве». Львовь, 1930. С. 13.

⁴⁶ Ваврик В. Руска Тройця. Львовь, 1933. С. 38.

⁴⁷ Ваврик В. Яковъ Федоровичъ Головацкій: его дьятельность и значеніе... С. 23-24.

⁴⁸ Черные дни Ставропігійскаго Института / составилъ В.Р. Ваврикъ. Львовь, 1928. С. 71.

⁴⁹ Юбилейный сборникъ въ память 350-лѣтія Львовскаго Ставропігійскаго. Ч. II. *Временникъ научно-литературные записки Львовскаго Ставропігійскаго на 1936 и 1937 годы* / подъ ред. В. Р. Ваврика. Львовь, 1937.

⁵⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 733. Арк. 4–6.

⁵¹ Отчетъ о дьятельности Правящаго Совѣта и состояніи Ставропігійскаго Института во Львовѣ за годъ 1928/29. Львовь 1929. С. LXVIII–LXIX.

Однією з ідеологічних засад русофільства міжвоєнної доби був антибільшовизм. Але, творення УРСР і БРСР та курс українізації, прихильники цієї течії вважали виявами сепаратистських тенденцій. Та вже з 1937 р., коли посилювався тоталітарний курс СРСР і все більше обмежувалися національні права республік, русофіли почали симпатизувати більшовизму. За логікою А. Копистянського, як колись Київська Русь могла собі дозволити сеньйорат і децентралізацію, бо такий процес переживали її сусіди, так і Росія могла відступити від ідеї централізації й добровільно власними руками створити Україну та Білорусь, не боячись за свою єдність⁵².

Втрата русофілами впливу на суспільно-політичне життя, невдачі й незадоволені претензії призвели до творення історії-мартирології в міжвоєнні роки, тоді як у ХІХ ст., займаючи до 1870-х рр. провідні позиції в краї, русофільська історіографія більше апелювала до величчя і давності «русского» народу.

Аналізуючи інтелектуальну діяльність русофілів у міжвоєнний період, необхідно зауважити, що її особливістю була наявність досліджень у різних сферах – історії, філології, публіцистиці, літературі й фольклористиці. У досліджуваний період русофіли продовжували розвивати і відстоювати ідейні орієнтири своїх попередників з ХІХ ст., акцентуючи на тягlostі традицій і вірності теорії єдності «русского народу». Відмінним стало усвідомлення потреби використання української мови у науково-літературних та публіцистичних творах з метою посилення впливів на народні маси. Активно використовували у правописі українську мову, однак, вважаючи її й надалі діалектом російської. Через політично-ідеологічну заангажованість русофільської історичної науки, майже всі представники інтелектуальної сфери були одночасно політичними діячами, що не дозволяло їм повністю зосередитися на наукових студіях та досягти рівня своїх попередників – істориків ХІХ ст. Нерозуміння нових віянь часу, неспроможність стати на національні (патріотичні) українські позиції зумовили непопулярність цієї партії серед населення, призвівши до втрати політичних впливів та негативної ролі в історії українського національного руху. Русофільські ідеї у міжвоєнний період втратили свій вплив та підтримку серед українського народу і не могли конкурувати з українськими партіями національно-державницького спрямування.

REFERENCES

(1924). Almanakh. Propamiatnaia Knyha avstriiskyh rzestokostei, izuvierstv i nasilii nad karpato russkym narodom vo vremia Vsemirnoi voiny 1914–1917 [Almanac. Commemorative book of Austrian atrocities, superstition and violence against the Carpatho-Russian people during the World War 1914–1917]. Vyp. pervyi, Lvov [in Russian].

Arkusha, O., Mudryi, M. (1999). Rusofilstvo v Halychyni v seredyni ХІХ – na pochatku ХХ st.: geneza, etapy rozvytku, svitohliad [Russophilism in Galicia in the mid-19th early 20th century: genesis, stages of development, worldviews], *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriiia istorychna*, (34), 231–268 [in Ukrainian].

Bendasiuk, S. (1939). Istoricheskoe razvitiie ukrainskoho separatizma [Historical development of Ukrainian seperetism], Lvov [in Russian].

⁵² Наука: иллюстрований м'сячник для народу. 1926. № 89. С. 205.

(1930). Dalshe idti niekuda [There is nowhere else to go], *Russkii golos*, (85) (in Russian).

Danilievskii, N. (2003). Rossiia i Yevropa. Vzgliad na kulturnyie i politicheskie ot-nosheniia slovianskogo mira k germane-romanskomu [Russian and Europe. A look at the cultural and political relations between the Slavic world and the German-Romanesque], Moskva [in Russian].

Kolesnyk, I. (2013). Ukrains'ka istoriografii: kontseptualna istoriia [Ukrainian historiography: conceptual story], Kyiv [in Ukrainian].

Kyrychuk, O. (2001). L'vivs'kyi Stavropihiis'kyi instytut u hromads'komu zhytti Halychyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [L'viv Stauropean Institute in the public life of Galicia in the second half of the 19th – early 20th century], L'viv [in Ukrainian].

Makarchuk, S. (1997). Moskvofil'stvo: vytoky ta evoliutsiia idei (seredyna XIX – 1914 r.) [Moscvofiles; origins and evolution of the idea (mid 19 – 1914)], *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriiia istorychna*, (32), 82–92 [in Ukrainian].

Malets', G. (1924). Potugi roziedinieniia i oslableniia russkogo naroda [Attempts to separate and weaken the Russian people], Lvov [in Russian].

(1861). Nasz Program [Our program], *Slovo*, (1) [in Ukrainian].

(1926). Nauka: ilustrovanyi miesiachnik dlia naroda, L'vov, (89) [in Russian].

Orlevych, I. (2011). Halyts'ke rusophil'stvo pid chas Pershoi svitovoi viiny [Galician Russophilism during the First World War], *Visnyk L'vivs'koi komertsiiinoi akademii*, (10), 235–249 [in Ukrainian].

Orlevych, I. (2015). “Ottsy i diety”: ideolohichni rozbizhnosti chy borot'ba za dominuvannia v Russkii narodnii partii? (Do pytannia rozkolu v rusophil's'kii teorii na pochatku XX stolittia) [“Parents and children”: ideological differences or the struggle for dominance in the Russian People's Party? (On the question of the split in the Russophile movement in the early 20th century)], *Z istorii zakhidnoukrains'kykh zemel'*, (10–11), 166–183 [in Ukrainian].

Orlevych, I. (2013). Rusophil's'ka techiia na pochatku 1920-kh rokiv u Halychyni [Russophile current in the early 1920s in Galicia], *Halychyna*, (22–33), 200–209 [in Ukrainian].

Orlevych, I. (2009). Spivpracia rusophil's'kykh tovarystv z rosiis'koiu vladoiu pid chas Pershoi svitovoi viiny: relihiino-kulturnyi aspekt [Cooperation of Russophile societies with the Russian authorities during the First World War: religious and cultural aspect], *Istoriia religii v Ukraini*, (1), 508–519 [in Ukrainian].

Orlevych, I. (2001). Stavropihiis'kyi instytut u L'vovi (kinets' XVIII – 60-ti rr. XIX st.) [Stauropean Institute in L'viv (late 18 – 60's of the 19 century)], L'viv [in Ukrainian].

Orlevych, I. (2016). Terminolohiia rusophiliv yak indykator samoidentyfikatsii [Russophile terminology as an indicator of self-identification], *Natsional'na identyfikatsiia ukrainsiv Halychyny v XIX – na pochatku XX stolittia (evoliutsiia etnonima)*, L'viv: Logos, 188–222 [in Ukrainian].

Orlevych, I., Pashuk, V. (2007). Ukrains'ki tovarystva [Ukrainian societies], *Istoria L'vova: u 3 t.*, (2), 371–383 [in Ukrainian].

(1929). Otchiot o dieiatel'nosti Praviashchego Sovieta i sostoianii Stavropigiiskogo Instituta vo L'vovie za god 1928/29 [Report on the activities of the governing council and the state of the Stauropean Institute of L'viv for the year 1928–1929], Lvov, LXVIII–LXIX [in Russian].

Raikivs'kyi, I. (2012). Ideia ukrains'koi natsional'noi yednosti v hromads'komu zhytti Halychyny XIX st. [The idea of Ukrainian national union in the public life of Galicia in the 19th century], Ivano-Frankivs'k [in Ukrainian].

(1861). Rus' i yeya odnoszenii k sosiedam [Rus' and its attitude to its neighbors], *Slovo*, (1) [in Ukrainian].

Serebrennikov, N. (1927). O rezoliutsiiakh Lvovskoho Sjezda po natsionalnomu voprosu [On the resolutions of the Russian Congress on the national question], *Russkii golos*, (200–202) [in Russian].

Sereda, O. (1999). Natsional'na svidomist' i politychna prohrama rannikh narodovtsiv u Skhidnii Halychyni (1861–1867) [National consciousness and political program of the early populists in Eastern Galicia], *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriiia istorychna*, (34), 199–214 [in Ukrainian].

(1869). *Slovo*, (91) [in Ukrainian].

Sukhyi, O. (2003). Vid rusophil'stva do moskwofil'stva (rosiis'kyi zhynnyk u hromads'kii dumtci ta suspil'no-politychnomu rzytti halyts'kykh ukraintsiv u XIX stolitti) [From Russophilia to Muscovite (Russian factor in public opinion and socio-political life of Galician Ukrainians in the 19th century)], L'viv [in Ukrainian].

Vavryk, V. (Ed.). (1928). Chiornyie dni Stavropihiiskoho Instituta [Dark days of the Stauropean Institute], Lvov [in Russian].

Vavryk, V. (1930). Galitskaia literatura "Slova o polku Igorievie" [Galician literature "A word about Igor's regiment"], Lvov [in Russian].

Vavryk, V. (1933). Masha. Kartina avstro-madiarskoho terrora v 1914 godu [Masha. A picture of Austro-Hungarian terror in 1914], Lvov [in Russian].

Vavryk, V. (1926). Prosvietitel Galitskoi Rusi (Ivan G. Naumovich) [Educator of Galician Rus'. (Ivan G. Naumovich)], Lvov, Praga [in Russian].

Vavryk, V. (1933). Ruska Troitsia [Russian Trinity], Lvov [in Russian].

Vavryk, V. (1930). Spravka o russkom dvizhenii v Galichinie s bibliografiieii za 1929 god [Certificate of the Russian movement in Galicia with a bibliography for 1929], Lvov [in Russian].

Vavryk, V. (1922). Stikhotvorieniia [Poems], Niu-York [in Russian].

Vavryk, V. (1934). Talergof. V 20-ti rokovyny narodnoi trahedii halytsko-ruskoho naroda [Talergof. In the 20-th annyversary of the national tragediy of the Galician-Russian people], Lviv [in Ukrainian].

Vavryk, V. (1926). V vodovorotie [In a whirlpool], Lvov [in Russian].

Vavryk, V. (1925). Yakov Fiodorovich Golovatskii yego dieiatelnost i znacheniie v galitsko-russkoi sloviesnosti [Yakov Fiodorovich Golovatskii his activity and significance in Galician-Russian literature], Lvov [in Russian].

Vavryk, V. (Ed.) (1937). Yubiliejnyi sbornik v pamiat' 350-lietia L'vovskogo Stavropigiona [Anniversary collection in memory of the 350th anniversary of the L'viv Stavropigion], Lvov, Cz. II: Vriemiennik nauchno-literaturnyie zapiski Lvovskoho Stavropigiona na 1936 i 1937 gody [in Russian].

Vendliand, A.-V. (2015). Rusofily Halychyny. Ukrains'ki konservatory mizh Avstriieiu ta Rosiieiu. 1848–1915 [Russophiles of Galicia. Ukrainian conservatives between Austria and Russia. 1848–1915], Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2007). Vstup do istorii [Introdukcion to history], Kyiv [in Ukrainian].

Yavorskii, Yu. (1925). Russkii yazyk [Russian language], Lvov [in Russian].

Zubryts'kyi, D. (1852). *Istoriia drevniogo Galichsko-russkoho kniazhestva* [History of the ancient Galician-Russian principality]. *Czast' piervaja*, Lvov [in Russian].

Iryna ORLEVYCH. The intellectual thought of Russophiles at the Interwar Period: a new look or the loyalty to tradition?

The Russophiles of the interwar period supported and developed the theory of the «trinity of the Russian people», whose supporters were Russophile historians of the nineteenth century. According to this theory three peoples belonged to the «Russian» people: Little Russians (Ukrainians), Great Russians (Russians) and Belarusian (Galicians of Ukrainian origin («Galician Russians»)) were considered to be part of Little Russians). The ethno-lingual differentiation within a single «Russian» people and the dialectal nature of the «Little Russian dialect» were recognized but the right to independent cultural and political life was denied. The main theme of their research covered the history of Galician Rus from ancient times to the period in question, including issues of identification, language, religion, the events of World War I, especially the problem of «Talerhof tragedy» etc. One of the ideological foundations of Russophilism in the interwar period was anti-Bolshevism. However, the creation of the Ukrainian SSR and the BSSR and the course of Ukrainization were considered by supporters of this trend as manifestations of separatist tendencies. But as early as 1937, when the totalitarian course of the USSR intensified and the national rights of the republics became more and more restricted, Russophiles began to sympathize with Bolshevism. The intellectual activity of the Russophiles of the period in question was aimed at building ideological systems of the Russophile party, one more of its features was the research in different areas – history, philology, journalism, literature, folkloristics. Among the famous names of researchers there were V. Vavryk, A. Kopystianskyi, Yu. Yavorskyi, S. Bendasiuk and others.

Russophile ideas in the interwar period lost their influence and support among the Ukrainian people and could not compete with Ukrainian national-state parties.

Keywords: Galician's Russophiles, «Russian people», «Galician Rus», «Talerhof tragedy», V. Vavryk.

Іван ПАТЕР

доктор історичних наук, професор

головний науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>

e-mail: I.Pater@nas.gov.ua

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ МИХАЙЛА ГАЙКОВСЬКОГО. КОРОТКИЙ ЖИТТЄПИС

Змагання за реалізацію української національної ідеї, зокрема її церковно-релігійні аспекти, присутні в науковій творчості Михайла Івановича Гайковського – відомого релігієзнавця та дослідника історії церкви в Україні ХХ ст. Народився він 7 квітня 1947 р. у селянській сім'ї в селі Великі Чорнокінці Чортківського району на Тернопільщині. Його батьки (Іван Михайлович і Ганна Михайлівна) були надзвичайно віруючими людьми і змалечку привили Михайлові любов до Божого Слова. Разом з ними, чи зі старшою сестрою Марією, ходив до церкви, а трохи підрісши навіть прислужував у храмі. В 1954 р. Михайло почав навчання у середній школі рідного села. Цікавився історією свого краю, не раз потайки чув від дорослих розмови про боротьбу українських повстанців проти більшовицької влади, адже й у їхній сім'ї, як переважно у більшості галицьких родин, були учасники національно-визвольного руху. Вже у старших класах став глибше виявляти інтерес до релігії. Одного разу вже в 11-му класі його застали за читанням Біблії на уроці. У той час це могло закінчитися для Михайла великими неприємностями, однак, йому пощастило зустріти небайдужих людей, все минулося і він без проблем закінчив школу із золотою медаллю.

У 1965 р. став студентом історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Михайло Гайковський, окрім громадської роботи (був деякий час у факультетському профкомі, згодом заступником голови студентської ради гуртожитку), активно працював у студентському науковому гуртку при кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків. У 1969 р. здобув диплом за спеціальністю «Історик. Викладач історії та суспільствознавства», був призваний на дійсну дворічну службу. Варто зазначити, що тоді в університеті діяла кафедра військової підготовки і після її закінчення присвоювалося звання – лейтенант. Підкреслимо, що за часів Микити Хрущова, після Карибської кризи восени 1962 р., було зменшено чисельність офіцерського складу радянської армії на 1,2 млн. чоловік. Тому у 1968 р., у зв'язку з чехословацькими подіями, виникла потреба заповнити дефіцит офіцерських кадрів за рахунок резервів. Реформи М. Хрущова зачепили не тільки армію, але й вищу школу. Так, відповідно до перебудови університетської освіти, в Україні в окремих вищих навчальних закладах історики, юристи і журналісти вчилися тільки 4 роки. У 1969 р. був останній випуск, як тоді говорили, «хрущовців».

Відбувши свою офіцерську службу в одній із військових частин м. Рівного, Михайло Гайковський у вересні 1971 р. став науковим співробітником Львівського обласного державного архіву. Пропрацювавши там пів року, він встиг повністю опрацювати й оформити архів Львівського трамвайно-тролейбусного управління, за що заслужив похвалу від керівництва.

З 1 березня 1972 р., пройшовши конкурсний відбір, він працював на посаді молодшого наукового співробітника в Інституті суспільних наук АН УРСР (з 1993 р. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

23 квітня 1983 р. Михайло Гайковський звільнився з інституту і перейшов на викладацьку роботу у Львівський торгово-економічний інститут (тепер Львівський торговельно-економічний університет), згодом у Львівський лісотехнічний інститут (тепер Національний лісотехнічний університет України), а також за сумісництвом працював у Львівській академії мистецтв, у яких викладав історію релігії та культури. Особливо рідним для нього став Лісотехнічний університет, де він багато років працював доцентом, а у 2007 р. був обраний професором кафедри соціології й культури. Михайло Іванович зачаровував студентів своєю ерудицією і педагогічною майстерністю, користувався великим авторитетом і повагою серед професорсько-викладацького складу університету, наукових і громадських кіл Львова і України.

Не можна не згадати всебічної підтримки дружини – Любови Василівни, з котрою Михайло Гайковський одружився у вересні 1977 р. На жаль, після трагічної загибелі дружини восени 1989 р., Михайлові довелося самотужки виходжувати хворого синопка Іванка.

7 квітня 2007 р. Михайлові Гайковському виповнювалося 60 років. Оскільки ювілей того року припадав на Великодні свята, він вирішив перенести святкування цієї знаменної дати на пізніший час. 17 квітня колеги, друзі, родина зібралися у гостьовій залі Лісотехнічного університету на торжество. Проте раптово Михайлові стало погано, викликали швидку допомогу, у лікарні йому зробили операцію на підшлунковій залозі, однак, було занадто пізно. Вранці 19 квітня 2007 р. Михайло Гайковський відійшов у вічність. 20 квітня, після похоронної відправи у Преображенській церкві Львова, з Михайлом Гайковським попрощалися на Янівському цвинтарі, де він похований поруч з дружиною. Таким трагічним видався 60-річний ювілей Михайла Гайковського. Замість багатолітніх здравниць була поминальна трапеза.

Науковий доробок Михайла Гайковського умовно можна поділити на дві частини, які об'єднує одна думка – об'єктивне висвітлення значення релігії та церкви в історії українського народу.

Наукові здобутки в Інституті суспільних наук

Наукову працю в інституті М. Гайковський розпочав дослідженнями теми з історії Православної церкви на Північній Буковині в період її перебування під румунською займанщиною (1918–1940 рр.). Спочатку Михайло був навіть до певної міри засмучений, адже потрібно було вивчати румунську мову. Однак поради колег, зокрема професора Ю. Сливки, університетських професорів М. Кравця і О. Карпенка, опрацювати насамперед всю наявну українською мовою літературу, як вітчизняну, так і діаспорну, а також тодішню буковинську й галицьку пресу (все це знаходилося у спецфондах наукових бібліотек Львова), невдовзі дали свої результати. Детально вивчивши українські матеріали і, озброївшись румунсько-українським словником,

М. Гайковський поїхав опрацьовувати документи Чернівецького обласного державного архіву. Тут до нього поставилися досить доброзичливо, особливо завідувачка читальним залом архіву, яка навчила його азів румунської мови, допомагала перекладати тексти з румунської, всіляко сприяла його праці над джерелами.

З Чернівців Михайло приїхав дуже задоволений своєю роботою, назбирав чимало архівного матеріалу і навіть франтував своїми знаннями румунської мови, кидаючи якісь фрази румунською. Тепер наукова праця стала жвавішою і наполегливішою. Він опублікував біля десяти наукових і науково-популярних статей з даної проблематики. Все це дало змогу М. Гайковському написати кандидатську дисертацію, яку він успішно захистив 8 січня 1981 р. у спеціалізованій Вченій раді історичного факультету у Львівському університеті. Офіційними опонентами його роботи виступали – доктор історичних наук, професор Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки (тепер Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки) П. К. Сміян і кандидат історичних наук, доцент Львівського політехнічного інституту (тепер Національний університет «Львівська політехніка») В. І. Масловський.

У відгуках офіційних опонентів на автореферат дисертації відзначалася багатуща джерельна база дослідження, яку складали передусім матеріали Чернівецького державного обласного архіву, в першу чергу документи з фондів Буковинської митрополії, адміністрації Православного релігійного фонду Буковини, Генеральної дирекції культів, префектур Чернівецького та інших повітів. Великий фактичний матеріал даних фондів розкривав економічне становище Православної церкви на Північній Буковині, давав повну уяву про діяльність духовенства і церковних організацій, спрямовану головним чином проти українського населення краю та на його румунізацію, захист тодішнього румунського окупаційного режиму. Різноманітні звіти, донесення служителів культу дали змогу авторові відтворити картину суспільно-політичного життя Північної Буковини, висвітлити боротьбу буковинських українців проти румунського засилля, боротьбу за своє національне визволення.

В той час вся українська історична наука була під ідеологічним пресом комуністичної влади. Під особливим партійним контролем перебували західні області України, найбільше Львівська. Власне й тому була прийнята постанова ЦК КПРС від 7 жовтня 1971 р. «Про політичну роботу серед населення Львівської області», вістря якої було спрямоване «на подолання негативних явищ, пов'язаних з проявами буржуазної ідеології в свідомості та поведінці окремих людей».

Цілком зрозуміло, що у брежневський період Михайло Гайковський, досліджуючи науково історико-церковну тематику, не зраджує своїх внутрішніх, релігійних переконань, закладених у ньому ще змалечку, водночас був приневолений підкорятися тодішнім ідеологічним директивам. Тому він час від часу змушений був виконувати одноразові доручення Львівського обкому і міськкому партії, обласного товариства «Знання» щодо перевірки атеїстичної роботи різних партійних організацій, брати участь у «Днях науки» та різноманітних конференціях і семінарах з даної проблематики.

Однак, вже у 1980-х рр. минулого століття М. Гайковський взявся за опрацювання архівних документів та історичної літератури, що стосувалися діяльності Греко-католицької церкви і, зокрема митрополита А. Шептицького, щодо підтримки національних прагнень не тільки галицьких, але й наддніпрянських українців у міжвоєнний період, ставлення церкви до проведення польським урядом пацифікації

українського населення, до Голодомору на Великій Україні 1932–1933 рр., її ролі у піднесенні культурно-освітнього та духовного рівня українців.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у період національного піднесення Михайло Гайковський став активним учасником відродження Української греко-католицької церкви (УГКЦ), енергійно включився у мирянський рух (про це буде сказано окремо).

На півдорозі до реалізації своїх задумів

З проголошенням незалежності України М. Гайковський з притаманною йому енергією продовжував свої наукові студії про УГКЦ в історії та функціональності в суспільному і духовному полі України. Низку публікацій він присвятив визначній постаті української історії першої половини ХХ ст. митрополитові Андрею Шептицькому, з життя і діяльності якого тільки в Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається 1240 архівних пам'яток. У них М. Гайковський відзначав, що з появою на Галицькому митрополитом престолі А. Шептицького «зажеврїла надія на краще майбутнє української церкви і українського народу». Вся діяльність митрополита зосереджувалася на релігійному, культурному та гуманітарному полі, він досконало вивчив сутність національно-визвольних змагань українців. Працю митрополита Андрея належним чином відразу оцінив Іван Франко, характеризуючи його як «європейця мислителя», виваженого, визначного церковного, державного і громадського діяча, досвідченого правознавця і дипломата. Особливо тішило Каменяра запровадження митрополитом у церкві «замість запліснілої псевдоцерковщини» живої української мови.

А. Шептицький завжди прагнув, щоб церква у всій соборній Україні, виконуючи свою релігійну місію, прилучалася до економічного й культурно-освітнього розвитку українського народу. У царині добродійної та просвітньо-культурної праці митрополит став справжнім меценатом для галицьких українців. За його кошти навчалося багато гімназійної й академічної молоді, зокрема у закордонних університетах Риму, Відня, Інсбрука, Фрайбургу, діяла Львівська жіноча українська гімназія, засновано Народну лічницю і Національний музей у Львові, якому подарував понад 15 тис. пам'яток мистецтва й історії. У міжвоєнний час відкрито Богословську академію з філософським і богословським факультетами, випускники якої поповнювали ряди духовенства і світських національно свідомих діячів українського суспільства, розвинуто мирянський рух. Митрополит надавав грошову підтримку приватним українським школам і бурсам, талановитим художникам, різьбярам, співакам, вдовам, бідним і калікам.

М. Гайковський відзначав, що А. Шептицький ніколи не стояв осторонь від економічної роботи та щедро допомагав матеріально. Для садівничо-городничої школи подарував «Просвіті» свій хутір у Милувані біля Станіславова (тепер – Івано-Франківськ), подібний дар зробив для товариства «Сільський Господар» у Коршеві на Коломийщині, належав до засновників Земельного банку у Львові, допомагав і спонукав греко-католицьке духовенство брати діяльну участь у роботі українських кооперативів, банківських, кредитних і господарських інституцій.

Митрополит брав активну участь у роботі українського політичного представництва. Він прагнув налагодити українсько-польські відносини, виступав послідовним борцем за національно-політичні права українців. Навколо нього сформувався осередок політичного життя. Український політикум у всіх важливих справах намагався порозумітися з А. Шептицьким, а він своїми порадами, допомогою, посередництвом

прагнув скерувати його діяльність у правильному руслі. Його кличем було єднати усіх під народним стягом до праці.

У наукових статтях М. Гайковського наголошено на підтримці А. Шептицьким Західно-Української Народної Республіки, соборності всіх українських земель. Автором підкреслено, що митрополит у найскладніших і найприкріших обставинах воєн і на українських землях та їх окупації скеровував церкву і народ в русло толерантності, людяності, осуду злочинності й тероризму, закликав боротися за майбутнє на ґрунті цінностей християнської моралі. УГКЦ постійно підтримувала національно-визвольний рух та справедливі стремління українців мати свою суверенну державу. Вона засуджувала радикалізм, комунізм, більшовизм, лібералізм як течії, які противляться вченню церкви і постулатам християнської моралі, застерігала віруючих від розпалювання національної ворожнечі, ненависті, злоби та пролиття крові. А. Шептицький прагнув загладжувати релігійні відмінності та міжпартійні чвари, об'єднати західних і східних українців в єдине ціле. У знаменитому посланні «Не убий» (21 листопада 1942 р.) митрополит наголошував: «Не треба Україні інших ворогів, коли самі українці українцям є ворогами, що себе взаємно [...] ненавидять [...]. Як довго не буде між нами християнської єдності, так довго й найслабший противник буде від нас сильніший!»

Така позиція митрополита щодо налагодження відносин між політичними силами, пошуку компромісів, поборення ворожнечі, заклики до взаєморозуміння і взаємоповаги є актуальними й для українського сьогодення.

Надзвичайно важливим науковим досягненням Михайла Гайковського є фундаментальне видання у 2006 р. за сприяння Львівської архієпархії збірника документів і матеріалів про Львівський псевдособор 1946 р. – «Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української греко-католицької церкви у 1939–1941 та 1944–1946 роках». У 242 опублікованих документах, що зберігаються у спецфондах архівів Львова, Києва, Москви, багато з яких введені у науковий обіг вперше, а також у матеріалах, почерпнутих з окремих видань, висвітлено різні аспекти відносин радянської влади й УГКЦ, подано деякі церковні та правові акти з оцінкою подій, пов'язаних з псевдособором 1946 р., показано переслідування греко-католиків, розкрито опір духовенства і віруючих УГКЦ, в т.ч. й українського підпілля, насильницькій ліквідації церкви.

Збірник отримав схвальні відгуки насамперед як серед священнослужителів і віруючих УГКЦ, так і серед наукової громадської. Так, відомий дослідник історії УГКЦ Іван Паславський підкреслював, що подані у збірнику документи і матеріали довели, що «Львівський собор 1946 року з освіченою ним ліквідацією греко-католицької церкви був псевдособором і зумовлювався насамперед глобальними імперськими інтересами комуністичної Росії, яка в українському католицизмі справедливо бачила свого непримиренного ворога».

І дійсно, аналізуючи документи і матеріали збірника, опублікованого М. Гайковським, стверджуємо, що справжніми ініціаторами і закулісними організаторами львівського псевдособору були радянські державно-партійні та каральні органи. Формально його втілювали у життя півтора десятка колишніх греко-католицьких священників на чолі з Г. Костельником, які добровільно або під тиском відповідних органів, пристосувалися до нової політичної ситуації, пересвятилися на православних попів і взяли дієву участь у підготовці та проведенні «собору». Проте, як свідчать документи, із 216 безпосередніх делегатів «собору» більшість були стероризовані і залякані панотці каральними органами, а ті, що «воз'єднувалися» з Російською

православною церквою (РПЦ) після «собору» боялися загрози ув'язнення і виселення на Сибір. Однак більшість священників, що «підписалися на православ'я» і структурно підпорядковувалися РПЦ, продовжували відправляти служби за греко-католицькими канонами і зберігати обряди.

Але була меншість, яка цілком свідомо відійшла від греко-католицької віри, й на яку опирався комуністичний режим у знищенні УГКЦ. «Ці друзі, – наголошує І. Паславський, – рекрутували головно з недобитків галицького москвофільства, яке все ще жевріло по деяких галицьких священницьких родинях, де з ностальгією згадували про золоті царські рублі, які до Першої світової війни Москва щедро посилала «галицьким страдальцям за русскую народность и православне». Радянські рублі не були золотими, але й вони не «тхнули». Можна всіляко виправдовувати їхнє відступництво, але не можна виправдати їхнє служіння безбожницькій владі.

Документи збірника підтверджують дієву участь у «Львівському соборі» РПЦ, яку перед тим (1943 р.) реанімував Й. Сталін з метою духовного поневолення новопідкорених народів. Крім того, він планував використати РПЦ як міжнародний чинник, виношуючи давню царську ідею опанувати Босфор і Дарданелли, замінити Константинопольського патріарха на Московського, створивши, таким чином, свого роду євразійську комуністично-православну імперію. Зрозуміло, що УГКЦ, як структурна одиниця Вселенської католицької церкви, і єдина в той час духовна основа галицьких і закарпатських українців, опора українського національно-визвольного руху, ніяк не вписувалася в глобальні плани сталінського режиму і тому була поставлена ним поза законом.

Збірник документів і матеріалів М. Гайковського «Хресною дорогою» доповнює ґрунтовні публікації останніх років про Львівський псевдособор 1946 р., розкриває один з найдраматичніших періодів української церковної історії – переслідування і нищення УГКЦ у 40-х рр. ХХ ст.

Зазначимо, що М. Гайковський у співавторстві з І. Паславським опублікував книжку, присвячену 250-річчю від дня народження митрополита Антонія Ангеловича, вихід у світ якої він, на жаль, вже не побачив.

Михайло Гайковський активно працював над докторською дисертацією про діяльність митрополита Андрея Шептицького – реформатора і відроджувача греко-католицизму. Однак свої наукові студії він не встиг втілити у життя. Раптова смерть обірвала земний шлях Михайла Гайковського, який залишив помітний слід у історико-релігієзнавчій науці.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Альмес Іван (Львів) – канд. іст. наук, старший викладач кафедри нової і новітньої історії України Українського католицького університету.

Кісь Назар (Львів) – канд. іст. наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Колб Наталія (Львів) – канд. іст. наук, старша наукова співробітниця відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, старша наукова співробітниця Інституту релігієзнавства – філії Львівського музею історії релігії.

Левицька Мар'яна (Львів) – канд. мистецтвознавства, старша наукова співробітниця відділу мистецтвознавства Інституту народознавства НАН України.

Мартінова Ярослава (Москва) – магістриня, Російський державний гуманітарний університет.

Мисак Наталія (Львів) – канд. іст. наук, старша наукова співробітниця відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Ониськів Марта (Львів) – канд. іст. наук, молодша наукова співробітниця відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Орлевич Ірина (Львів) – канд. іст. наук, завідувачка відділу нової історії України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, наукова співробітниця Інституту релігієзнавства – філії Львівського музею історії релігії.

Патер Іван (Львів) – д-р іст. наук, професор, головний науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Pudłocki Tomasz (Kraków) – dr hab., profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, profesor nadzwyczajny.

Седляр Олександр (Львів) – канд. іст. наук, вчений секретар Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Шустова Юлія (Москва) – канд. іст. наук, доцентка кафедри допоміжних історичних дисциплін і археографії Російського державного гуманітарного університету, старша наукова співробітниця Науково-дослідницького відділу рідкісних книг (Музею книги) Російської державної бібліотеки.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО РЕДАКЦІЙНУ КОЛЕГІЮ

Александрович Володимир (Львів) – д-р іст. наук, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Войтович Леонтій (Львів) – д-р іст. наук, старший науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Єскабсонс Ерікс (Рига, Латвія) – професор кафедри Центральної і Східної Європи історичного факультету Ризького університету

Колб Наталія (Львів) – канд. іст. наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Литвин Микола (Львів) – д-р іст. наук, завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин», професор.

Надрага Марта (Львів) – канд. іст. наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, директор наукової бібліотеки Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького.

Орлевич Ірина (Львів) – канд. іст. наук, завідувач відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Патер Іван (Львів) – д-р іст. наук, головний науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, професор.

Pudłocki Tomasz (Kraków, Polska) – dr. hab., pracownik naukowy Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Середа Остап (Львів) – канд. іст. наук, доцент кафедри нової і новітньої історії України Українського Католицького Університету.

Ситник Олександр (Львів) – д-р іст. наук, старший науковий співробітник відділу археології, професор.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Марта ОНИСЬКІВ.* ФОРМУЛЯР КОРОЛІВСЬКИХ УНІВЕРСАЛІВ
ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ
РЕЛЯЦІЙНИХ КНИГ ГРОДІВ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА) 3
- Юлія ШУСТОВА.* НЕВІДОМА «АРИФМЕТИКА» УКРАЇНСЬКОГО
ВЧЕНОГО ВАСИЛЯ КОРВІН-КВАСОВСЬКОГО В СКЛАДІ
КЕНІГСБЕРЗЬКОГО КАЛЕНДАРЯ НА 1730 РІК 17
- Іван АЛЬМЕС.* ВТРАЧЕНА МОНАСТИРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ:
ЛІКВІДАЦІЯ У 1785 Р. СКИТА МАНЯВСЬКОГО
Й ПІСЛЯІСТОРІЯ ЙОГО КНИЖКОВОГО ЗІБРАННЯ 37
- Мар'яна ЛЕВИЦЬКА.* МИСТЕЦЬКІ СТРАТЕГІЇ ЛЬВІВСЬКИХ ВЛАДИК
В ОПОРЯДЖЕННІ УНІЙНИХ ХРАМІВ ЛЬВОВА У XVIII СТ. 54
- Ярослава МАРТИНОВА.* ШЛЯХТИЧ СТЕПАН ФЕДОРОВИЧ
ЧИЖИНСЬКИЙ І ЙОГО ДОЛЯ В РОСІЙСЬКІЙ ДЕРЖАВІ 74
- Олександр СЕДЛЯР.* ІДЕЯ ПРОСВІТИ НАРОДУ СЕРЕД ГАЛИЦЬКОЇ
РУСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ СЕРЕДИНИ XIX СТ. 84
- Назар КІСЬ.* «ХЛОПИ І ПОПИ» В ЧАС «МІСЬКОЇ» ПОЛІТИКИ. УЧАСТЬ
СЕЛЯН-РУСИНІВ І ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В
МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ ЗАХОДАХ У ЛЬВОВІ КІНЦЯ XIX СТ. ... 103
- Nataliia KOLB, Nataliia MYSAK.* THE INTELLIGENTSIA AS A DRIVING
FORCE OF UKRAINIAN NATION-BUILDING IN GALICIA IN
THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY (ACCORDING TO THE
MATERIALS OF THE PASTORAL EPISTLES
OF METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKY)..... 114
- Tomasz PUDŁOCKI.* ROLA DUCHOWIEŃSTWA I RELIGII
W MIASTACH PROWINCJONALNYCH POGRANICZA
POLSKO-UKRAIŃSKIEGO PRZED I WOJNĄ ŚWIATOWĄ 123
- Ірина ОРЛЕВИЧ.* ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДУМКА ГАЛИЦЬКИХ
РУСОФІЛІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: НОВИЙ ПОГЛЯД
ЧИ ВІРНІСТЬ ТРАДИЦІЇ?..... 143

СПОГАДИ

- Іван ПАТЕР.* ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ
МИХАЙЛА ГАЙКОВСЬКОГО. КОРОТКИЙ ЖИТТЄПИС 157

З історії західноукраїнських земель / [гол. редколегії Ірина Орлевич];
Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2019. – Вип. 15. – 166 с.

Літературний редактор
Оксана Гладій

Коректор
Оксана Чайковська

Упорядник науково-довідкового апарату
Зоряна Наконечна

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено
Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 23.12.2019. Формат 70x100/16.
Обл. друк. арк. 17,66. Друк офсетний